

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Doktora Programı

TÜRKİYE’DE NEOLİBERALİZM VE DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ: İKİ- ULUSLU HEGEMONİK PROJE ÜZERİNE BİR ANALİZ

Melek HALİFEOĞLU

Doktora Tezi

Ankara, 2018

TÜRKİYE'DE NEOLİBERALİZM VE DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ: İKİ ULUSLU
HEGEMONİK PROJE ÜZERİNE BİR ANALİZ

Melek HALİFEOĞLU

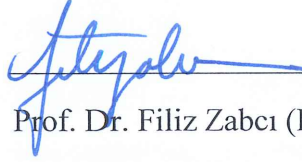
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

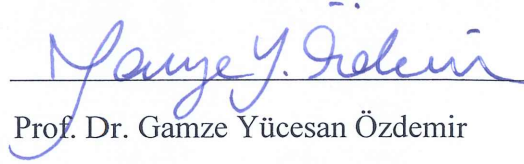
Melek Halifeoğlu tarafından hazırlanan “Türkiye’de Neo-liberalizm ve Devletin Dönüşümü: İki-Uluslu Hegemonik Proje Üzerine Bir Analiz” başlıklı bu çalışma, 19.01.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Filiz Zabcı (Başkan)

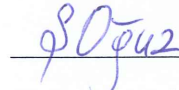
Doç. Dr. Mete Kaan Kaynar (Danışman)

Prof. Dr. Gamze Yücesan Özdemir

Doç. Dr. Mehmet Okyayuz

Doç. Dr. Şebnem Oğuz

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

19.01.2018

Melek HALİFEOĞLU

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- ☐ Tezimin tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

- ☒ Tezimin 2021 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

- ☐ Tezimin.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

- ☐ Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

16/03/2018

MELEK HALİFEOĞLU

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç. Dr. Mete Kaan Kaynar danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arş. Gör. Melek HALİFEOğLU

TEŞEKKÜRLER

Bir sürecin ürünü olan bu çalışma benim için biricik bir anlama sahip. Lisans eğitimim için geldiğim bu şehirden büyümüş olgun bir kadın olarak ayrılıyorum. Elbette, her dönemi ayrı sevinç ve üzüntülerle dolu olan bu şehir ve bu şehirdeki insanlar benim umut kaynağım oldu. Olgunlaşmamda emeği olan birçok güzel yürekli insan tanıdım. Zor zamanları beraber atlattığım dostlarım, yoldan dönen dostluklarım, yeni kazandığım dostlar hepiniz hikâyemin içinde yer edindiniz. En şen kahkahaları attığım bu şehir politikleşmemde, özgürleşmemde, birey olmamda ve en önemlisi nasıl bir insan olarak dünyaya bakmam gerektiğine dair özverili bir şekilde çalışmayı öğretti bana. Bir şehir resmi üzerinden kocaman yürekli insanların elleriyle buluştum.

Lisansımdan beri beni tanıyan ama sonraları sadece bir hoca değil, bir anne, bir sırdaş, omzuna güvenle başımı dayayabileceğim bir yoldaş olan çok sevgili hocam Hilal Onur-İnce, bu tezin hazırlanmasında geceli gündüzlü benimle kafa patlattı. Zaman zaman çatışarak, zaman zaman uzlaşarak güzel bir dostluğu büyüttük beraber. Elbette onunla birlikte beni kızı gibi gören ve bir baba gibi kollayan kucaklayan, tezin ve hayatın içinden çıkamadığımda gözyaşlarımla nasıl yüzmem gerektiğini öğreten çok sevgili Ali Osman İnce... Hayatımdaki çok kıymetli iki insan olarak sizlerle karşılaşmış olmaktan çok mutluyum. Siz, iki güzel insan, sadece akademik hayatımda değil dünümün ve geleceğimin kesiştiği şu anda bana her konuda rehberlik ettiniz, sizlere minnettarım.

Aynı zamanda tezimin en başından itibaren bana moral veren, yol haritamı çizmemde yardımcı olan ve benim Gramsci ile tanışmamda vesile olan sevgili hocam Mehmet Yetiş, sizinle de tanıştığım ve hayatımda olduğunuz için çok mutluyum. Bilgi birikiminizin yanında çok iyi bir dinleyici olduğunuz için akıl danıştığım ender insanlar arasındasınız. Sadece tez yazım aşamasında değil, akademik bilgi ve beceri aşamasında da bana her türlü yardımınız için size teşekkür ederim. Titizliğiniz, dikkatiniz, çalışkanlığınız ve sakinliğiniz örnek aldığım sayısız davranışlarınızdan sadece birkaç tanesi arasında yer alıyor. Siz de hayatımda sadece bir hoca değil, güvenilir bir insan olarak yer aldığınız için kendimi şanslı sayıyorum.

Öte taraftan bu tez, başka güzel insanları da içinde barındırıyor. Tezin kuramsal içeriğinde tıkağım noktalarında benden yardımını esirgemeyen sevgili Oğuz Topak'a, beni Bob Jessop'la tanıştıran, sadece akademik değil, insan olarak örnek aldığım çok kıymetli hocam Tülin Öngen'e, kaynak aktarımında yardımcı olan Evren Hoşgör'e teşekkürü bir borç bilirim.

Tezimin ilerleyen safhalarında beni yalnız bırakmayan, yardımcı olan ve desteğini esirgemeyen sevgili danışmanım Mete Kaan Kaynar'a, tez jürimde olan Mehmet Okyayuz'a ve Filiz Zabcı'ya çok teşekkür ederim. Tez süresince zorlu koşullara rağmen beni bırakmadığınız, anlayışınız, inceliğiniz ve teze yaptığınız katkılar için ne desem az kalır. Aynı zamanda, aynı incelik ve kibarlıkla davranan Şebnem Oğuz ve Gamze Yücesan-Özdemir hocalarıma savunmamda bana yol gösterici oldukları ve değerli eleştirileri için müteşekkirim.

En kırılgan zamanlarımdan beri sesini, tebessümü, kahkahasını ve bakışını hiç eksik etmeyen, en zayıf günlerimi beni bazen kızdırarak ve hatta zorlayarak aşmama yardımcı olan sevgili Hande Karakılıç-Üçer, sizinle tanıştığım için kendimi şanslı hissediyorum. Yazdıklarım, resmettiklerim, hislerim ve duygularım üzerinde kafa yoran tavrınızdan çok şey öğrendim. Hayata, insanlara ve en çok kendime dair biriktirdiğim fotoğraflarımı yeniden şekillendirmem de ciddi bir emeğiniz var, çok teşekkür ederim.

Ayrıca geç bulduğum ama yüreğimizi birbirimize açtığımız sevgili arkadaşlarım Funda Çoban, Gamze Yıkılmaz, Nurettin Kalkan, Buket Teneke, Cenk Saraçoğlu ve Çağdaş Oklap, sizlerle yolun sonuna doğru çok sağlam ilişkiler kurduğumu ve uzun yıllar da beraber olacağımızı biliyorum. Aynı zamanda lisanstan beridir çok uzun bir zamanı demlendirdiğim, gecelerimizi gündüzlerimizi yurt odalarında geçirdiğimiz ancak tez boyunca zaman ayıramadığım ama her zaman bu durumu anlayışla karşılayan canlarım Khatere Fattahpour- Ağırcan ve Hasra Avcı iyi ki hayatımdasınız. Son olarak tezin bitmesine benden daha çok sevinen ve her daim yanımda olan çatışma-uzlaşma ilişkisinin hiç bitmediği fakat birbirini kabul etmenin güzelliğini tattığım çok kıymetli babam İhsan, annem Yüksel, ablalar Melike ve Meral, iyi ki sizler benim ailemsiniz.

Hepinizi çok seviyorum ve hepiniz çok kıymetlisiniz.

ÖZET

HALİFEOĞLU, Melek. *Türkiye’de Neo-liberalizm ve Devletin Dönüşümü: İki-Uluslu Hegemonik Proje Üzerine Bir Analiz*, Doktora Tezi, Ankara, 2018

Bu çalışma, Bob Jessop’ın iki uluslu hegemonik proje kavramı üzerinden Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarının uygulamalarını incelemektedir. Jessop, sermaye birikimi koşulları gereğince birikim rejimi ve düzenleme tarzı kavramları ile hegemonik projeler arasındaki ilişkiyi tarihselliği içinde değerlendirmektedir. Dolayısıyla birikim rejiminin dönüşümü düzenleme tarzının ve hegemonik projenin de dönüşümünü gerektirmektedir. Bu bağlamda tez çalışması, 1980’lerden itibaren uygulanan neoliberal ekonomi politikalarını, yeni sağ devlet anlayışını ve iki uluslu hegemonik projeyi AKP çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır. AKP iktidarı, sırasıyla, 2002-2010 arası iki uluslu hegemonik projenin oluşumu, 2010-2013 arası iki uluslu hegemonik projenin çözülüşü, 2013 sonrası yeni bir devlet biçimine geçiş olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde kavramsal çerçeve hakkında bilgiler verilmektedir. Bu doğrultuda sermaye sınıfı ve fraksiyonları, iktidar bloku ve hegemonik fraksiyon, birikim stratejisi ve birikim rejimi, hegemonya ve hegemonya krizleri açıklanmaktadır. Aynı zamanda tek uluslu hegemonik proje ve iki uluslu hegemonik proje kavramları arasındaki farklılıklar da ele alınmaktadır.

İkinci bölümde, iktidar bloku ve devlet ilişkisi tek uluslu ve iki uluslu hegemonik proje kapsamında değerlendirilmektedir. Türkiye siyasi hayatında tek uluslu hegemonik projeden iki uluslu hegemonik projeye geçişin göstergeleri ve bunların birikim rejimi ile ilişkisi ortaya konulmaktadır.

Üçüncü bölümde bağımlı sınıflar ve devlet ilişkisi hegemonik projeler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu kapsamda AKP iktidarı boyunca iki uluslu hegemonik projenin bağımlı sınıflar açısından ne anlama geldiği açıklanmaktadır.

Sonuç bölümü, tüm veri ve göstergeleri analiz ederek AKP iktidarında iki uluslu hegemonik projenin uygulamaya çalışıldığını ancak sermaye birikim koşulları gereğince söz konusu hegemonik projenin başarısızlığa uğradığını ortaya koymaktadır

Anahtar Sözcükler

İki uluslu hegemonik proje, tek uluslu hegemonik proje, AKP, iktidar bloku, bağımlı sınıflar, neoliberalizm

ABSTRACT

HALİFEOĞLU, Melek. *Neoliberalism and Transformation of the State in Turkey: An Analysis on the Two-Nations Hegemonic Project*, Phd Dissertation, Ankara, 2018.

This work analyzes the practices of the Justice and Development Party (AKP) government with a special reference to Bob Jessop's concept of two-nations hegemonic project. Jessop assesses the relationship between the concepts of regime of accumulation and mode of regulation with hegemonic projects within their own historicity according to the conditions of capital accumulation. Therefore, the transformation of the accumulation regime necessitates the transformation of the mode of regulation and the hegemonic project. In this context, this work tries to explain the New Right's understanding of the state and the neoliberal economic policies that have been put into practice since 1980's, and the two nations hegemonic project within the context of AKP policies. Thus the AKP government is classified into three periods: a) the formation of two-nations hegemonic project between 2002-2010; b) the dissolvment of two-nations hegemonic project between 2010-2013; c) the transition into a new form of state after 2013.

The first chapter gives information about the conceptual framework of the study. In this context, capitalist class and its fractions, power bloc and hegemonic fraction, strategy of accumulation and regime of accumulation, hegemony and crisis of hegemony are explained. At the same time, this chapter presents the differences between the concepts of the two-nations hegemonic project and the one-nation hegemonic project.

In the second chapter, the relationship between the power bloc and the state is examined within the scope of one-nation and two-nations hegemonic project. The indicators of the transition from the one-nation hegemonic project into the two-nations hegemonic project in the political life of Turkey and the relationship of those with the regime of accumulation are demonstrated.

In the third chapter, the relationship between the dependent classes and the state is discussed in terms of the hegemonic projects. Within this framework, the meaning of two-nations hegemonic project during the AKP government for the dependent classes is explained.

The final chapter, by analyzing all data and indicators, reveals that the two-nations hegemonic project was tried to be implemented under the AKP government, though this attempt did not succeed due to the conditions of capital accumulation.

Keywords

Two-nations hegemonic project, one-nation hegemonic project, AKP, power bloc, dependent classes, neoliberalism

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	viii
BİLDİRİM	viii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	x
ETİK BEYAN.....	xi
TEŞEKKÜRLER	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xv
TABLolar DİZİNİ	xvii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM : KURAMSAL ÇERÇEVE, KAVRAMLAR, TANIMLAR.....	23
1.1 Sınıfsal Uzlaşma Stratejileri: Tek Uluslu Hegemonya ve İki Uluslu Hegemonya Stratejileri/Projeleri	33
1.2 Kavramsal Açıklamalar	43
1.2.1 Sermaye Sınıfı ve Fraksiyonları	47
1.2.2 İktidar Bloku, Hegemonik Fraksiyon	47
1.2.3 Birikim Stratejisi ve Birikim Rejimi.....	49
1.2.4 Hegemonya, Hegemonya Krizi.....	52

1.3 Tek Uluslu Hegemonik Projeden İki Uluslu Hegemonik Projeye Geçişin Tarihsel-Yapısal Nedenleri	57
1.3.1 Tek Uluslu Hegemonik Proje İlişkisi.....	57
1.3.2 Thatcherizm ve İki Uluslu Hegemonik Projenin Kuramsal Dayanakları	63
 II. BÖLÜM : İKTİDAR BLOKU VE DEVLET İLİŞKİSİ.....	67
 2.1 12 Eylül Darbesini Önceleyen Koşullar.....	69
2.1.1 Ulusal Kalkınmacı Hegemonya: Tek Uluslu Hegemonya Projesi ve 1960'lar	69
2.1.2 Tek Uluslu Hegemonik Projenin Toplumsal Çatlamaları: 1970'ler	73
2.2 Yeni Dünya Düzenine Uyum: 1980'ler İki Uluslu Hegemonik Proje'nin Oluşum Süreci.....	77
2.2.1 1980- 2002 Arası İktidar Blokundaki Değişimler ve Devlet İlişkisi	77
2.2.2 İktidar Bloku ve Devlet İlişkisi.....	84
2.2.3 İslamcı/İslami Burjuvazi.....	90
2.3 Enformel Bir İlişki Olarak Sermaye	97
2.3.1 Sermayenin Sınıflandırılması	101
2.3.2 Finans Kapitalin Ayrımı: Muhafazakâr Finans Sermaye	103
2.3.3 Geçiş Döneminin Başarısız İki Uluslu Hegemonyası.....	107
2.4 Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi	108
2.4.1 İki Uluslu Hegemonik Stratejinin Yeniden Kurulma Çabası: 2002-2010 Yılları	108
2.4.2 Bir Hegemonya Sorunsalı Olarak AKP	111
2.5 Bir Hegemonya Projesi Olarak AKP.....	118
2.5.1 Ekonomik İstikrar ve Büyüme	118

2.5.2 Avrupa Birliği Üyelik Süreci ve Yeni bir Normalleşme olarak Türk Demokrasisi	121
2.6 Gramsci'nin Sağ Okuması ve Kültürel Hegemonya	124
2.6.1 Muhafazakar Demokratik Kimlikten Otoriterleşmeye Kayma	128
2.7 Mevzi'den Manevraya: Kültürel ve Ahlaki Önderlikten Siyasal Hâkimiyete	134
 III. BÖLÜM : BAĞIMLI SINIFLAR VE DEVLET İLİŞKİSİ.....	140
 3.1. 1960- 1980 Arası Bağımlı Sınıflar	143
3.1.1 Toplumsal Sınıfların Yapısı.....	143
3.1.1.1 Köylülüğün Sınıfsal Durumu ve Yapısı.....	143
3.1.1.2 İşçileşme.....	147
3.2 1980-2000 Arası Bağımlı Sınıflar	153
3.2.1 1980'lerde Emeğe Karşı Sermayenin Yeniden Örgütlenmesi.....	155
3.2.2 1980'lerde Yeni Emek Rejimine Yönelik Adımlar	158
3.3 1990'larda Bağımlı Sınıfların Durumu ve Yeni Emek Rejiminin Derinleşmesi	161
3.4 Emek Rejimindeki Dönüşümler	162
3.5 2000'ler Türkiye'si ve AKP Dönemi Bağımlı Sınıf İlişkisi	169
3.5.1 Emek Politikaları: İstikrar ve Büyümenin Koşulları	173
3.5.1.1 Emek Politikalarının İktisadi Temelleri	176
3.5.1.2 Tarımda Neoliberalleşme ve AKP	184
3.5.1.3 Emek Politikalarının Siyasi Temelleri	185
3.6 Neoliberal Hegemonyanın Sembolik ve İdeolojik Kaynakları.....	187
3.6.1 İslami-Muhafazakâr Milliyetçi Millet Yaklaşımı	188
3.7 İşçi Sınıfının Ayrışması ve Mümkün Olmayan Karşı Devrim	194

SONUÇ.....	199
KAYNAKÇA.....	209
EK 1: ETİK KURUL İZNİ MUAFİYET FORMU.....	233
EK 2: ORJİNALLİK RAPORU	234

KISALTMALAR

Adalet Partisi	: (AP)
Adalet ve Kalkınma Partisi	: (AKP)
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı	: (ASPB)
Anavatan Partisi	: (ANAP)
Avrupa Birliği	: (AB)
Barış ve Demokrasi Partisi	: (BDP)
Cumhuriyet Halk Partisi	: (CHP)
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	: (ÇSGB)
Demokrat Parti	: (DP)
Demokratik Toplum Partisi	: (DTP)
Devlet Planlama Teşkilatı	: (DPT)
Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu	: (DİSK)
Dünya Bankası	: (DB)
Faizsiz Kazanç Bankaları	: (FKB)
Gayrisafi Milli Hâsıla	: (GSMH)
Hak İşçi Sendikalar Konfederasyonu	: (HAK-İŞ)
İstanbul Menkul Kıymetler Borsası	: (İMKB)
Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler	: (KOBİ)
Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği	: (MÜSİAD)
Özel Finans Kurumları	: (ÖFK)
Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü	: (OPEC)
Refah Partisi	: (RP)
Sivil Toplum Kuruluşları	: (STK)
Sosyal Güvenlik Kurumu	: (SGK)
Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu	: (TÜRKONFED)
Türkiye Büyük Millet Meclisi	: (TBMM)
Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu	: (TUSKON)
Türkiye İşçi Partisi	: (TİP)

Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu	: (MİSK)
Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği	: (TOBB)
Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği	: (TÜSİAD)
Uluslararası Para Fonu	: (IMF)

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: 1960-1970 Arası Toplam İstihdamın Sektörel Dağılımı.....	148
Tablo 2 : Cari Fiyatlarla 1987 Baz Yıllı GSYH'nın Sektörel Dağılımı (1968-1980) %.....	150
Tablo 3: 1987 Yılı Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla Büyüme Hızları (1969-1981) %.....	150
Tablo 4: 1987 Yılı Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla Büyüme Hızları (1982-1994) %.....	165
Tablo 5: 1987 Yılı Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla Büyüme Hızları (1995-2000) %.....	166
Tablo 6: Reel Ücretler (1980- 1998) Endeks Baz.....	167
Tablo 7: Genel bütçeli kuruluşlardaki serbest personel kadrolarının dağılımı.....	168
Tablo 8: Kayıt Dışı İstihdam Oranları.....	182
Tablo 9: 2002- 2017 Diyanet İşleri Başkanlığı'na (DİB) Ayrılan Bütçe.....	192
Tablo 10: Türkiye’de Cami ve İmam Sayıları (2005-2015).....	192

GİRİŞ

Ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlardaki gelişmeler ve/veya dönüşümler, insanların gündelik yaşamlarından ihtiyaçlarına, tüketim alışkanlıklarından devlet toplum ilişkisine kadar birçok alanı dolaysız biçimde etkilemektedir. Kapitalizmin krizi ve yeniden yapılanması arasındaki diyalektik, ekonomik kriz ile devlet krizi arasındaki ilişkisellikler ve devleti yeniden yapılandırma stratejileri, tarihsel ve kuramsal düzeyde önemle üzerinde durulması gereken hususlardır. Devletin, kapitalizmin krizlerinden çıkma çabasıyla yeni devlet biçimleri arayışına girmesi ve bu modellere uygun ekonomi politikalarını uygulaması, aynı zamanda sosyal politikalarını ve toplumsal yeniden üretim işlevini dönüştürmesini gerektirmektedir.

Özellikle kapitalizmin Altın Çağ'ı olarak nitelendirilen 1945 yılından 1970'lerin ortalarına kadar uzanan dönemde devlete ilişkin tartışmalar, ulusal sınırlar içinde kapalı ekonomi politikasının bir uzantısı olarak üretim ve tüketimin toplumsallaştığı, sosyal ihtiyaçların karşılandığı refah devleti modeline tanıklık etmektedir.

Konuya ilişkin akademik yazında refah devletinin politikaları ve kurumsal yapısının yanı sıra somut uygulamaları da tartışma konusu haline gelmiş ve günümüzde de bu tartışmalar son bulmamıştır. Özellikle devletin dönüşümü ile ilgili literatürde eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri hakkında birçok ülke deneyimi akademisyenlerin önemle üzerinde yoğunlaştıkları çalışma/araştırma alanları arasına girmiştir. Konuya ilişkin tartışma başlıkları arasında sosyal harcamalardaki artışların ülke bütçesinde yarattığı riskler, demografik gelişmeler, teknolojik gelişmelere bağlı olarak üretim sürecindeki dönüşümler ve çalışma hayatında yaratılan baskılar sonucu iş kanunlarının yeniden düzenlenmesi sayılabilir. Buna ek olarak diğer tartışma maddeleri arasında ise esnekleştirme, işsizlik olgusunun boyut değiştirmesi ve dolayısıyla emeklilik sistemleriyle gelecek nesillere yönelik uygulamaların sonuçları yer almaktadır.

Devletin içinde bulunduğu krize yönelik kurumsal değişimlerin dayandığı politikaların ve bu değişimi destekleyen siyasi tartışmaların merkezinde liberal doktrinin olduğu bilinmektedir. Sovyetler Birliği'nin 1980'lerin sonuna doğru çöküşünün neticesinde, o

döneme kadar dünya siyasetine egemen olan iki kutuplu dünya düzeninden tek kutuplu “Yeni Dünya Düzeni”ne geçişe tanıklık edilmiştir. Bu “yeni dünya düzeninin” temel parametreleri arasında yer alan “güçlü hükümet zayıf devlet” formülü doğrultusunda yeni sağ, çıkarlarına uygun devlet modeline göre devleti yeniden biçimlendirmeye yönelmiştir. Dolayısıyla, üstyapısal düzeyde hızlı bir biçimde gündeme getirilen değişikliklerde açığa çıktığı üzere, statükonun değiştirilerek vesayet rejimine son verilmesi ve demokrasinin toplumsal ve politik hayatta kökleştirilmesi iddiasına dayandırılan, siyaseti sivilleştirmeye yönelik kapsamlı girişimler ideolojik olarak kitlelere yoğun bir biçimde empoze edilmeye başlamıştır. Bunun bir yansıması olarak bazı yazarlar, yeni devletin inşası için kamu idaresindeki kara delikten kurtulmanın yollarını ve ideolojik dünyanın sona geldiğini gösteren “tarihin sonu” nitelemesiyle liberal görüşün zaferini ilan etmiştir (örnek olarak bkz. Fukuyama, 1992 ve 2005). Devletin yaşadığı krizin asıl sebebinin katı bürokratikleşme üzerinden gelişen refah devletinin bizatihi kendisi olduğunu ifade eden görüşler, refah devleti uygulamalarının yerine devletin küçültülmesini, daha açık bir ifadeyle “optimal devlet”¹ tespiti vurgulamaktadırlar (Nozick, 1974; Fukuyama, 2005).

Ancak devletin yaşadığı krizin bölüşümle ilişkisine değinilerek devlet müdahalesinin gerekliliğinin sınırlarını belirten liberal yazının yanında, farklı görüşlerin de yer aldığı altı çizilmek zorundadır. 1970’li yılları kapitalizmin konjonktürel krizi ile ilişkilendiren bu yaklaşımlar, iktisadi alandaki dönüşümlerin politik düzeydeki kurumları da dönüştürdüğü saptamasından hareketle, refah devletini analiz etmektedirler. Bu tespitten yola çıkan yazarlar, analizlerinde refah devleti ya da geleneksel devlet anlayışını benimsemek yerine, refah devleti modelinin 1970’li yıllardaki krizine ve çözülüşüne, dolayısıyla yeniden yapılanan devlet modeline yoğunlaşmaktadırlar. Bunlar arasında Joachim Hirsch’in (1978) gözetim ve refahı

¹ Optimal Devlet kavramı Türkiye sermayesinde önemli bir yeri olan TÜSİAD tarafından da dile getirilmektedir. 1995 yılında hazırladığı kitapta kamu ekonomisinin ve yönetiminin yeniden yapılanması ve küçültülmesine yönelik öneriler bulunmaktadır. 21. yüzyılın kamu ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş yönünde değişim ve reform sürecinin olduğu, dolayısıyla geleneksel devlet anlayışı yerine “yeni” bir devlet felsefesinin oluşturulmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Başka bir deyişle, 21. yüzyılın gereklerine uygun devlet felsefesinin Sınırlı ve Sorumlu Devlet olarak ifade edildiği görülmektedir. Kamu ekonomisinin yeniden yapılandırılması reformunun temel hedefi olarak devletin ekonomik faaliyetlerinin yeniden tanımlanması ve sınırlarının çizilmesi amaçlandığından Optimal Devlet, yeni bir devlet felsefesini ifade eder. Böylece “en uygun devlet” anlamında kullanılan yeni devlet felsefesinde kamu kesiminin en uygun görev ve fonksiyonlarının tespit edilmesi ortaya konulur.

beraber temsil eden “Fordist Güvenlik Devleti”; Claus Offe’nin (1984) kriz dönemlerinde sadece sınıf içinde kalmayıp sermayenin siyasal temsilcileriyle olan ilişkisine yansıdığını ifade eden “kriz yönetiminin krizi ya da meşruiyet krizi” tezleri, kriz ile devletin baskıcı rolü arasında bir bağlantı kuran yaklaşımlar olarak öne çıkmaktadır.

Öte taraftan 1990’lı yıllarda teknolojik gelişmenin üretim sürecindeki dönüşüme neden olmasıyla, yeni bir değerlendirme boyutu daha gelişmektedir. Post-Fordist refah devleti ya da örgütsüz kapitalizm olarak ifade edilen bu tanımlamada, Fordist dönemde yoğun üretim sürecinden yalın üretim sürecine geçildiği ve bu yeni üretim sürecinin de kendine özgü bir üst yapısal siyasal, kurumsal düzenleme yarattığı öne sürülmektedir. Lash ve Urry (1987) tarafından vurgulanan husus, örgütlü kapitalizm olarak sunulan refah devletinin ve sonrasında refah devleti krizinin sadece ekonomik ve/veya mali alana sıkıştırılamayacak kadar geniş bir kapsamda olduğudur. Yazarların analizinde, Post-Fordist dönemde devletin ekonomiden uzaklaşmadığı ya da üretim sürecinde emek gücü üzerindeki rolünün sona ermediği, aksine işgücünün piyasaya giriş ve çıkış süreçlerine yönelik eğitimde daha fazla görev aldığı belirtilir.

2000’li yıllara gelindiğinde, söz konusu tartışmaya başka bir kavramsallaştırmanın dâhil olduğu görülmektedir. Çalışma devleti (*Workfare State*)² olarak karşımıza çıkan ve devlet toplum ilişkisinde yeni bir boyut olarak niteleyebileceğimiz bu devlet modeli, temel hedefleri bakımından, sosyal devletin sorumluluklarının azaltılması ve küçültülmesine bağlı olarak devlet bütçesinden sosyal yardım kalemlerinin düşürülmesine ya da çıkarılmasına yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir. Yurttaşlık haklarından ziyade piyasada işgücüne katılmayı şart koşan çalışma refahı tespiti, yoksulların çalışma ve iş ahlakına sahip olması ile yoksulluğun azaltılması

² *Workfare State* kavramı ilk defa Bob Jessop (1994a: 13-38) tarafından kullanılmıştır. Jessop, kapitalist gelişme sonucu ortaya çıkan dört gelişmenin Fordizm ile Keynesyen Refah Devleti arasındaki uyumu baltaladığını belirtmektedir. Bu dört gelişme arasında yeni teknolojiler, uluslararasılaşma, Fordizmden Post-Fordizme doğru paradigma kayışı ile küresel ve ulusal ekonomilerin bölgeselleşmesi yer almaktadır. Bu gelişmeler yeni bir devlet formunun gelişimine dönük baskı yaratmaktadır. Bu bağlamda yerel ve uluslararası devlet aygıtlarının yenilikçi ve işyerinde pazar odaklı bir yaklaşıma kaydığı görülmektedir. Aynı zamanda Jessop, emek piyasasının esnekliğini ve rekabet gücünü artırma odaklı bu bakış açısının kapitalist ekonomideki yerini tahlil etmekle beraber emeğin disiplin altına aldığını belirtmektedir. Dolayısıyla Keynesyen Refah Devleti Fordizme özgü bir devlet biçimi iken Schumpeterci çalışma devleti (*Schumpeterian workfare state*) Post-Fordizm’e özgü bir devlet biçimi olarak karşımıza çıkar (Jessop: 1994b).

temeline dayanan liberal anlayışın getirisiidir. Dolayısıyla burada kişilerin bazı edinimleri sağlaması koşuluyla seçici bir refah anlayışına doğru evrilme söz konusudur. 1980 sonrası ABD’de ve İngiltere’de uygulamaya konulan sosyal politikalar buna örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye özelinde ise benzer bir durumun söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. 1980 sonrası Turgut Özal hükümetinin uygulamalarıyla emek rejimindeki dönüşüm 2002 sonrası Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarıyla yıkıcı bir hale gelmiştir. 2003 yılında çıkarılan yeni iş kanunu³ bu durumun önemli bir kanıtıdır. AKP’nin iktidara gelmesiyle birlikte yaşanan yeni süreç içerisinde eğitim, sağlık, sosyal yardım ve hizmetlerinde yaşanan kurumsal değişiklikler refah devleti uygulamalarının tasfiyesini kapsamaktadır. Ayrıca bu kurumsal dönüşüm özelleştirme ve piyasalaştırmaya yönelik olarak devletin vatandaşlarına verdiği her türlü hizmetin bir meta olarak sunulmasına ve buna karşılık vatandaşların da hizmetlerden yararlanabilmek için yeniden piyasa düzeni içerisinde konumlanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla 1980’lerden günümüze kadar yaşanan yasal ve kurumsal değişimleri bir bütün olarak değerlendirirsek refah devleti kurumlarının tasfiyesi, yaşadığımız dönemi bir inceleme nesnesi olarak ele almayı gerekli kılmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın konusunu oluşturan AKP dönemi devlet-sermaye ya da devlet-emek ilişkisi hakkında birçok değerlendirme bulunmaktadır. Ancak çalışmaların genel anlamda yaşadığımız dönemi belli karşıtlıklar altında incelediğini söyleyebiliriz. Bu çalışmalar, örnek olarak, devlet sermaye ilişkisi üzerinde laiklik/gericilik, merkez/çevre gibi kavramlarla ya da sermaye sınıfı hakkında İstanbul/Anadolu sermayesi olarak coğrafi sınırlamalar arasına sıkışmıştır.⁴ Aynı zamanda çalışmalardan bir kısmı Türkiye’de yaşanan dönüşümü sosyal devletin krizinin devamı olarak okumakta ve bu bakımdan devletin uluslararası finansal sisteme entegre olması ya da küreselleşmenin bir gereği olarak yaptırımlara maruz kalması gibi başlıklara odaklanmaktadır.⁵ Öte taraftan çalışmaların diğer bir bölümü, iktisadi alan ile siyasal alan arasındaki ayrımı önkoşul kabul ederek, dönüşümü siyasal alandaki uzlaşmazlıklardan, kültürel

³ Üçüncü bölümde detaylandırılacak olan iş kanunu önemli bir moment olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴ Bkz. Öniş ve Türem, (2001); Heper (2012); Keyder, (2014).

⁵ Bkz. Koray, (2008).

farklılıklardan ya da ideolojik süreçlerden yola çıkarak okumaktadır.⁶ Bahsedilen analizler akademik yazın içinde önemli katkılar sunmakla beraber, devletin sermaye birikiminin değerlendirilme (*volarizasyon*) sürecindeki esas rolü göz ardı edilmekte ve refah devleti kurumlarının tasfiyesinin emek rejimi ile ilişkisi eksik bırakılmaktadır. Emek rejimi, bir yandan iktisadi alanda meydana gelen değişikliklerin, üretim ve üretim süreciyle ilişkisinin diğer yandan siyasal kurumlar ve toplumsal hayatla birlikte tüm kurumsal yapıların yeniden üretimine yönelik bir anlayışı ifade etmektedir.

Bu çalışma, bu hususların bütününe dikkate alarak, Türkiye’de refah devletinin ve krizinin nasıl şekillendiğini, özgün yanlarını ve yaşanan kriz sonrası yeni devlet biçiminin yeniden yapılanmada kullandığı enstrümanları ele alacaktır. Bu hususta çalışma, yeni devlet biçiminin gelişim sürecini aydınlatabilmek amacıyla, devlet sermaye ilişkisini birikimin değerlendirilmesine (*volarizasyonu*) yönelik üretim sürecinde ve emek rejimindeki dönüşümle ilişkilendirerek devlet-emek ilişkisini zor gücü ve rıza kavramlarına referansla irdelemeyi hedeflemektedir.

Siyaset biliminin en çok ele alınan ve bir o kadar da tartışıklarla dolu olarak incelenen konularından birisi şüphesiz ki devlet ve devlet kuramıdır. Devlete ilişkin araştırmaların önemli sayılabilecek bölümü, devletin ekonomi politikaları ve dönüşümü hakkında olmakla beraber çok sayıda çalışmanın bu kapsam etrafında çalışıldığı görülmektedir. Genel anlamda devlet tartışmalarının yanı sıra özellikle kapitalist devlet üzerine yoğunlaşan çalışmalar konuya ilişkin literatürde oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Söz konusu literatür değerlendirildiğinde, refah devleti, refah devletinin krizi ve çözülüşü sonrası devletin uğradığı dönüşümleri bir sorunsal olarak belirleyen geniş bir kaynağın bulunduğu söylenebilir.

Bu bağlamda, refah devletine dönük yapılan analizleri sınıflandırmak gerekmektedir. Kendi çalışmamızın ana sorunsalını, hipotezlerini ve bu hipotezlerin geçerliliğini sınavabilme imkânı böylesi bir sınıflandırmayı gerekli kılmaktadır. Öncelikle sınıflandırmalar yoluyla şöylesi bir tespitle bulunmak olanaklıdır: Konuya ilişkin hemen hemen bütün çalışmalarda bütüncül bir yaklaşımdan çok, sınırlı tek bir sorunsal üzerinden refah devleti çözümlemesi yapıldığı söylenebilir. Var olan bu genel eğilimin aksine, bu çalışmanın yöntembilimsel amacı tikelliklere yeniden vurgu yapmak değil,

⁶ Bkz. Buğra ve Keyder, (2013).

mevcut durumu bütünlüklü (*toplumsal totalite'yi öne çıkaran*) bir yöntemle soyutlayarak yeniden somut duruma geri dönmektir.

Refah devletine yönelik üç ana grupta değerlendirebileceğimiz kuramsal yaklaşımlardan birincisi, refah devletini ve kurumlarını sanayileşme ve modernleşme süreciyle açıklayan teorik zeminedir. Dolayısıyla 19. ve 20. yüzyılda ortaya çıkan ekonomik, toplumsal ve siyasi gelişmelere bağlı olarak, sanayileşmenin tarım sektöründeki etkisiyle yeni bir toplumsal yapının gerekli olduğundan bahsedilmektedir. Sanayileşmenin gelişmesiyle beraber ortaya çıkan olumsuz koşulların etkisini azaltmak amacıyla ve ahlaki bir kaygıyla gündeme gelen refah devleti anlayışı, modern toplumlarda kamusal bilincin yükselişine de tanıklık etmektedir. Elbette bu yükseliş, sadece yönetici kesimin kamusal vicdanından dolayı değil, aynı zamanda yurttaşlık hakkının ve işçi sınıfının örgütlü mücadelesinin kazanımları sonucu ortaya çıkmıştır (Lipset, 1960; Flora ve Heidenheimer, 1990). Sanayileşme ve modernleşmeye bağlı olarak refah devletinin geliştiğini savlayan bu yaklaşım, sınıf mücadelesinin üretim ilişkilerindeki baskısını göz ardı ederek salt politik etkiler ve teknolojik gelişme üzerine yaptığı vurgudan dolayı refah devleti analizinde indirgemeci bir tutum sergilemektedir.

İkinci grup, devletin ekonomiye müdahalesinin özgürlükleri ve piyasanın işleyişini sekteye uğrattığından refah devletini kapitalizmin doğasına aykırı görmektedir. Özellikle Friedrich von Hayek (2006), refah devletinin ekonomik düzenle uyuşmadığını ve bu yüzden ortadan kalkması gerektiğini vurgulamaktadır. Liberal düşüncenin özünün sergilendiği bu görüşte devletin toplumsal sınıflar adına kamu harcamaları yapmasının piyasanın özsel dinamiklerine müdahale edilmesi ve piyasa özgürlüğünün sınırlandırılması anlamına geldiği ifade edilmektedir.

Üçüncü grup yazarları Marksist düşünce sistemi içinde ele almak mümkündür. Marksist düşünürler refah devleti üzerine yaptıkları tartışmalarda krizin nasıl açığa çıktığının yanı sıra özellikle refah devleti sonrası devletteki yapısal dönüşüme odaklanmaktadırlar. Kapitalist devlet tartışmaları arasında yoğun ve derinlemesine bir analizi hedefleyen söz konusu tartışmalar, Marx'ın⁷ düşünce sistematığına ve onun kapitalizm analizine

⁷ Marx, *Alman İdeolojisi*'nde (2013) toplumsal işbölümü sonrasında ortaya çıkan devletin egemen sınıfın çıkarlarını gözetten bir aygıt haline geldiğini ifade eder. Devlet içindeki çelişki ve çatışmalar birbiriyle uzlaşmaz (*antagonist*) bir ilişki içinde olan sınıf mücadelelerinin doğrudan bir yansımasıdır. *Alman İdeolojisi*'nde Marx, devleti, egemen sınıfların tahakküm aracı olarak

referans vermektedir. Özünde Marx'ın devlet, devletin işleyişi, sınıf ve sınıf mücadelesi sorunlarına bir bütünlük (*totalite*) içinde baktığı söylenmelidir. Ancak filozofun ölümünden sonra günümüze kadar konuya ilişkin Marksist gelenek içindeki düşünürlerin, sınıf mücadelesi ve devletin tarihsel gelişimi konularında kaleme aldıkları çalışmalar, bir ikilik göstermektedir: Bir tarafta yapı, diğer tarafta özne. Dolayısıyla farklı Marksist perspektife göre devlete bakış açıları da değişim göstermektedir. Geline nokta bu farklılığa kısaca değinilmesi gerekmektedir.

Genel olarak bir tasniflemeye gidilecek olunursa, Marksizm'in kapitalist devlet çözümlemesinde bazı temel yaklaşımlar tespit edilebilir. Marksist yaklaşımın kapitalist devleti çözümlemesinde farklı bakış açılarından ilki, 1930'lardan 1960'lara kadar benimsenen Tekelci Devlet⁸ tespitidir. Bu yaklaşım, birikimin devletin biçiminde ve işlevinde yarattığı değişimi ifade eder. Başka bir deyişle, üretici güçlerin gelişimi, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşma süreci devletin rolünde niteliksel bir dönüşüme yol açmaktadır. Niteliksel dönüşüm, sermaye sınıfının içerisindeki fraksiyonların tekelleşmesi ve buna yönelik devletin ekonomide tekelci sermayenin çıkarları lehinde hareket etmesine dayanır. Devletin tekelci sermaye lehine sermaye birikimini muhafaza edecek şekilde ekonomiye müdahale etmesi, tekelci kapitalizmin tekelci devlet kapitalizmine dönüşmesi anlamına gelir. Ancak tekelci devlet kapitalizmine yönelik bazı eleştiriler bulunmaktadır. Örneğin, Paul Baran ve Patrick Sweezy (1970), tekelci kapitalizm ve tekelci devlet kapitalizmi arasında bir ayrımın söz konusu olamayacağını, devletin kapitalist ekonominin gelişmesinde daima kritik bir role

tanımlarken *Fransa'da İç Savaş'ta* (2016) ise egemen sınıfın ya da sınıf içindeki farklı fraksiyonların devlet aygıtını elinde tutarak kendi çıkarlarına yönelik devleti kullandıklarını belirtir. Bu koşulda işçi sınıfının bu devlet aygıtına karşı bir örgütlenme yaratarak devletin baskıcı aygıtlarını sönmülendirmesi (*Aufhebung*) gerektiğini ve dolayısıyla işçi sınıfının yönetiminde bir toplumsal düzenin kurulmasında gerekli olan fraksiyonların korunarak yeniden şekillendirilmesini dile getirmektedir.

⁸ Jessop tarafından '*Stamocap*' ile anılan tekelci devlet kapitalizmi yaklaşımına göre, devlet tekelci kapitalizmi dönemine şu şekilde evrilmiştir: Kapitalizm, kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına tabi olması nedeniyle durgunluk yaşamaya mahkûmdur. Bu eğilimi dengelemek ve sermaye birikiminin dinamizmini korumak adına genişleyen bir devlet müdahalesi söz konusudur. Devlet müdahaleleri; temel endüstri alanlarının ulusallaştırılması, temel hizmetlerin devlet tarafından sağlanması, yatırımlara devletin el atması ya da yardım etmesi, para ve kredi üzerinde merkezi bir kontrol mekanizması, ücretlerin devlet kontrolünde olup ekonominin devlet tarafından programlanması gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkar. Laissez faire döneminde sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasını ifade eden tekelci kapitalizm dönemi, kâr oranlarının zaman içinde erimesinden dolayı tekelci devlet kapitalizmine dönüşmüştür.

sahip olduğunu vurgularlar. Jessop da tekелci devlet kapitalizmin devleti iktisadi temelin bir görüngüsü durumuna indirgemesinden ve aynı zamanda devletin ekonomiyi dönüştürmek için kullanılabilecek bir araç olarak sunulmasından dolayı eleştirmektedir. Tekelci devlet kapitalizmi teorisi, kapitalizmi açıklayabilecek bir kapsamda olmadığından indirgemeci ve evrimci olarak yorumlanmış ve devrimci bir karakteri olmamasından ötürü de reformist politik stratejilere yol açtığı biçiminde değerlendirilmiştir.⁹ Tekelci devlet kapitalizminin 1960'lı yıllar boyunca özellikle Almanya ve İngiltere'de refah devletinin büyüme ve gelişmesine, sosyal-demokrat hükümetlerin iş başına gelmesine devletin cevap verememesi, devletin sadece tekелci sermayenin çıkarlarını gözettiği görüşünü aşındırmıştır. Bu dönemde sosyal demokrat ya da reformist olarak nitelendirilebilecek yaklaşımlar gündemdedir. Bu bakış açısına göre, toplumsal sınıfların belli bir asgari yaşam düzeyinde tutulması, toplumsal refahın sağlanması ve işçilerin sermayeye bağımlılığının azaltılması hedeflenmektedir. Marx'ın kapitalizmi çözümlemede kullandığı birikim ve değer formu kavramlarından hareketle birbirinden ayrılan bu iki görüş, aynı zamanda toplumsal refahın sağlanmasında kurumsal düzenlemeler üzerinde durmaktadır. Denilebilir ki, tekелci devlet kapitalizmi yaklaşımı ile diğer reformist yönelimler, tarihsel tecrübeler karşısında yetkin olmadıklarından zayıf kalmışlardır.

Daha önce ifade edildiği gibi, 1960'lı yıllara kadar egemen olan teorik tartışmaların bu dönemdeki tarihsel deneyimler ve politik gelişmelere yanıt verememesi 1960'ların sonlarına doğru Marksist iktisatta ve siyaset biliminin farklı alanlarında yeni bir ilginin canlanmasına yol açmıştır. Batı dünyasında bu ilgi canlanmasında Ralph Miliband ile Nicos Poulantzas arasında alevlenen tartışmanın da önemi ortadadır. Adı geçen düşünürler arasındaki polemik, iktisadi ve yasal-politik evreler arasındaki ilişkinin¹⁰

⁹ Bkz. Poulantzas, (1990).

¹⁰ Miliband, Poulantzas ve Laclau (1990) arasındaki tartışmalar önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik zorunluluklar ve sermaye birikiminin gereklerine değinmeden politik ve ideolojik mücadele üzerinde yoğunlaşan tartışmada Miliband (1969 ve 1989), sermayenin politik egemenliğini, politik ve ekonomik güç tekeline bağlı olduğunu ve sermayenin araçsal bir aygıt olarak düşünülen devlet üzerinde egemen olduğunu ileri sürmektedir. Devletin nesnel bir yapı olmasından ziyade kişiler arası ilişkilere indirgendiğine yönelik bir eleştiri sunan Poulantzas, araçsalci yaklaşımı, devlet ve kamu politikalarını bireysel aktörlerin davranışlarına dayalı olarak açıklamasıyla da eleştirmektedir. Bu yaklaşım, devletin sermayenin neden yanında durduğunu açıklamamakta, devletin dışsal olan faktörlerce tavrını sunduğundan devletin sınıfsal doğasını görememektedir. Devletin doğası ve yapısı gereği sınıfsal konumunu iktisadi, politik ve ideolojik üç düzey açısından ele alan Althusserci toplum

devletin kurumsal sınırlarının, hükümetin rolü ve amacının, devlet müdahalelerinin sınırlarının, yapı ile özne arasındaki ilişkinin nasıl yorumlanacağıyla ilişkili tartışmaları içermektedir. Marksist devlet kuramı tartışmalarının yeniden canlanmasında yapı-özne diyalektiğinin ele alınışında iki temel eğilim şekillenmektedir. Bunlar araçsal ve yapısal devlet analizleridir. Araçsal devlet yaklaşımı, devletin politik faaliyetlerini, sermaye sınıfının/fraksiyonunun çıkar ve ihtiyaçları doğrultusunda açıklama eğilimindedir. Buna karşılık yapısal devlet yaklaşımında, görünen toplumsal ilişkilerin değil gerçekliğin bir parçası olan yapıların (iktisadi, siyasi, ideolojik) kapitalist devletin işlevlerini belirlediğini öne sürülür. Yapısal düşünce içinde yer alan Poulantzas'ın teorik çabası, kendinden önceki yaklaşımların yetersizliklerini ortadan kaldıracak daha gelişmiş bir devlet kuramı inşa etmeye yöneliktir. Poulantzas'ın *görelî özerklik* vurgusu ile refah devletini salt bir sınıf mücadelesi sonucu olarak değil aynı zamanda bir toplumsallaşma biçimi olarak gördüğü düşüncesi, özellikle Hirsch tarafından ortaya atılmıştır. Ekonomik olan ile siyasal olan arasındaki ayrımın yapısal mantığından dolayı devletin yapısında da değişimler meydana gelmiştir. Kapitalist üretim ilişkisine sahip toplumun gelişmesiyle bu üretim biçiminin bir ögesi olan devlet, toplumsal yeniden üretimi sağlayan bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Hirsch, Fordist toplumsallaşma biçiminin yapısal bir sonucu olan refah devletinde toplumun üyelerinin denetimi, gözetimi ve düzeninin de sağlanmasına yaptığı vurgu nedeniyle yapısal-işlevsel bir bakış açısına sahiptir.

Kapitalist devlet çözümlemesine ilişkin Marksist değerlendirmede mevcut olan ikinci bakış açısı, yapı ile özne ve buna bağlı olarak ekonomik ya da siyasal belirlenimcilik sorununun aşılması etrafında 1970'lerde şekillenen Devlet Türetmeci Okul'unkidir. Okul, kapitalist devlete yönelik bir teori oluşturma çabasında olarak, devletin sadece egemen üretim tarzı içinde değerlendirilemeyeceği iddiasıyla ve devletin nasıl ortaya çıktığı probleminin çözülmesi gerektiği görüşüyle, onun farklı üretim tarzlarında da

modelini takip eden Poulantzas (2014), söz konusu düzeylerin görelî özerkliğiyle oluşan bir yapıya sahip olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca devletin, işlevini kapitalist sınıfın çıkarları açısından değil bir bütün olarak toplumun tutarlılığını güvenceye alacak bir kuruma duyulan gereksinimden ortaya çıktığını belirtmektedir. Poulantzas'a göre devletin temel işlevi kapitalist üretim tarzının belirli bir toplumsal formasyonunda düzeyleri birleştirici ve sistemin bütünsel dengesini düzenleyici bir öge olmasıdır. Kapitalist toplumda toplumsal ilişkilerin bizatihi kendisi sınıfsal özelliğe sahip olduğundan ve sınıf egemenliğiyle nitelendirildiğinden tutarlılığı sağlayan devletin işlevleri de egemen sınıfın politik çıkarlarını yansıtmaktır.

mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu amaç doğrultusunda, verili toplumsal formasyon ve üretim tarzı içinde niteliği değişen olgunun devlet biçimi olduğu savından hareketle devleti mantıksal ve tarihsel bir bakımdan analiz etmektedir. Kapitalist devlet biçimi, iktisadi ve siyasi düzeyleri toplumsal var oluşun ayrı evreleri olarak tanımlarken, toplumların evrensel bir özelliğe sahip olduğunu göz ardı eder. Devlet Türetmeci Okul'un temel araştırma problematiği toplumsal ilişkiler ağının ekonomik ve politik ilişkiler biçimlerine bürünmesinin nedenlerinin kavranmasına yöneliktir. Marx'ın *Kapital*'ini kendine referans alan Okul, üretimden bağımsız bir devlet aygıtına gerek olup olmadığını; sınıf egemenliğinin devlet egemenliği biçimine bürünmesinin gerekçelerinin ne olduğunu; zor aygıtının neden egemen sınıftan ayrı ve toplumdan izole bir şekilde bir kamu otoritesinin mekanizması haline büründüğünü yanıtlamaya çalışmaktadır. Ancak söz konusu Okul, analizini tarihsel bir açıdan ele almaya çalışmış olsa da, tarihin bizatihi kendisi analizin dışında kaldığı, soyutlama tarzı nedeniyle somut toplumsal formasyon düzeyinde devletin işleyişini ve rolünü tam olarak kavrayamadığı için eleştirilere maruz kalmıştır.

1970'lerin sonlarına doğru Devlet Türetmeci Okul'un arayışına benzer şekilde yapısalcı ve araçsalcı yaklaşımların indirgemeciliğini aşmaya yönelik yeni bir okul ortaya çıkmıştır: Düzenleme Ekolü. Bu Ekol hakkında daha ayrıntılı bilgi birinci bölümde verileceğinden, burada kısaca belirtmek gerekirse, yapı ile sınıf mücadelesi ya da ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiyi indirgemeciliği reddeden bir perspektifle ele alarak kapitalizmi analiz etmeyi öngörmektedir. Marksist bir bakış açısıyla üretim süreci ve ilişkilerinin, etkileşimlerinin ve bunlarla bağlantılı olan kurumsal bileşkelerin toplamını analizin temel ölçütleri arasında olan Düzenleme Ekolü, kapitalist sermaye birikiminin koşulları gereği toplumsal alandaki kurumsal dönüşümleri birlikte incelemeyi amaçlamaktadır. Kapitalizmin yaşadığı tüm krizlerden istikrarını koruyarak nasıl çıktığını, sermaye birikiminin koşullarını ve bu çerçevede birikimin bileşkesini ve istikrarını sağlamak adına ekonomi ve ekonomi-dışı (siyasal ve toplumsal) kurumların değişim ve dönüşümdeki rolü ve işlevleri üzerine eğilmektedir.

Bu çalışmada Düzenleme Ekolü'nün kavramsal seti içinde yer alan “birikim rejimi” ve “düzenleme tarzı” kavramları esas alınmaktadır. Tarihsel seyri içinde sermaye birikiminin soyut düzeyde belirli alt dönemlere ayrılması ve bunun somut toplumsal formasyondaki yansımaları çalışmada yol gösterici olacaktır. Bu bağlamda, Fordizme

özgü bir düzenleme tarzı olan refah devletinin işlevlerine ve kurumsal yapısına dönük Jessop'ın analiz yönteminin ve kuramsal yaklaşımının ışığında Türkiye toplumsal formasyonunun dönüşümüyle ilişkili olarak AKP iktidarı öncesinden yola çıkılarak günümüze kadar olan dönemin irdelenmesi hedeflenmektedir.

Refah devleti ile ilgili geniş bir literatürün olduğu daha önce belirtilmişti. Çalışma açısından kısaca değinilen ve bir giriş niteliğinde olan açıklamalar bundan sonraki analiz açısından önemlidir. Yukarıda kısa bir şekilde sunulan değerlendirmeler çerçevesinde bu çalışma, öncelikle konuya dair Marksist literatür üzerinden bir okuma yapacaktır. Marksist literatür üzerinden sorunu okuma mutlaka tarihsel materyalist yöneme dayanmak zorundadır. Tarihsel materyalist bakış açısı, toplumsal bir ilişkinin ürünü olan devleti ve üretim ilişkilerini kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır. Tarihsel maddeci yaklaşıma göre, özgül bir toplumsal ilişki örüntüsünü yansıtan kapitalist üretim tarzı, genelleşmiş meta üretimi olarak ücretli emek-sermaye arasındaki çelişki ve çatışma üzerinden biçimlenir. Tarihsel ve toplumsal gerçekliği eleştirel bir bakış açısıyla incelemeyi sağlayan bu yöntem, tarihsel gelişimleri olgular üzerinden soyutlayarak ulaşılan bilgilerin dolayımıyla kavramsallaştırmaya yönelmektedir. Başka bir ifadeyle, toplumsallaşmış üretim ile artığa el koymanın özel bir biçimi olan kapitalist üretim tarzı, uzlaşmaz çelişkilerin anlaşılması bakımından, yapı ile özne arasındaki çelişkilerin açığa çıktığı bir özelliğe sahiptir. Diyalektik yöntem aracılığıyla ekonomik üretim ilişkileri içinde toplumun bütünlüklü bir kavrayışına denk gelen tarihsel maddecilik, ücretli emek ile sermaye arasındaki çelişkinin yansıması olan devlet çözümlemesi açısından da önemlidir.

Burada, öncelikle bir noktanın altı çizilmek zorundadır. Bu çalışma, sınırlılığı gereği, kapitalist devlet analizinde toplum, ekonomi ve siyaset arasındaki bütün ilişkiyi çözme iddiasında değildir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı, teorik bir kavram setinden yararlanılarak kapitalist devletin verili bir toplumsal formasyon ve üretim ilişkisi içerisinde aldığı görünümü ve yansıttığı somut durumu hakkında öne çıkan belli başlı hipotezlerin sınanmasıdır. Çalışmamızda kullanılan bazı kavram ve yöntemler aracılığıyla, Türkiye özelinde tarihsel arka planı ortaya koymak için refah devletini ve çözülüşünü takiben bu çözülüş sonrasında devlet sermaye sınıfı ve devlet bağımlı sınıflar arasındaki ilişki incelenecektir. Bu amaç doğrultusunda, çalışmanın eklektik bir tarafı olacağı ortadadır. Zira çalışmanın odaklandığı dönem ve kavram seti açısından

bütünlüklü bir yaklaşımın olmaması ve/veya olamaması, yukarıda sözü edilen ve birinci bölümde ayrıntılarının sunulacağı literatürde de görüleceği üzere, devlet analizlerindeki eklektisizm zorunluluğuyla yakından bağlantılıdır.

Çalışmada refah devletinin birikimle olan ilişkisi açısından Düzenleme Ekolü'nün temel tartışma başlıkları arasında yer alan *Birikim Rejimi* ve *Düzenleme Biçimi* kavramları öne çıkartılacaktır. Burada, Fordist birikime özgü bir düzenleme biçimi olan refah devletinin işlevleri ve kurumsal yapısı hakkında bilgi verilirken post-Fordist birikim rejimine özgü bir düzenleme biçimi olan çalışma devleti kavramları ve ekonomi siyaset arasındaki tutunumu sağlayan hegemonik projeleri Jessop'ın analiz yöntemi ve kuramsal yaklaşımı doğrultusunda ele alınacaktır. Bu kuramsal arka plan aracılığıyla çalışmada oluşturulan hipotezlerin, Türkiye'deki devlet tartışmalarına bir katkı sunması beklenmektedir. Dolayısıyla özellikle AKP döneminde hegemonik projelerin devletin gelişimi ve dönüşümü sürecine etkileri konusunda bugüne kadar var olan araştırmalarda eksik kaldığı düşünülen yönlerle ilgili özgül bir kuramsal analizin yapılması hedeflenmektedir.

1980'lerden itibaren ekonomik ve siyasi alanlardaki gelişmelere, teknolojik dönüşümlere ve iletişim ağında yaşanan hızlı gelişmelere paralel olarak devlet aygıtının biçimi de dönüşüm geçirmiştir. Devletin birikime yönelik toplumsal yeniden üretim işlevi sermaye sınıfı ile kurduğu ilişkiden bağımsız düşünülmemeyeceği için iki ana eksen üzerinde tartışmayı yoğunlaştırmak gerekmektedir. Bunlardan ilki, sermaye ve devlet arasındaki ilişki ve bu ilişkiye paralel olarak egemen sınıf-devlet ilişkisidir. İkincisi ise emek-devlet ilişkisi ve bu ilişki ekseninde devlet ile toplumsal yeniden üretim ve bağımlı sınıflar- devlet ilişkisidir.

Farklı üretim tarzlarını ve toplumsal dönüşümü incelemek geniş bir alanın araştırma konusu olması nedeniyle, ve bunun yanı sıra bu çalışmanın hedeflerini ve kapsamını aşacağı ve spesifik sorunsalının ayrıntılı olarak değerlendirilmesini engelleyeceği düşüncesinden hareketle, araştırma kapitalist üretim tarzı ile sınırlı tutulmaktadır. Bilindiği üzere, sermaye ile emek arasındaki antagonistik ilişki, bir kereye mahsus kurulmuş ontolojik bir ilişki olmadığından, bu ilişkinin sürekliliği ve yeniden kurulması kapitalizmin devamlılığının önemli bir göstergesidir. Bu ilişki biçiminin yeniden kurulabilmesinde taraflardan biri olan emeğin, sürekli hale gelebilmesi için emek

gücünü yeniden yeniden sunması gerekmektedir. Dolayısıyla bu amaç doğrultusunda emeğin, ya zora dayalı ya da kendi rızası ile pazar içinde yer almasının koşullarının yaratılması söz konusudur. Pazar ile emek arasındaki ilişki, emeğini satanın salt bireysel tutumuyla değil, aksine emek-sermaye ilişkisiyle ve sermayenin kurumsal bir aygıtı olan devlet kavramıyla doğrudan ve/veya dolaylı bağlantılıdır. Bu noktada yeniden üretim kavramı bakımından devletin işlevleri ve politikalarının önemli bir yeri bulunmaktadır.

Yeniden üretim kavramının içeriği ele alındığında bazı temel parametreler karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında aile, dinsel kurumlar devlet ile kurdukları ilişki bakımından sürecin belirlenmesinde ve yönlendirilmesinde öne çıkan kurumlar arasında yer alır. Devletin aile ve dinsel kurumlar gibi çeşitli mekanizmalar aracılığıyla dolayımлады yeniden üretim ilişkisi belli başlı yasal düzenlemeleri ve politikaları gerektirmektedir. Sermaye birikiminin gerekliliklerine uygun ve yeniden üretimin koşullarını devam ettirmeye yönelik ekonomi politikaları devlet biçiminin dönüşümüne tanık olunmasını sağlar. Keynesyen ekonomi politikalarının uygulandığı refah devleti modeli ve daha sonrasında neoliberal ekonomi politikalarının uygulanma fırsatını yakaladığı çalışma devleti, daha açık ifadeyle yeni sağ devlet modeli, bu ilişki biçiminin somut göstergeleri arasındadır.

Kapitalizmin içsel dinamiklerine dayanan refah devleti ve çalışma devleti modeli, kapitalist üretim tarzının yarattığı tahribatı gizlemeyi, emeğin sermayeye tabiiyetini sağlamayı, denetim mekanizmasının kullanımını temin etmeyi kurumsal aygıtı olan devlet aracılığıyla elde eder. Emek-sermaye arasındaki mücadele sonrasında emeğin sermayeye bağlılığının kurumsal bir refleksi olan devlet modeli, sınıfsal bir uzlaşma olan hegemonik projeleri yönlendirmektedir. Düzenleme Ekolü'nün ve özellikle Jessop'ın kavramları ile ifade edilecek olunursa, sermaye birikimini sağlamaya yönelik Keynesyen ekonomi politikaları ve Fordist/yoğun birikim rejiminin düzenleyici kurumu olan refah devleti modeli, emeğin kontrolünü tek uluslu hegemonik projeyle sağlamaktadır. Neoliberal ekonomi politikaları ve yaygın/ yalın/esnek birikim rejiminin düzenleyici kurumu olan çalışma devleti ve/veya yeni sağ devlet modeli, emeğe yönelik iki uluslu hegemonik proje ile hayat bulmaktadır.

Refah devleti uygulamalarının 1945-1970'li yılların ortalarına kadar etkin olduğuna daha önce dikkat çekilmişti. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya genelinde uygulanan Keynesyen ekonomi politikaları ve onun devlet biçimi olan refah devleti uygulamaları Türkiye için de geçerlidir. 1929 Ekonomik Buhranı'yla sonuçlanan kâr oranlarının düşme eğilimi yasasından hareketle üretim-tüketim dengesinin kaybolmasından kaynaklanan kriz, kapitalizmin çelişkilerini gözler önüne sermiştir. Üretimin tüketim aşamasında tıkanması ve bu krizin toplumsallaşmasıyla dünya ölçeğine yayılan Keynes'in ekonomi modeliyle krizden çıkış sağlanmaya çalışılmıştır. Tüketimi sağlayacak kesim, savaş sonrası dönemde işçi sınıfıdır. Dolayısıyla sosyal devlet anlayışının güçlenerek Keynesyen refah devleti modeline uygun yasal düzenlemelere yönelim, parlamenter sistem içindeki çoğulculuk, farklı kesimlerin söz hakkını elde etmiş olması, sendikal bağın gücü ve sendikaların siyasi partiler ve iktidarlar üzerinde giderek etkili ve etkin bir güce sahip olması, bu devlet biçimi uygulamalarına verilecek örneklerdendir.

Fordist birikim rejiminin uygulamasına yönelik yasalar, emeğin örgütlü mücadelesinin etkisiyle devletin dönüşümünde diyalektik bir ilişki meydana getirmiştir. Ancak, üretim ve tüketim arasındaki denge pergelinin açılması, kâr oranlarının zamanla düşme eğilimi içine girmesi, 1980'lere doğru yeni bir krizin sinyallerini gösterir. Buna ek olarak, toplumsal muhalefet kesimi içinde sol kesim, nicelik açısından ciddi bir artış göstermiş, krizle ortaya çıkan toplumsal huzursuzluk ortamı ve siyasi iktidarın kriz ortamına çare bulamamış olması kendi meşruiyet zemininin kaymasına neden olmuştur. Öte taraftan, Fordist birikim rejimine denk düşen refah devleti modelinde iktidarın meşruiyeti tek uluslu hegemonik projenin devreye girmesiyle toplumsallaşmaktadır. Kitlesel üretimi ve tüketimi kapsayacak ve tüm ulusun ortak bir zeminde homojen bir öge olarak ele alınması, toplumsal sınıfların hem gelirlerine yönelik iyileştirme politikalarının gündemde olması, hem de temsil düzeyinde toplumun farklı kesimlerine hitap edecek şekilde çoğulculuğa önem verilmesi tek uluslu hegemonik projenin belirleyici özellikleri arasında sayılabilir.

Kapitalizmin refah devleti krizinden çıkabilmesi için yeni çıkış yollarına başvurması gerektirmektedir. Fordist birikim rejimi ve refah devletinin krize girmesiyle yeni bir toplumsal uğrağa ulaşılır. Buna denk gelecek düzenlemeler sadece ekonomi alanında değil, siyasi ve hukuki alanda da güvencelerin sağlanmasına yöneliktir. Böylece,

birikim rejimi ile ona karşılık gelen düzenleme tarzı arasında meydana gelen uyumsuzluk ya da denge kaybı yeni bir birikim rejiminin oluşması için imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla 1980'lere gelindiğinde Fordist birikim rejiminin tıkanması sonucunda yeni bir düzenleme sağlayacak yeni devlet biçimi ve düzenleme modeli bağlamında sol ve işçi kesimin örgütlü ve güçlü olmasından dolayı devlet, zor aygıtını kullanarak toplumsal muhalefetin baskı altında tutulmasını sağlamıştır. Bunun yanında kapitalizmin krizlerinden çıkış arayışında, devleti ve devletin baskı aygıtlarını siyasal, iktisadi, hukuki ve toplumsal düzeyde bir araç olarak kullanarak siyasete müdahale etmesi söz konusu olabilmektedir. Devlet zor ve baskı aygıtını, sermayenin güvenini kaybetmemek adına son ana kadar bekletme eğilimiyle hareket eder. Sermayenin güvenini kaybetmek hem iktidar bloku içindeki hegemonik fraksiyonların ayrışmasına hem de farklı hegemonik fraksiyonların yeni bir iktidar bloku kurmak amaçlı çatışmasına, yatırımların geri plana itilmesine ve toplumsal muhalefetin kriz ortamında kontrolünün sağlanamaması nedeniyle politik-hukuki silah gücünün daha sert müdahale etmesine yol açar.

Kapitalizmin krizini aşmasının iki yolu olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, aynı üretim tarzı içinde farklı ekonomik ve siyasi programları önceleyen organik çözümler; ikincisi ise, farklı bir üretim tarzına geçmektir. 1970'lerde kısmen hissedilen sosyal harcamaları kısma uygulamaları, 1980'li yıllardan itibaren ABD'de Ronald Reagan'ın uygulamaya koyduğu politikalar ve devamında İngiltere'de Margaret Thatcher'ın benzer politikaları hayata geçirmesi ile beraber refah devleti krizinin organik çözümle aşıldığını göstermektedir. Benzer şekilde 1980 sonrası Türkiye'de, Özal hükümeti tarafından serbest piyasa ekonomisine geçiş olarak nitelendirilen politikaların özü devletin üretken olmayan kurumlarının özelleştirilmesi, harcamaların kısılması ve liberal programın hayata geçirilmesine yönelik adımların atılması şeklinde gelişmiştir. Özal'ın, 1985'te ABD'deki NBC televizyonuna verdiği mülakatta sarfettiği "Bizim uyguladığımız ekonomik program başkan Reagan'ın programının aynıdır. Aradaki tek fark bizim uygulamaya ondan önce başlamış olmamızdır" (Doğan, 1985) cümlesi, çalışmamız açısından kayda değer bir ifadedir. Bilindiği üzere 24 Ocak Kararları olarak bilinen ve 1980'de "*İstikrar Kararları*" olarak ekonomik literatüre geçen ve yapısal dönüşümü ifade eden neoliberal ekonomi politikaları salt bir birikim rejimi dönüşümünü değil, aynı zamanda devlet biçiminin dönüşümünü de ifade etmektedir.

Söz konusu devlet dönüşümünün toplumsal düzeye yansımaları ve rıza mekanizmalarının işlevselleştirilmesi açısından hegemonik projeler önemli bir noktadadır.

Belirtilen gelişmelerden hareketle çalışmada kronolojik bir dönemselleştirmeden kaçınılmıştır. Çalışmanın yöntemi çerçevesinde kavramsal bir ayrım üzerinden dönemlerin analiz edilmesine dikkat edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın birinci bölümünde tez süresince kullanılacak söylemlerin kavramsal çerçevesi sunulacaktır. Devlet tartışmalarında temel alınan merkez-çevre ikiliğinden ziyade tarihsel sürecin anlamlandırılması ve analizde izlenecek rotanın çizilmesi bakımından yararlı olacağı düşünülen materyalist bakış açısı üzerinden Devlet Türetmeci Okul ve Düzenleme Ekolü'nden yararlanılacaktır. Burada Jessop'ın nasıl bir kuramsal arka planla hareket ettiğinin anlaşılmasına yönelik bir çerçeve oluşturulması hedeflenmektedir.

Çalışmanın temel unsuru olan hegemonik proje kavramını ayrıntılandırabilmek amacıyla Jessop'ın yararlandığı düşünürler olan Antonio Gramsci ve Nicos Poulantzas'ın eserlerine yer verilecektir. Gramsci'nin tarihsel blok, hegemonya kavramları ile Poulantzas'ın iktidar bloku, hegemonik fraksiyon kavramlarına açıklık getirilerek hegemonik projenin oluşmasında devlet-iktidar bloku, devlet-toplum ve bağımlı sınıflar arasındaki bağlantının izi sürülecektir. Hegemonik projenin oluşmasında devletin yasama ve yürütme erkini elinde bulunduran siyasi iktidarın, iktidar blokunun kaygı ve çıkarlarına yönelik olumlu ya da olumsuz hareket etmesi, devlet-bağımlı sınıf arasındaki mücadelenin nasıl ilişkilendiğiyle bağlantılıdır. Böylece sınıf mücadelesi göz ardı edilmeksizin bağımlı sınıfların siyasi iktidarı etkileme dinamiği ele alınmalıdır; zira ekonomi-siyaset ilişkisi Türkiye gibi az gelişmiş ve örgütlü muhalefetin dağıtıldığı -1980 sonrasında yaşandığı üzere- ülkeler açısından önemlidir. Bu açıdan hegemonik proje sınıfsal uzlaşının nasıl sağlandığının gösterilmesinde işlevsel bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Çalışma dört hipotez üzerinden tasarlanmaktadır. Yukarıda ifade edilen saptamadan hareketle, çalışmanın birinci hipotezine göre, Türkiye'de 1980'lerden itibaren süregelen neoliberal ekonomi politikalarıyla beraber tek uluslu hegemonik projeden iki uluslu hegemonik projeye geçiş süreci söz konusudur. Bu dönüşüme yönelik bağımlı sınıfın

siyasal iktidara ve iktidar blokunu oluşturan sermayeye karşı gösterdiği refleksler dikkate alınması gereken ana unsurlar arasındadır.

Devlet ve iktidar yanı sıra devlet ve toplumsal ilişkinin boyutu AKP iktidarı dönemi boyunca açıklanmaya çalışılmış¹¹ olsa da, bu gelişimin tarihsel süreci tezde ileri sürülecek temel argümanların anlaşılması bakımından önemlidir. Bu nedenle, çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan iktidar bloku-devlet ilişkisinde AKP iktidarının sermaye ile olan ilişkisini detaylandırabilmek için tarihsel bağlama değinilmesi zorunlu olmaktadır.

1990’larda toplumsal alana ilişkin dünya genelinde yaşanan değişimlere tanık olunmuştur. Az gelişmiş/gelişmekte olan ülkeler açısından “Yapısal Uyum Programları” aracılığıyla uygulanan politikaların yeni kurumsal düzenleme talepleri, giderek sosyal devlet kurumlarının ve bu ülkelerdeki devlet biçiminin dönüşümüne neden olmaya başlamıştır. Benzer şekilde gelişmiş ülkelerde işsizliğin yapısal bir olgu haline gelmesine bağlı olarak, sosyal yardım harcamalarının kısılmaya başladığını görmekteyiz. 1990’lı yılların başında ortaya atılan Washington Konsensüsü ve Uluslararası Para Fonu’nun (IMF) yeni ekonomi modelin uygulanması için ulusal bütçelerdeki sosyal harcamaların kısılmasına, serbest piyasa ekonomisinin kurulmasına ve önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik küresel birleşme adına yeni ekonomi modelinin adımları sıralanmaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın ikinci hipotezi şöyle ifade edilebilir: Türkiye’de 1980’lerden 2000’lere kadar sermaye birikiminin yeterince sağlanamaması, sınıf pratiklerinin ve sermaye sınıfının kendi içindeki fraksiyonların bir arada olamayışı iki uluslu hegemonik projeyi başarısızlığa uğratmıştır. 2001 yılında yaşanan krize kadar inşa edilmeye çalışılan hegemonik proje, 1990’lardaki sol muhalefetin zaman zaman yükselişinden etkilenmiş ve 2001 küresel krizi yeni bir organik çözümün ve yeni bir tarihsel blokun inşa edilmesine yol açmıştır.

Kitlesel üretimi ve tüketimi hedefleyen Keynesyen ekonomi politikaları ve refah devleti uygulamaları, kendine has bir toplumsal biçim ve ahlaki değerlere sahip olduğu gibi çalışma devleti/yeni sağ devleti, neoliberal politikalar ile yeni bir hegemonyanın

¹¹ Bkz. Bedirhanoglu (2009: 40-66) ve Uzgel (2009: 11- 40).

kurulmasında yeni ahlaki değerlere sahip olacaktır. Bu ahlaki değerlerin oluşumunda tüm toplumsal sınıf kesimlerini kapsayacak bir hedef gözetilmemektedir. Siyasi iktidar, sınıfsal açıdan çerperinde bulunan sermaye kesimini stratejik olarak yakın tutup bunun karşısında bağımlı sınıfları öteleyen sosyal politikalar geliştirecektir. Mevcut iktidar bloku ya da sermaye sınıfı arasındaki çatışmalar sonucunda gelişen yeni iktidar bloku açısından ve buna paralel olarak yeni bir sosyal politikanın şekillenmesinden dolayı çalışma hayatında esnekleşme ve güvencesizleşme söz konusudur. Piyasanın stratejik açıdan seçilmişlere bırakılması, devletin ekonomide söz sahibi olduğu alanlardan geri çekilmesi ve bu alanlara yönelik yeniden düzenlemenin şekli, devletin ekonomik alanda kısıtlanması anlamına gelmektedir. Bu stratejik seçicilik, kapsayıcı ve toplumun tüm kesimlerini etkisi altına alan tek uluslu hegemonik stratejiden iki uluslu hegemonik stratejiye geçişin göstergelerinden biridir. Özal ile başlayan iki uluslu hegemonik strateji sınıfsal uzlaşmanın tek taraflı ele alınması olarak karşımıza çıkar. Her ne kadar 1980 sonrası bu yeni hegemonik proje kurulmaya çalışılsa da, sınıfsal mücadelenin yükselişine ya da baskı altında tutulmasına bağlı olarak değişim göstermektedir.

AKP iktidarıyla yeniden hayat bulan hegemonya projesinde, devletin pazara müdahale biçiminin ve devletin işlevlerinin yeniden tanımlandığını söylemek mümkündür. Öncelikle özelleştirme ve deregülasyon politikalarıyla devletin ekonomiye dönük müdahalesi yeniden belirlenirken, sermaye sınıfı içinde stratejik öneme sahip olan ya da olması istenen fraksiyonların egemen fraksiyon haline gelmesi, AKP iktidarı ve sermaye sınıfı arasında da iki uluslu hegemonik projenin uygulandığına işaret eder. 1980 sonrasında İstanbul sermaye sınıfı karşısında siyasi iktidarlar tarafından desteklenen Anadolu sermayesi, İslami söylem ve dinsel kurumsal uygulamalarla AKP iktidarı boyunca giderek güçlenmiştir.

AKP iktidarının önünü açan 2001 krizi, yeni bir ahlaki değerler sistemi içinde İslami sermayenin hem ekonomik hem de entelektüel hegemonyası adına bir fırsat doğurmuştur. Çalışmanın üçüncü hipotezi, AKP iktidarının üç dönem içinde incelenmesinin gerektiği yolundadır. Dolayısıyla bu dönemsel ayrım şu hipotezle ifade edilebilir: 2002-2010 arası, yeni ve eski iktidar blokunun ittifakları içerisinde Türkiye siyasi hayatında demokratik ve “çevre” olarak nitelendirilen kesimlerin tarih sahnesinde kendine yer bulması ve iki uluslu hegemonik projenin inşa edilme sürecini kapsar. 2010-2013 arası dönem ise, eski-yeni iktidar bloku ve sermaye kesimleri arasında

hegemonik çatışma dönemi olarak iki uluslu hegemonik projenin çözülüşüne karşılık gelmektedir. Son olarak 2013-2015 arası dönem, yeni iktidar bloku ve hegemonyanın yeniden kurulması için devlet biçiminin dönüşümünü ifade eder.

Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan iktidar bloku-devlet ilişkisi bu tarihsel bağlamı akılda tutmak kaydıyla, hegemonik projeler arasındaki geçişin ne kadar belirleyici olduğunu açıklamaya yöneliktir. Buna ek olarak, 2002’den günümüze kadar incelenecek olan AKP döneminin kendinden önceki dönem karşısında bir süreklilik mi yoksa kopuş mu olduğu sorgulanacaktır.

AKP, iktidara geldiği ilk dönem içinde toplumsal sınıfları kuşatacak söylemleri benimsemektedir. 2002-2010 arası dönemin ilk yarısında yeni tarihsel blokun meşruiyetini “demokratik-muhafazakâr” kimlik üzerinde inşa etmeye çalışan siyasal iktidarın ekonomi politikalarındaki liberalizasyon sürecinin hızla devam ettiği gözlemlenmektedir. Özellikle bu politikalar çerçevesinde çalışma hayatının yeniden düzenlenmesine dönük kurumsal dönüşümler söz konudur. Bu bağlamda AKP’nin bağımlı sınıflara yönelik seçici ve dışlayıcı, sermaye sınıfı açısından ise stratejik seçici tutumu iki uluslu hegemonik projenin göstergesidir.

2010-2013 arasındaki dönemde iktidar bloku içindeki hegemonik fraksiyonlar arasında yaşanan çatışmadan hareketle otoriterleşme eğilimi içine girdiği gözlemlenmektedir. Bu otoriterleşme eğilimi aynı zamanda hegemonik proje üzerindeki yeni geçiş sürecinin göstergesidir.¹² Özellikle bağımlı sınıflar üzerine daha fazla baskının hissedildiği bu dönemden itibaren muhafazakâr kimliğin giderek sertleştiği ve demokratik unsurlardan uzaklaşıldığı bir uğrağa ulaşılmıştır. Öte taraftan ideolojik dönüşümün hissedildiği bu dönem, İslami sermayenin rejimin klikleşmiş burjuva siyasetine üstün geldiği, küçük ve orta ölçekli işletmelerle yeni holdingleşmelerin inşa edildiği ve kendi işçi sınıfını/

¹² 2007’de vesayet rejiminin tasfiyesi olarak nitelendirilen Ergenekon ve Kumpas davaları gibi askeri kesim içindeki iktidar blokunun dönüşümün kırılma noktaları arasında yer alır. Aynı zamanda 2007 yılındaki “Cumhuriyet mitingleri” toplumsal sınıflar arasında iki uluslu hegemonyanın hissedildiği uğrak noktalarından biridir. Buna ek olarak 2008 küresel krizin 2010 yılında derinden hissedilmeye başlanması sermaye sınıf fraksiyonları arasındaki çatışmanın siyasal iktidara yansımaya neden olmuştur. Özellikle AKP iktidarında ortaya çıkan sermaye kesimleri ve aynı zamanda kamu ihalelerinin AKP’nin kendine yakın sermaye gruplarına verilmesi çatışmaların sertleşmesine neden olmuştur. Sermaye sınıfı arasındaki çatışma sadece İstanbul-Anadolu sermayesi arasında değil, İslami sermayenin kendi arasındaki fraksiyonlar arasında da gerçekleşmektedir.

bağımlı sınıfını oluşturduğu süreç olma karakterine sahiptir. Literatürde sadaka kültürü¹³ olarak ifade edilen ve bağımlı sınıfı iktidarın bel kemiği olarak nitelendiren bu kavramsallaştırma, iktidarın yokluğunda yaşayamayacak bir kesimin İslami burjuvazi içinde yaratılma aşamasıdır. AKP iktidarının hem sosyal hem de finansal hegemonyasını sağlayan Cemaat, iki uluslu hegemonik projenin en keskin yüzünün yaşanmasında etkili olmuştur. Bununla beraber, Cemaat'ın doğrudan itici rol üstlenmesiyle 17-25 Aralık 2013 tarihlerinde açığa çıkan Cemaat-AKP iktidar paylaşımı savaşı, hegemonik projenin çözülüşünde önemli bir etkindir. Bu bağlamda 2013 sonrası devam eden süreç, sınıfsal uzlaşmanın ortadan kalktığı ve devlet krizinin yaşandığı bir dönemdir. Devletin rıza mekanizmalarının devre dışı kaldığı söz konusu dönem, 2016 darbe girişimi ile olağanüstü devlet biçimine evrilmektedir. Sürecin devam etmesi ve verilerin değişkenlik arz etmesi nedeniyle, 2015 sonrası siyasal ve ekonomik gelişmeler çalışmanın kapsamı dışında bırakılacaktır.

Bu dönüşüm, sermaye ve emek arasındaki ilişkiye yansımıştır. Bunun sonucunda tabiiyet ve kontrol ilişkisinin de farklılaştığı söylenebilir. Emek rejiminde meydana gelen dönüşümle Fordist birikim rejiminin yoğun üretim modeli yerini Post-Fordist birikim rejimine ve yalın üretim modeline bırakmıştır. Yeni tabiiyet ve kontrol mekanizmasına uygun kurumsal yapılanmaların hukuksal biçimlerle var olduğu ve iş kanunlarının bu yeni üretim sürecinin dayattığı biçimde şekillendiği bir ortam söz konusudur. Emek pazarı içinde akışkanlığın sağlandığı, emek gücünü satanlar arasında çok nitelikli ve niteliksiz ayrımının söz konusu olduğu yeni emek rejimi, bağımlı sınıfları keskin bir ayrım içinde tutarak sınıf içi tutunum mekanizmasının ve işçi sınıfının örgütlü gücünün kırılmasını sağlamıştır.

Çalışmanın dördüncü ve son hipotezi ise emek rejimi ve bağımlı sınıflarla ilgilidir. AKP iktidarı tarafından uygulanan iki uluslu hegemonik proje, emek gücü arasında yaptığı niteliksel ayrımla bağımlı sınıfların iktidara dönük bir karşı hegemonya oluşturmasını engellemektedir. Bununla bağlantılı olarak, emek rejimindeki dönüşümle emek sınıfının dolaylı ve seçici dışlamaya yönelik bir kontrol mekanizması amaçlanarak devletin kurumsal bir dönüşümü söz konusu olmuştur.

¹³ Bkz. Aydın ve Taşkın (2015).

Yukarıdaki tespitleri ve hipotezleri bir arada değerlendirmek gerekirse, üzerinde durulan yeni toplumsal durumun belirli ortak paydaları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, 1980 sonrası neoliberal politikalar aracılığıyla devletin dönüşümünün gerçekleştirildiğidir. Bu dönüşümün kendisinin bir olgu olarak karşımızda durması bu olgunun arkasında yatan neden ve sonuçlara dair çıkarsamalar yapılmasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla hipotezlerin Türkiye perspektifinden değerlendirilmesi, çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın temel sorunsalını belirleyen iki uluslu hegemonik proje kavramı, Türkiye’de yaşanan sürecin gelişmiş ülke deneyimlerinden farklı olduğunu göstermektedir. Devlet ve toplum yapısının özgül dinamiklerinin ortaya çıkardığı tarihsel süreç, Türkiye’nin kendine özgü toplumsal formasyonunun karakteristiklerini göstermektedir. Söz konusu özgünlükleri ve temel sorunsalı irdelemede benimsenen tarihsel materyalist yaklaşımla, Türkiye’de neoliberal politikaların ve devletin nasıl bir dönüşüm geçirdiğine, bu dönüşümün dinamiklerine ve bağımlı sınıflar üzerindeki etkilerine yönelik tespitlerin olgunlaştırılacağı varsayılabilir.

Çalışmada tercih edilen yöntem, konu, belirlenen amaç ve teorik yaklaşımla bağlantılı olarak analizin veri toplama teknikleri çerçevesinde yazılı kaynaklara dayandırılacağı ortadadır. Referans alınan çalışmaların başında konuya ilişkin kitaplar ve akademik dergilerde yayınlanan makaleler bulunmaktadır. Bu çerçevede, çalışmada kullanılan kaynaklar arasında, araştırmanın ana sorunsalını oluşturan hegemonya kavramına dönük materyalist bir perspektifle hareket eden yazarların eserlerine ağırlık verilecektir. Belirtilen literatür yanı sıra raporlar, sempozyum ya da araştırmalar, kurumsal istatistikler, gazeteler vb. ikincil kaynaklar arasında sıralanabilir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, hegemonik proje kapsamında var olan bilimsel çalışmaların irdelenmesiyle teorik bir çerçevenin sunulmasına ve konuya dair kavramsal açıklamalara odaklanmaktadır. Teorik ve kavramsal arkaplanı izleyen ikinci bölümde, kavramsal çerçevenin sunduğu analitik araçlarla, eklektik bir biçimde gelişen devlet-sermaye ilişkisinin özelliklerinin yanı sıra sermaye sınıfının kendi içindeki fraksiyonları irdelenmektedir. Bağımlı sınıfların hegemonik proje kapsamında değerlendirildiği üçüncü bölümle çalışma sonlandırılmaktadır.

Devletin dönüşüm sürecinde inşa edemediği hegemonik projenin tarihselliğini, kapsamını ve kurumsal yapısını, sermaye sınıfının ve bağımlı sınıfların devlet ile

ilişkiselliği perspektifinden değerlendirmek, çalışmanın özgün yanını oluşturacaktır. Bu bağlamda sonuç bölümünde, iki uluslu hegemonik projenin kurulamaması ve yeni iktidar blokunun çözülüşü sonrasında temsiliyet ve/veya meşruiyet krizi yaşayan devlet biçiminin zorunlu olarak karşılaştığı krizden çıkmak için otoriterizm ve/veya olağanüstü rejim eğilimini sergilemesi değerlendirilecektir. Bu noktada bağımlı sınıfların ne gibi karşı hegemonya oluşturma gereksinimleri olduğuna dair sorgulamaların gelecek çalışmalara ışık tutması umulmaktadır.

I.BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE, KAVRAMLAR, TANIMLAR

Devlet- toplum/sivil toplum ya da sermaye sınıfı hakkında oldukça kapsamlı bir literatür olduğunu söylemek mümkündür. Bununla beraber akademik yazın içinde genel bir çizgi göze çarpmaktadır: Sorunsala dair çalışmalarda üç ana başlığın egemen olduğu ifade edilebilir. Bunlardan ilki, Talcott Parsons ile Neil Smelser, Gabriel A. Almond ve Sidney Verba'nın önemli temsilcileri olduğu, çözümlemesinin ana eksenini birey ya da grupların siyasi davranışları üzerine yoğunlaştıran çoğulcu anlayıştır (Friedland ve Alford, 1985: 34, 35, 37). İkincisi, toplumun birincil ve egemen örgütü olarak birey ve toplumdan özerk şekilde toplum üstü bir egemenliğe sahip olduğu ifade edilen devlet merkezli/seçkin bürokratik anlayıştır (Friedland ve Alford, 1985: 161-171). Son olarak ise devletin sınıfsal yapısını toplumsal sınıflar ile kurduğu ilişki biçiminden hareketle çözümleyen sınıf/toplum merkezli yaklaşımdır.

Devlet merkezli yaklaşımların önde gelen temsilcileri arasında yer alan Michael Mann, Theda Skocpol, Peter Evans, Alfred Stepan eserlerinde devletin sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesine indirgenemeyeceğini belirterek, devletin özerkliği konusuna vurgu yapmaktadırlar. Bahsedilen yazarlar “devleti geri getirme” çağrısı temelinde neo-Weberyan bir devlet çözümlemesi üzerinden Marksist devlet kuramlarını toplum-merkezli olmakla eleştirirler ve dışarıda bırakırlar. Bunun yerine devletin kendinden menkul, kapasitesi, örgütsel gücü ve kurumlar bütünü olan bir aktör olarak özerk bir edimci şeklinde karşımıza çıktığını iddia ederler. Bu yaklaşımda devlet özerk varlığı ve örgütsel olanakları sayesinde kalkınmacı amaçları doğrultusunda hareket eder (Skocpol vd., 1985). Bu bağlamda, sermaye sınıfının yani burjuvazinin tarihsel rolünün yokluğunda devlet, iktisadi gelişmişlik için liderlik vasfıyla hareket etmektedir.

Bu analiz biçimi devletin ekonomideki müdahalesi bağlamında devlet-toplum/sivil toplum arasındaki bağlantıyı kabul etse de, devletin belirleyiciliğini son kertede ifade eder. Örneğin Stepan (1985: 339), devletin sivil topluma ve onun hâkimiyet alanına

müdahale etmesinin nedeni olarak sınıf çatışması tehdidini öne sürerken aslında devletin ortaya çıkmasında ve gelişiminde toplumsal sınıfların varlığından değil, devletin kendi kurumlarından söz eder. Devlet, toplumsal sınıfları belirli hedefler doğrultusunda yönlendirme işlevini kendi özerkliği ve kapasitesi etrafında şekillendirir. Böylece devletin güçlü ya da zayıf olması toplumsal sınıflardan ve onların taleplerinden ne kadar özerk ve yalıtılmış olabildiğine, devletin kapasitesi ise kendi hedeflerini gerçekleştirme bağlamında ne gibi örgütsel olanakları olduğuna göre değişir. Bu açıdan bakıldığında devlet, kendisini oluşturan toplumsal olgudan ayrı bir düzey olarak ele alınmaktadır. Toplum ve sınıf mücadelesinden bağımsız şekilde değerlendirildiği sürece devlet biçimindeki değişimin bu dinamiklerle ilişkisi kavranamaz ve çözümleme ise bu oranda yetersiz olacaktır.

Devleti açıklamaya çalışan bu yaklaşımlardan hareketle çalışma, literatürde egemen olan seçkin bürokratik/ devlet merkezli ya da çoğulcu perspektifi dışarıda bırakmakta; buna karşılık sınıf temelli bakış açısını benimsemektedir. Devlet-toplum ilişkisini birbirinden farklı alanlar olarak değerlendirmeyen, aralarındaki ilişkiyi sınıf mücadelesi, sermaye birikimi, toplumsal sınıflar ve kriz gibi kavramlarla bütünlüklü bir şekilde kavramsallaştıran bu yaklaşım çalışmaya katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla toplumu sınıf ilişkilerinden doğan bir olgu olarak yorumlayan ve devletin sınıfsal varlığına değinerek sermaye birikimi ve sınıf mücadelesini analiz edenler arasında Louis Althusser, Nicos Poulantzas, Ralph Miliband, Erik Olin Wright, James O'Connor, P. Thompson gibi isimleri saymak mümkündür (Friedland ve Alford, 1985: 273- 325).

Öte taraftan, toplumsal sınıflardan ayrı, bağımsız ya da özerk bir devlet anlayışına karşı olma paydasında birleşen bu bakış açısı, toplumsal sınıflar ve toplumsal üretim ilişkileri üzerinden devleti tanımlamaktadır. Devletin bizatihi varlığı kapitalizm öncesine dayanmakla birlikte çalışmamızın kapsamının kapitalist devlet içinde kalacağını daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda Poulantzas devletin, farklı biçimlerde olmakla birlikte, üretim ilişkileri ve yeniden üretimin içinde her zaman kurucu bir öge olarak mevcut olduğunu belirtir (Poulantzas, 1980 ve 2006). Sınıfsal bir hükmetme durumunda olan devlet, toplumsal işbölümünün, katmanlaşmanın ve sınıflaşmanın sonucu olarak oluşur. Bu durum devleti aynı zamanda, yeni bir toplumsal bölünmenin kurucusu haline de getirir. Devletin ekonominin bir öznesi ve düzenleyicisi olarak var olması kendinde bir özne olmasından değil; sermaye birikim koşullarının yeterince gelişmiş olup

olmamasıyla alakalıdır. Dolayısıyla, üretim güçlerinin zayıf olduğu durumlarda pazarı yaratacak olan devlet, kapitalist birikimin dış koşullarını oluşturur; birikim sürecinin etkin ögesi olur (Yurtsever, 2006: 115). Örneğin Haldun Gülalp (1993), devleti sınıf karakterinden bağımsız ya da sınıflar üstü bir özne olarak tanımlamamaktadır. Gülalp, devletin sermaye birikimi yasalarına göre hareket ettiğinden bahsederek onun aynı zamanda uluslararası sermaye birikim sürecine tabi olduğunu ve kendi sınırları içindeki sınıf yapısını belirlediğini ifade eder (Gülalp, 1993: 29). Dolayısıyla siyasal iktidar değişmiş ya da farklı kimliklere sahip olsa dahi, sermayenin birikim koşullarına göre aynı stratejiyi ya da değişen sermaye birikim sürecinin gereklerine göre farklı stratejileri izleyebilmektedir (Gülalp, 1987).

Gelinen noktada Türkiye’de öncelikle hangi yaklaşımın ağırlıkla benimsendiğinin genel bir çerçevesinin çizilmesinde yarar vardır. Türkiye ile ilgili çalışmalarda, devlet merkezli bir yaklaşımın baskın olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda “güçlü devlet” bakış açısından hareketle sermaye birikim süreçleri ve sınıf mücadelesi olgularından kopuk bir perspektif bulunmaktadır. Devleti, toplumdan ya da toplumsal sınıflardan ayrı gören bu yüzden sınıf mücadelesi, birikim stratejileri kavramlarını yapısal zorunluluklar içerisinde ele almayan bir bakış açısı söz konusudur. Şerif Mardin’in öncülüğünde ilerleyen bu yorumlama biçimi, daha sonra Metin Heper, Ayşe Buğra, Çağlar Keyder gibi önemli sosyal bilimciler tarafından da kabul görmüştür. Detaylandırmak gerekirse bu yaklaşım, merkez-çevre ikiliğinden hareket ederek devlet ve toplum/sivil toplum ilişkisini merkezde bulunan elitler ve onlar tarafından toplumsal değişime maruz kalan çevre arasındaki bir çatışma üzerinden devlet geleneğinin ilerlediğini ifade eder. Ancak bu perspektif belli açılardan bazı sorunlar içermektedir. Bunlar arasında, devleti incelemesinin temel nesnesi olarak belirleyen, daha doğru bir ifadeyle analizinin merkezine yerleştiren bu bakış açısı, çözümlemenin ana eksenini “güçlü devlet geleneğine”¹⁴ referansla ele aldığından, somut bir analizden ziyade kavramsal değerlendirmeler üzerinden hareket etmektedir. Dolayısıyla siyasal ve toplumsal dönüşümlerin ardındaki toplumsal ve siyasal dinamikleri ele almakta yetersiz kalmaktadır. Devlet, toplumun içinden çıkmış olsa da, toplumdan ayrık ve onun üstünde duran bir konuma yerleştirildiğinden toplumsal dinamikleri etkileyen faktörler dışarıda

¹⁴ Türkiye’de devlet-toplum ilişkisini ele alan çalışmalarda güçlü devlet geleneği tezinin patrimonyal ilişkisi ve eleştirel bir yorum için bkz. Dinler (2003).

bırakılır. Söz konusu sosyal bilimcilerden Heper (2012), *Türkiye’de Devlet Geleneği* kitabında Osmanlı’dan kalan güçlü devlet, zayıf sivil toplum geleneği olduğunu belirtir. Bu yorumdan hareketle, devlet/bürokrasi ve işveren/burjuvazi arasındaki ilişkiyi açıklar. Heper’e göre, Osmanlı’da olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti’nde de güçlü konuma sahip olan bürokratik elit, işveren kesimi ile iyi ilişkiler geliştirmemiş, hatta onların engellenmesini sağlamış ve özel sektör buna bağlı olarak gelişememiştir. Öte taraftan Heper, 16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortalarına kadar padişahın otoritesinin merkezdeki yönetici oligarklar ve çevredeki yerel eşraf tarafından zorlandığını belirtir. Dolayısıyla merkez ve çevre olarak nitelendirilen aktörler arasında bir sınıfın olmadığını aralarındaki çatışmanın bir güç savaşı olduğunu vurgular. Bu yüzden merkezin zayıflayan otoritesini yeniden elde etmek adına giderek ve zaman zaman artan bir şekilde baskı ve şiddeti benimsediğini, bunun ise çevrenin merkeze karşı aşırı tepkisel davranmasına neden olduğunu ileri sürer (Heper, 2012).

Aynı perspektifle Robert Bianchi de “*Interest Groups and Political Development in Turkey*” (1984) adlı çalışmasında Türkiye’deki siyasi çatışma ortamının ana eksenini siyasi elitlerle çıkar grupları arasındaki gerginlik ile açıklamaya çalışır. Dolayısıyla merkez ve çevre arasında meydana gelen bu gerginliğin nedeninin siyasi elitlerin politikanın merkezinde yer almalarından ve çıkar gruplarını yönlendirme kapasitelerinden kaynaklandığını belirtir. Bu durum Bianchi’nin açıklamalarına göre Türkiye’de var olan “siyasi kültür” ve “kamu siyasası” olmak üzere iki eksen üzerinden çıkar gruplarının devletle kurdukları ilişki bağlamında siyasal etki ve stratejilerinden kaynaklanır (Bianchi, 1984: 106).

Ayşe Buğra, sermaye birikiminde devlet/burjuvazi ya da devlet-çıkarcı grupları/işadamları arasındaki ilişkiyi incelediği *Devlet ve İş Adamları* (2013) adlı çalışmasında devlet tarafından belirlenen ve yönlendirilen bir iş hayatından bahseder. Buğra, Türkiye’de iş hayatını biçimlendiren temel unsur olarak devleti görür. Ancak işadamlarının devletle kurdukları ilişki biçimini aşk ile nefret olarak tanımlar. Devlet, işadamlarının hem karşılaştıkları güçlüklerin hem de sahip oldukları servetin ve çevrenin kaynağıdır (Buğra, 2013: 16-17). Sanayi ya da ticaret işletmeciliğinin toprak sahiplerinden ziyade küçük esnaf ve memur kökenli olduğuna dikkat çeker. Böylece devlet organlarının içinden doğan burjuvazinin devlet desteği olmadan bir sınıf karakteri kazanamamasını da açıklamış olur. Aynı zamanda Buğra, Türkiye’de kapitalist

gelişmenin Batı'dan farklı olduğunu; Türkiye'nin devlet eliyle oluşturulmuş, yönlendirilmiş ve desteklenmiş işadamları örneğinin daha çok Doğu Asya ülkelerine benzer olduğunu ifade eder (Buğra, 2013: 18-21). Bu benzetmenin kaynağında sermaye birikimi ya da kapitalist gelişme yasalarının değil, toplumsal değerler ve siyasal kültür düzeyindeki etkilerin bulunduğunu ileri sürer. Her iki toplumda da özel çıkarın meşruiyeti olmadığından hatta Doğu Asya ülkelerinde işadamlarının devlet katında meşru bir konuma gelebilmek için kamu yararını gözeten işlere yöneldiğinden bahseder.

Aynı doğrultuda Heper, devlet elitleri ve çevre arasındaki ilişkinin boyutunu Türkiye'de demokrasinin karşılaştığı temel bir sorun olarak değerlendirir. Dolayısıyla devlet elitleri ile çevre arasındaki sosyo-ekonomik farklar, siyasi ortamın ilerleyişinde orta sınıf benzeri bir ara sınıfsal geçişin olmamasına, çatışmanın derinleşmesine yol açar. 1970'lerde yaşanan krizin sanayi kesiminde durgunluğa, tüketim azlığına ve enflasyondaki yükselişe neden olduğuna dikkat çeken Heper, bu yılların sonunda siyasal düzeyde devlet elitlerinin "çevre"ye karşı toleransının azaldığına, buna karşı çevrenin baskı altında kalmanın ürünü olarak meydan okuyucu bir tavır sergilediğine işaret eder. Bu gergin ve keskin ekonomik ve siyasal kriz ortamında ise tarihsel sürekliliğini ve kolektif kimliğini koruyan eski bürokratik merkezin öğelerinden biri olan ordunun, devleti koruma bilinciyle harekete geçtiğinin altını çizer (Heper, 2012: 230-250).

Merkez-çevre bakış açısından yola çıkarak yapılan başka bir çalışmada, 1980 darbesinin nedeni olarak merkez-çevre arasındaki gerilimin Türkiye siyasi hayatındaki demokratik gelişimi kilitlediğini ve bu noktada ordunun rejimi ortadan kaldırmak için değil, düzenin tesisinde olağanüstü şartları ortadan kaldırmak için devreye girdiğini belirtir (Sunar ve Sayarı, 1986). Denilebilir ki, elitler arasındaki rekabet/mücadele ve parti liderlerinin birlikte hareket etme kapasitesinin giderek daraldığı ortamda oluşan siyasi krize çözüm olarak sunulan darbe, devlet geleneğini sürdürebilmeyi amaçlamaktadır.

Sonuç olarak güçlü devlet teziyle sunulan bakış açısındaki devlet-toplum ilişkisinde temel gidişat, bir karşıtlık ile temellendirilmektedir. Kendi mantığı olan bir devlet karşısında sınıflar/toplum ayrı bir kategori olarak tanımlanırken devletin müdahalesi, yönlendirmesi ve gücü içerisinde yeşeren bir burjuvazinin olabileceği anlayışıyla hareket edilmektedir. Bu çerçeve ile başlayarak yapılan çözümlemelerin birçok sorunu içerdiğini belirtmemiz gerekmektedir. İtici gücü devletin aşkınlığı ve aklı olan böylesi

bir yaklaşım, ilişkinin diyalektik etkisinden ve devletin toplumsal bir ilişkiler bütünü olduğu anlayışından uzaktır. Toplumsal dinamiklerin etkisinden bağımsız ayrı bir özne olarak sunulan böylesi bir devlet anlayışının kendine ait bir geleneği olduğunu iddia etmek ya da devleti her türlü düzenlemenin aktörü olarak değerlendirmek devletin sınıfsal yapısını, devlet içindeki sermaye sınıfını ve fraksiyonlarının kendi içindeki çatışma ve rekabetini; sermaye sınıfı ve emekçi sınıf arasındaki mücadeleyi göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Buna ek olarak, devleti muktedir bir şey olarak ifade etmek devletin dönüşümünün nedenlerini ortaya koymayı engellediği gibi, toplumsal sınıfların ona karşı direniş biçim ve yolunu da kapatmaktadır. Toplumsal sınıflar ve sınıf mücadelesi bu yaklaşımla edilgen hale getirilerek, kategorik bir devlet içindeki çelişkilerin ve çatışmanın tarihsel seyrini salt bir merkez-çevre gerilimi üzerinden ele almaktadır. Dolayısıyla tarihin akışında devlet-toplum ilişkisini kapsamlı ve eleştirel bir sorgulamaya tabi tutmamaktadır.

Öte taraftan Çağlar Keyder tarihsel bir perspektifle yaklaştığı *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar* (2014) çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalizmle bütünleşme sürecinde geri planda kaldığını ve kapitalizm içinde serpilip gelişebilecek bir burjuva sınıfın yokluğundan ötürü bu sınıfsal ve tarihsel rolü bürokrasinin yüklendiğini ifade eder. Keyder, İkinci Dünya Savaşı sonrası liberalizmin gelişmesinin burjuvazinin kendi siyasal temsilcisiyle ortaya çıkmasına imkân sağladığını, 1960’lar ve 1970’lerdeki iktisadi programın ithal ikameci sanayiye dayalı olarak hareket etmesiyle kapitalist ilişkilerin zamanla üstünlük kazandığını ve kapitalist bir devletin oluşmasına yol açtığını da eklemektedir (Keyder, 2014: 9). Böylece Keyder, çalışmasında egemen sınıf, burjuvazi, sınıf fraksiyonları ve bunların iktidarı elde etme çabalarını belli bir çerçevede kullandığını ileri sürmektedir (Keyder, 2014: 13). Ancak Keyder, çalışmasında Türk siyasal hayatının toplumsal kökenlerini incelerken köylüler ve işçi sınıfını üreten kesim olarak ele alırken üretici kesimin siyasal mücadelenin sonucunu etkileyebilecek bir konumda değerlendirmemekle sınıf mücadelesinin gücünü göz ardı etmektedir. Devlet politikalarının idari biçimlerinin ve siyasi rejimin parametrelerinin arasındaki çatışmanın salt burjuvazi, bürokrasi içindeki gruplardan ve yönetici sınıfların önündeki seçeneklerin hâkimiyet mücadelesinin sonucunda olduğunu belirterek sınıf mücadelesinin toplumsal kökenini eksik bırakmaktadır.

Buna karşılık toplumsal sınıflar bakış açısını benimseyen yaklaşımların çoğu devleti belli kategorik karşıtlıklarla değil, devletin bizzatı kendisini bir ilişki biçimi olarak ele almaktadır. Bu ilişki, devlet katında egemen sınıfların ve iktidar blokunun çıkarlarını hukuki ve kurumsal bir bütünlük ile toplumsal sınıflar üzerinde hegemonyasını kurduğu ve bu hegemonyanın yeniden üretiminde değerler, normlar, semboller aracılığıyla ideolojik ve baskı aygıtlarını devreye soktuğu bir biçimdir. Örneğin Savran, Türkiye tarihindeki darbelerin gerekçelendirilmesini dikotomik olarak açıklamayı eleştirmektedir. Savran (2010), askeri müdahalelerin faturasının bürokrasiye ödetilmesini, devletin toplumdan bağımsız olarak ele alınmasına karşı çıkmaktadır. Aksine, devletin sınıfsal bir karakteri olduğunu ve devletin ilişkiler alanında burjuvazinin rolünü görmek gerektiğini belirtmektedir (Savran, 2010: 193). Buna ek olarak Savran, Türkiye’deki askeri darbelerin burjuvazinin hâkim sınıf olarak çıkarlarından bağımsız biçimde anlaşılamayacağını, bürokrasinin de bağımsız bir siyasal iktidarı olamayacağını eklemektedir. Aynı zamanda askeri darbelerin ve müdahalelerin burjuva egemen sınıfında sanayi burjuvazisinin siyasal ve iktisadi gücünü pekiştirdiğini ortaya koymaktadır (Savran, 2010: 194). Öte taraftan askeri darbelerin nedenini, “sivil toplumu boğmak isteyen” devlet anlayışından değil, burjuva egemen sınıflar blokunun kendi iç çelişkilerinden ya da bütün olarak işçi sınıfına/ezilenlere karşı verdiği sınıf mücadelesinin sonucundan kaynaklandığını ifade etmektedir (Savran, 2010: 249).

Benzer şekilde Gülalp de, 1970’lerin siyasal krizinden sanayi burjuvazisinin iktidar blokunda hegemonik bir güç olarak çıktığından ve 1980 darbesinin anlaşılması için bu ilişki ve nedenselliği kavramak gerektiğinden bahseder (Gülalp, 2007: 330). Her üç askeri müdahalenin (1960, 1971, 1980), Kemalizm ile eklemlendiğini; bu ideolojinin cumhuriyetin birleştirici ideolojisi olduğunu ve burjuvazinin de bu ideolojiye uyum gösterdiğini belirtir. Dolayısıyla devlet ve burjuvazi arasındaki ilişkinin görünür halinin burjuvazinin hegemonik gücünde kullandığı ideolojik birleşmede görmenin mümkün olduğunu ifade eder (Gülalp, 2007: 330-331).¹⁵

Yalman ise (2009: 116), eklektik bir yaklaşım olmasından kaynaklanan bir yaklaşımla tarihsel olarak belirli bir toplumsal oluşumun analizinin zor olduğunu belirtmektedir.

¹⁵ Devlet, sermaye ve kriz arasındaki ilişkinin detayı için bkz. Ozan, (2012).

Aynı şekilde, ampirik açıdan açık uçlu bir pozisyonda bırakarak devleti, toplumsal gerçekliğin ilişkisel ve tarihsel niteliğiyle bağlantı kurabilecek noktadan uzaklaştırmanın bir nedeni olmadığını ifade eder. Yalman, çalışmaların çoğunun metodolojik eğiliminin devleti bağımsız bir değişken olarak görme niyetinde olduğunu; bunun gerekçesi olarak altında yatanın Osmanlı ve/veya Türk devletinin *sui generis* bir varlık olarak tasvir edildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda devletin biricikliği ya da kutsallığı üzerinden yapılan değerlendirmenin eleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Yalman, 2009: 118). Yalman, devletin toplumun organik birliğini temsil edici bir konumda bulunduğunu, sermaye birikimi koşullarının önünde bir engel oluşturmadığını ve kalkınma sürecinin önemli bir açıklayıcı değişkeni olarak işlev gördüğünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda toplumsal sınıfların gücünün göz ardı edilerek devletin biricik olarak gösterilmesini ya da bir enigma/muamma olarak sunulmasını eleştirmektedir (Yalman, 2009: 119).

Boratav da, analizini burjuvazi ve bürokrasi ikiliğinden yapan açıklamaları eleştirmektedir. Keyder'in *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* kitabındaki sınıf çözümlemesinin sağlam ve tutarlı olmadığını ifade ederken devletin sınıf yapısını bürokrasi ile özdeşleştirmenin, devletin egemen sınıfı olarak salt yönetici sınıfı görmenin metodolojik yanlışlığını ortaya koymaktadır. Boratav (1990a: 66), tarihsel maddeciliğin yönteminden hareketle ekonomik bakımdan egemen olan sınıfın yani artığa el koyan başlıca sınıfın, devleti de kontrol ettiğini ve buna ek olarak egemen sınıfın alt grupları arasında değişen güç dengelerinin siyasal iktidar biçimini ve içeriğini de etkilediğini ifade eder. Dolayısıyla artığa el koyan sınıflar arasında sınıf içi çatışma, pazarlık ve uzlaşma devletin kontrolü için koalisyonlar oluşabilecektir; ancak bu durum, böylesi uzlaşmaların istikrarsız ve geçici durumunu izah eder. Boratav, bürokrasi kesiminin devletin maaşlı memuru olduğunu eğer egemen sınıf olarak tanımlanacaksa sadece devleti değil toplumu da yönetenin devlet memurları olması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda toplumsal sınıflar olarak ifade edilen bürokrasi ile burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesinin Osmanlı/ Türkiye toplumunu analiz etmekte eksik kalacağını vurgular.¹⁶ Eksik ve yanıltıcı bir şekilde yapılan bu yorumlarda 1960, 1971 ve 1980

¹⁶ Boratav, böylesi bir yanılmanın “kamu yönetimi” ile “yöneten sınıf” kavramlarının karıştırılmasından kaynaklandığı belirterek, bu bakış açısının devlet memurlarını veya bürokrasiyi toplumsal sınıf olarak tanımladığı için yanlışla düştüğünü ekler. Benzer şekilde bu

askeri darbeleri burjuvaziye karşı bir “rövanş” olarak okunmaktadır. Boratav bu yorumun, 1980 sonrasında askeri rejimin burjuvazinin ekonomi programına angaje olması, 1970’li yılların sonunda ve askeri darbe sonrasında somutlaşan otoriter siyasi modelin burjuvazinin özlemleriyle tam uyum içinde olması gibi olguları açıklamada yetersiz kaldığını ifade eder (1990a: 67).

Sonuçta toplumsal sınıflar üzerinden yapılan analizler bazen sermaye sınıfının, devletin siyasal ve kurumsal rolünü etkilediği, bazen sermaye birikiminin ihtiyaçlarına göre hareket edildiği (Gülalp, 1993), bazen de sınıf mücadelesinin kendisinin merkeze koyulduğu (Savran, 2010) bir çerçeve içinde bulunmaktadır. Dolayısıyla devletin dönüşümü ve yeniden yapılanması sınıf mücadelesine referans verilmeden açıklanamamaktadır.

Bu çözümlemeler bağlamında toplumsal sınıf yaklaşımı çalışma açısından dikkate değer görülmektedir. Bunun nedenleri arasında bir yandan sermaye birikim süreçlerini ve toplumsal mücadelelerini temel alması, Türkiye tarihini anlamamız noktasında 1980 öncesi ve sonrası sınıf yapısını, kriz koşullarını; öte taraftan ise sermaye sınıfına ve toplumsal sınıfa dair kuramsal sorunları değerlendirmede temel göstergelerdendir.

Örneğin, Gülalp’ın sermayenin birikim koşullarının devletin yapısında ve dönüşümünde etkili olduğu savı bu tezin çıkış noktalarından birini oluşturmaktadır (1993). Yine Savran, 12 Eylül’e giden süreçte sermayenin rolünü, sermaye-emek arasındaki çelişkinin devletin yeniden yapılanmasında öncül olduğunu vurgulamaktadır. Bu çalışma da, bu bakış açısından hareketle bahsedilen varsayımları temel almaktadır; ancak bunu ampirik olarak göstermeyi amaçlamaktadır.

Benzer şekilde Mustafa Sönmez’e göre, sermaye sınıfı arasındaki çatışmalar genel hatları ile bilinmekte, ancak uzlaşma alanlarının sınırları ve uzlaşmazlık noktalarının neler olduğuna dair hem akademik hem de bağımsız çalışmalar sınırlı kalmaktadır (Sönmez, 1986: 179). Boratav da çalışmaların yetersizliğine değinerek Türkiye burjuvazisinin belirleyici özelliğinin ne olduğunu sorar ve bu soruya yanıtı çerçevesinde hem birleştirici ortak sınıf çıkarların hem de çelişkiler içeren sınıf içi bölünmelerin

bakış açısının Osmanlı tarihi ile Cumhuriyet dönemi arasında bir ayırım yapmayarak devlet mekanizmasını yönetenleri niteliksel bir dönüşüm içinde değerlendirmemesinin genel bir eğilim olduğunu belirtir (1990a: 66).

olduğunu ve her ikisinin bir arada ele alınması gerektiğini belirtir (1990b: 47). Ancak bu yaklaşım soyut ve makro düzeyde kaldığı için Boratav'ı da tatmin etmemektedir. Bu bağlamda bu tez, sermaye sınıfı içindeki ortak çıkarların ve çelişkilerle birlikte sınıf içi bölünmenin sermayenin hegemonik çıkarları ile birlikte düşünülmesi gerektiğini çözümlemeyi amaçlamaktadır. Poulantzas'ın kavramlarıyla ifade edersek, ekonomik hegemonyasını kuramayan sermaye sınıfının ekonomik tahakküme başvuracağını ve dolayısıyla sınıf içi bölünmelerin bu tahakküm aracılığıyla gerçekleşebileceğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla çalışmanın tarihsel dönemi olan 2000 yılı sonrası Türkiye tarihinde sermaye sınıfının devletle kurduğu ilişki biçiminin sermaye sınıfı açısından zaman zaman birliktelik zaman zaman ise belli çatışma dinamikleri üzerinden ayrışmayla sonuçlandığı söylenebilir. Bu bakımdan Boratav, sermayenin anatomisine bakabilmek için somut önerilerde bulunmaktadır. Sermayenin yapısal analizini sunan bu öneri işlevlerine göre sınıflanmıştır. Sermayenin anatomisi, burjuvazinin alt gruplandırmasına dayanmaktadır. Boratav, burjuvazinin temel gruplarının sanayi, ticari ve mali sermaye ayrımından türeyeceğini ileri sürer (Boratav, 1989: 132-133). Bu öneri, egemen ve/veya hegemonik sermaye sınıfının ve fraksiyonlarının belirlenmesinde, bu gruplandırmaların temsilcisi olarak alınacak işveren örgütlerinin seçiminde yol gösterici olacağı için çalışmada kullanılmaktadır.

En genel ifade ile çalışma, sermaye birikimi koşullarını birikim rejimi ve düzenleme tarzı kavramlarıyla ilişkilendirerek açıklamak çabasıdır. Bu amaç doğrultusunda, bu kavramları soyutlama düzeyinden belli bir toplumsal formasyon düzeyine yansıtarak Türkiye tarihinde 1980 sonrası koşullar değerlendirilecektir. Dolayısıyla bu çalışma, ana tarihsel kesiti olan 2000 sonrası dönem devlet- sermaye sınıfı ilişki ile devletin dönüşümü ve yeniden yapılandırılmasını ve buna karşın devlet-toplumsal sınıflar/bağımlı sınıflar arasındaki ilişki ile sınıf mücadelesinin devlet biçimindeki değişim ilişkisini ortaya koyan bir çalışma olarak yerini alma çabasıdır. Başka bir ifadeyle, devletin yeniden yapılanma olgusunun gerisindeki temel etken sermaye birikiminin tıkanmasıdır. Üretim ve tüketim dengesine bağlı olarak sağlanan birikim koşulları tarihsel dönem içinde belli aralıklarla sağlanamamış ve krizlerle sonuçlanmıştır. Sermaye birikiminin yaşadığı bu krizi aşmak sermayenin genişletilmiş yeniden üretimini sağlamak için yeni bir birikim rejimine ihtiyaç vardır. Öte yandan birikim, sadece maddi üretim ile alakalı olmayıp aynı zamanda tüm toplumsal sistemi

de etkileyen bir unsurdur. Bu nedenle, sermaye birikim rejimiyle uyumlu olabilecek bir üretim ve emek sürecine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak, sermaye birikim rejimine denk düşecek olan yeni emek rejimi de yeni bir toplumsal örgütlenmeyi zorunlu kıldığından sınıf mücadelesinin örgütlenişi, biçimi ve yapısı da değişmek durumundadır. Sermaye birikiminin koşullarını devlet, siyasi iktidar ve onun hukuki, idari ve sembolik kurumsal bütünlüğü ile gerçekleştirmektedir. Devlet tüm bu süreçler karşısında toplumsal sınıfların direnişini azaltmak hatta yok etmek amacıyla birikim rejimine, düzenleme tarzına denk düşen bir hegemonik stratejiyle hareket eder. Jessop, bu hegemonik stratejileri tek uluslu ve iki uluslu olmak üzere ikiye ayırır. Fordist birikim ve emek rejimine tek uluslu hegemonik strateji ve Post- Fordist birikim ve emek rejimine denk düşen iki uluslu hegemonik stratejidir. Dolayısıyla bir sonraki bölüm Türkiye tarihini 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere birikim rejimleri, krizleri ve bunlar karşısında devlet-toplum ilişkileri bağlamında hegemonya projeleri kapsamında değerlendirmektedir.

1.1 SINIFSAZ UZLAŞI STRATEJİLERİ: TEK ULUSLU HEGEMONYA VE İKİ ULUSLU HEGEMONYA STRATEJİLERİ/PROJELERİ

Marksist devlet tartışmaları literatüründe özellikle Althusser, Poulantzas ve Miliband gibi isimlerle ortaya çıkan yapısalci-araşsalci polemiğin üstesinden gelebilmek ve önceki düşünsel açıklamaların yetersizliğini gidermek adına sermaye ilişkisinin bir biçimi olarak devleti analiz etmeye yönelik yaklaşımlar arasında Devlet Türetmeci Okul ve Düzenleme Ekolü yer almaktadır.

Devlet Türetmeci Okul, kapitalist üretim tarzı temelindeki çelişkilerle devletin tarihsel gelişimi arasındaki ilişkiyi çözümleyebilecek daha dinamik bir devlet yaklaşımı sunması açısından farklı bir tutum sergiler. Devlete yüklenen icraatlarının ve varlığının *a priori* bir veri olması kabulünden ziyade, böylesi bir kurumun nasıl ortaya çıktığı sorusunu çözmeye çalışmıştır.¹⁷ Buna göre, kapitalist devlet biçiminin sunduğu ve

¹⁷ Devlet Türetmeci Okul, devletin bir icra mekanizması önkoşulundan ziyade böyle bir kurumsal varlığın nasıl ortaya çıktığı üzerine eğilir. Okul, ekonomi ile siyasal alanının toplumsal varoluşun farklı düzeyleri olarak ifade edilmesinin nedeninin toplumların mukayeseli üstünlüklerine ya da evrensel bir niteliğe bağlı olarak değil, kapitalizmin üretim biçiminden kaynaklı olarak kapitalist olumlara özgü olduğunu belirtir.

inandırıldığının aksine, ekonomik alan ile politik alan toplumsal varoluşun ayrı düzeyleri olarak ele alınamaz. Toplumsal ilişkilerin farklı ekonomik ve politik biçimlere bürünmelerini ve bu doğrultuda, üretim sürecinden ayrı ama üretim ilişkilerinden doğan sınıf egemenliğinin devleti nasıl ortaya çıkardığını açıklamaya çalışır (Yılmaz, 2002: 72-74).

Gelinen noktada Devlet Türetmeci Okul’a 1970’li yıllarda öncelikle Marksist düşünürlerin katkıda bulunduğu gözlenirse de, Marksist yazarlar arasında belli noktalarda farklılıkların bulunması bir sınıflandırma çabasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, Devlet Türetmeci Okul içinde iki ana eksen bulunmaktadır. İlki, iktisadi ve siyasi alanın kapitalist üretimin toplumsal varoluşun gerekleri sonucu olduğuna ilişkin mantıksal yön; ikincisi ise bahsedilen iki alan arasındaki yanılsamalı farklılaşma anlayışının nasıl ortaya çıktığını gösteren tarihsel yöndür. Ekonomi ile politik alan arasındaki farklılaşmaya dönük söz konusu yönler birbirinden başka anlamlar verilmesi çeşitli eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlar sırasıyla kapitalist birikimin çelişkili doğası ve rekabetin sistemi tahrip edici niteliğini savunan ve öncüsü Elmar Alvater’in olduğu “Sermaye Mantığı”¹⁸; B. Blanke, U. Jurgens ve H. Kastendiek’in öncüsü olduğu ve meta değişiminin ikili yapısından dolayı iktisadi olanla politik olanın ayrımını belirlediğini savunan “Devletin Meta Değişiminin Gereklerinden Türetilmesi”; ve son olarak da devletin özerk yapısı öncelliğinden ve onun güç kullanımının kapitalist sömürü ilişkilerinden ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunan J. Hirsch’in ifade ettiği “Fordist Güvenlik Devleti Analizi Yaklaşımı” olarak belirlenebilir.

¹⁸ Alvater (1973), Claudia von Braunmühl, Piccioto ve Radice özelinde sermaye mantığı (*capital logic*) yaklaşımı geliştirilmiştir. Braunmühl, Marx’ın yöntemi gereğince “şeylerin özünün en gelişmiş biçimlerinin belirlenmesi” gereği olarak sermaye hareketinin çözümlemesi gerektiğini ancak bu çözümlemenin ulusal devlette değil, dünya pazarı düzeyinde alınması ve sermaye birikiminin kavramsal olarak yeniden inşasını dünya pazarı bağlamında yeniden inşa ettiğini ileri sürer. Sermaye mantığını anlamının bütünlüklü bir düşünce ve somut düzlem temelinde olduğu bu yönelimde, uluslararası harekete sahip olan sermayenin nasıl ulusal bir biçim aldığını sorgulamak gerektiği belirtilir. Braunmühl, dünya pazarındaki rekabetin ulusal sermayenin gelişmesinde öncü olduğunu ve birbirleriyle rekabet içindeki devletler sisteminin burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki hâkimiyet momentini anlamadan gerçekleştirilemeyeceğini savunur (Yalvaç, 2003: 173-174). Benzer şekilde Alvater de sermaye birikiminin istikrarı, rekabeti ve pazarın anarşik doğasından ayrı bir kuruma ihtiyaç olduğunu, bu kurumsal yapının da genel olarak sermayenin çıkarlarını gözeterek ideal kolektif bir kapitalist olarak işlev görmesi gerektiğini belirtir (Alvater, 1973). Bu yaklaşıma göre, kapitalist sermayenin gereklilikleri bakımından kapitalist toplumsal formasyonun yeniden üretimi için özerk bir devlet biçimine ihtiyaç vardır.

Öte taraftan Devlet Türetmeci Okul içinde birçok farklı versiyonların olduğunu gözlemlemek mümkün olsa da, genel olarak iki ana eksen üzerinde değerlendirme yapılabilir: İlki Marksist devlet tartışmaları içindeki genel kavramları rafine etme ve yeni ara kavramlar yoluyla kuramsal modeli geliştirme ve işlevselleştirme çabasındaki eksen; ikincisi ise Marksist devlet tartışmalarında “bir tahakküm tarzı momenti olarak devleti ve sermayeyi bir sınıf mücadelesinin ilişkisi olarak anlayanın önemini vurgulayan eksendir” (Bonefeld ve Holloway, 1991: 4). Bu eksenlerden ilkini Düzenleme Okulu’nun temsilcilerinden Jessop ve Hirsch gibi isimler oluştururken ikinci grup olarak Holloway, Picciotto, Clarke ve Bonefeld gibi yazarların öncülüğünü yaptığı “Sermaye İlişkisinin Görüngüsü Olarak Devlet” yaklaşımı oluşturmaktadır. Sermaye ilişkisinin görüngüsü olarak devlet anlayışını benimseyen düşünürlerin hareket noktasının devlet ve ekonomi olmaması, egemenlik/tahakküm tarzının bir biçimi olan bu alanların gelişmesini belirleyen sınıf mücadelesi olması dikkat çekicidir. Devlet, sermayenin çıkarlarının bir gölge fenomeni olmaktan ve onun gereklerinden türetilen bir yapı olmaktan çıkartılarak sınıf mücadelesine ve bu mücadelenin devlet biçiminin oluşmasındaki önemine vurgu yapılması nedeniyle bu anlayış önemlidir.

Öte yandan Düzenleme Ekolü, Althusser ve Poulantzas’ın yapısalcılığını aşmaya dönük olarak toplumsal ilişkilerin çelişkili yapısına rağmen yeniden üretimin nasıl gerçekleştiği sorusuna yanıt araması çalışma açısından dikkate değerdir. Burada, ekonomik olan ile politik olan arasındaki farklılaşmayı ortadan kaldırmaya dönük bir amaç güdülmektedir. Zira bu bakış açısının temel saptamalarından olan birikim rejimi ve düzenleme tarzı kavramları iktisadi ve politik alan arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Düzenleme kavramı, iktisadi alanın gereklerini yerine getirmek ve sürekliliğini sağlayabilmek adına ekonomik ve ekonomi-dışı mekanizmaları ifade etmektedir. Dolayısıyla sermaye birikimine dolaylı ya da dolaysız katkıda bulunan kurumsal faktörleri ve toplumsal güçleri içermektedir. Kapitalist gelişme içindeki evreleri birbirinden ayırt eden bu yaklaşım, verili bir zamanda dünya kapitalizminin farklı birikim rejimleri ile düzenleme tarzlarının, kurumların, normların ve değerler sisteminin toplumu nasıl şekillendirdiğini açıklamaktadır. Bu doğrultuda, Düzenleme Ekolü, kullandığı kavramsal setle kapitalizmin içsel çelişkisini, kurumlarını, pratiğini ve kapitalist üretim tarzı içinde krizlerin meydana gelmesinin kaynaklarının neler olduğunu araştırma konusu yapmaktadır. Ekol içinde sayabileceğimiz isimlerden olan Jessop da,

birikim rejimi, düzenleme tarzı gibi kavramları kullanarak geliştirdiği hegemonya projeleri kapsamında devletin dönüşümüne ve yeniden yapılandırılmasına yönelik açıklamalara katkıda bulunmuştur.

Jessop, kapitalizm ve kapitalist devlet biçimini açıklarken sermayenin toplumsal bir ilişki olduğunu belirtir (2009). Sermayenin birikimi ve koşulları üretimi toplumsallaştırma ilkesine bağlı olarak gelişmektedir. Marx'ın (2011) meta biçiminde mübadele ve kullanım değeri özellikleri arasındaki çelişkiden ve emek-değer teorisinden yararlanan Jessop, kapitalizmin yapısal çelişkisinin sermaye-emek arasındaki ilişkide olduğunu kabul etmektedir. Emek-değer yasası ile açıklanan bu çelişkili yapıda değer, sermayenin kârını getirecek ve artıracak malı üretime sokmasına ve bu üretimin gerçekleşmesinde artı değeri maksimize edebilecek şekilde emeği organize etmesine dayanır. Ancak üretimin realize edilmesi emek-zaman ilişkisindeki emek gücüne bağlıdır. Sermaye, kârını artırabilmek için bir yandan emek gücünü sömürürken diğer yandan da kârın elde edilmesinde temel unsur olan emek gücünü ve talebi tüketir. Dolayısıyla meta haline gelen ve sömürülen emeğin işlevi ile toplumsal bir olgu olarak yeniden üretimin gereklilikleri çelişir ve çatışır. Emeğin toplumsal bir olgu olarak yeniden üretimi hem değer yasasına bağlı değildir hem de ekonomi dışı faktörleri içermektedir. Dolayısıyla sermaye kârını artırabilmek için ekonomi dışı mekanizmalara, kurumsal örgütlere, normlara, sembollere başvurarak emeğin yeniden üretimini sağlar. Kurumsal bir örgüt olarak devlet, ekonomiye ve ekonomi dışı mekanizmalara müdahale ederek sermaye birikiminin koşullarını ve kapitalist üretimin realize olmasını sağlar.

Jessop, devlet anlayışını işlevselci devlet kuramıyla ve yapısalcı devlet kuramını uzlaştıran bir yaklaşımla oluşturmaktadır. Kapitalist devletin tarihsel bir formunu inceleme nesnesi olarak ele alan Jessop, devletin yapısal belirlenme formunun, sermaye adına oynadığı rolün işlevselci yönünü işaret ettiğini belirtir (Jessop, 2004: 193- 225). Ancak böyle bir izleğin devamında toplumsal sınıfların değiştirici ve dönüştürücü gücü eksik kalacağı için Jessop, devletin tarihsel formunun belirlenmesinde sınıf mücadelesinin ve toplumsal güçlerin ve güç dengesinin etkisini de içeren bir yaklaşımla bu sorunu aşmaya çalışmaktadır. Bu anlamda Jessop'ın perspektifinde sınıf mücadelelerini, devletin işlev ve formunun belirlenmesi ile hegemonya ve tarihsel blokun oluşmasında görmekteyiz.

Bununla bağlantılı olarak, toplumsal yeniden üretimin aldığı biçimler devlet formlarını oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, sermaye birikiminin ve emeğin meta olarak yeniden üretiminin almış olduğu formlar toplumsal yeniden üretimin unsurlarıdır. Ancak Jessop, devlet formunun belirlenmesinde sermayenin çıkarlarının temsil biçimini, devletin müdahalesini, kurumsal eklemlenme halini ve toplumsal desteğin kaynaklarını da eklemektedir (2008). Sermaye birikimin açığa çıkma koşulları değiştikçe bu öğelerin birbirine eklemlenme biçimleri ve dolayısıyla devlet formu da değişmektedir (Jessop, 1996: 166). Bahsedilen öğelerin eklemlenmeleriyle oluşan tarihsel devlet formları yapısal seçicilik kazanmaktadır. Jessop, yapısal seçiciliği devlet formu içinde belli sınıflar, çıkarlar ve güçler lehine tanınan yapısal bir ayrıcalık olarak nitelendirmekte ve sermayenin çıkarlarının eklemlenme yollarını şekillendiren temsiliyet biçimleri ve bu biçimlere içkin olan yapısal seçiciliğin stratejik seçicilik niteliği olduğunu belirtmektedir (2008: 220). Stratejik seçicilik ise devletin, politik güçler dengesinde sınıfların çıkarlarını ve stratejilerini gerçekleştirme noktasında etkisidir. Jessop, stratejik seçiciliğin başka şekillerde de olsa Marx'ın çalışmalarında mevcut olduğunu hatta Lenin'in burjuva demokratik cumhuriyetin sermaye için en iyi politik kabul olduğunu belirterek kavramın kendisinin yeni olmadığını belirtir (2008: 26). Poulantzas'ın toplumsal bir ilişki olarak devlet savından hareketle stratejik seçicilik kavramını kullanan Jessop, devletin seçiciliğine ve sınıfsal yapısına dikkat çekmeye çalışır (2008: 26). Bu bağlamda, verili bir devlet formunda sınıfsal ya da sınıfla ilgili güçlerin kendi çıkarlarını ve stratejilerini gerçekleştirme taraflı tutumu, devlet iktidarını elde etmek için benimsedikleri stratejilere göre bazı güçlerin diğerlerinden ayrıcalıklı olması ve imkânlarla kolay ulaşabileceği anlamına gelir.

Ekonomik krizleri idare etmede devletin stratejik kapasitesi, emekçi sınıf üzerindeki baskının ve üretim biçiminin dolayısıyla emek rejiminin de değişmesinde etkilidir. Bu açıdan Jessop'ın, devlet biçimini, yapısını, dönüşümünü açıklamada kullandığı kavramlardan olan yapısal seçicilik ve stratejik seçiciliğin birikim rejimi, düzenleme tarzı kavramlarıyla ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Devletin sermaye ile ilişkisinde kullandığı stratejik tavır sermaye birikiminin üretim ve yeniden üretimle ilgili olan ekonomi ve ekonomi dışı faktörlerle eklemlenebilmektedir. Sınıfsal uzlaşının bir uzantısı olan ve ekonomi dışı faktörler arasında yer alan hegemonya projeleri bu noktada çalışma açısından önemlidir.

Birikim sürecindeki sınıf içi ve sınıflar arası mücadele biçimlerini devlet analizinin odak noktası halinde açıklayan Jessop, sermaye birikiminin gerçekleştiği yapısal düzeyin değer biçimi ile belirlendiğini ancak bunun, birikim sürecinin bütünü belirleyemeyeceğini vurgular (2008: 415). Değer biçimi, sermaye ilişkisinin yeniden üretilmesi esnasında mal ve hizmetlerin mübadele edilmesiyle meta, fiyat ve para biçimine dönüşür. Üretim alanında ise emek sürecinin şekillenmesinde somutlaşmış halini bulur. Değer biçiminin hem birikim sürecinde hem de dolaşım düzeyinde tabi olduğu fiyat tespiti, sınıf mücadelesinin açığa çıkmasına imkân verir. Dolayısıyla sınıf mücadelesi sadece emek sermaye arasındaki talepten değil sermaye sınıfının rekabetinden de doğmaktadır. Jessop, Marx'ın sermaye ve devlet arasındaki kurduğu bağ ve sermaye emek karşıtlığına yaptığı vurgudan hareketle ekonomik sınıf mücadelesinin aynı zamanda siyasal olduğunu belirterek, sınıf mücadelelerinin devlet katında kristalleştiğini ifade eder (2008: 207; 2005: 122).

Bu açıdan Jessop, Marksizm içinde farklı birikim kalıplarını genel ekonomik yasalar altında değerlendiren sermaye-mantığı (sermaye-kuramsal) içinden ya da bu farklı kalıpları çeşitli sınıf ve fraksiyonların özgül ekonomik-korporatif (sınıf-kuramsal) mücadelelerine indirgeyen bir biçimde değerlendirildiğini tespit ederken kendisinin, birikim kalıbındaki farklılaşmayı anlayabilmek ve toplumsal ekonomik mücadeleler arasında anlamlı ilişkiler kurabilmek için “stratejik-kuramsal yaklaşımı” kullandığını belirtir (Jessop, 2005: 156-157). Jessop, stratejik-kuramsal yaklaşım içinde, birikim stratejileri, hegemonik projeler, devlet biçimleri ve taktikler gibi kavramlar ile sınıf çıkarlarını, sınıfsal kimlikleri, sınıf antagonizmalarını ve sınıf mücadelelerini yeniden ele alma olanağı elde eder. Birikim stratejileri, “ekonomi-dışı” önkoşulları ile birlikte belirli bir “ekonomik büyüme modelini” tanımlarken bunun gerçekleştirilebilmesi için genel stratejinin sınırlarını da çizer. Böylesi bir ekonomik büyüme modelinin başarılı olabilmesi için sermaye çevriminin farklı uğraklarının (mali, ticari ve sanayi sermaye gibi) kapitalist gelişmenin aşamasına bağlı olarak belli bir sermaye fraksiyonunun hegemonyası altında birleşmesi gerekmektedir (Jessop, 2005: 157).

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız Jessop'ın devlet analizi, somut düzeye indiğinde özel birikim stratejileri bağlamında düşünmeliyiz. Birikim rejimi ve düzenleme tarzının oluşturduğu kapsam içinde karşılıklı bir analiz yapan Jessop, Fordizme özgü devlet modelini, krizini ve sonrasında ortaya çıkan alternatif stratejileri ele alır. Dolayısıyla

refah devleti bu bağlantı içinde değerlendirilmekte ve bu devlet biçiminin birikim rejiminin bir uzantısı olarak var olduğu ortaya konulmaktadır. Fordist birikim rejimine özgü devlet modelinin Keynesyen Refah devleti olduğunu, sonrasında ise gene birikim rejiminin koşullarına bağlı olarak Schumpeterci çalışma (*Workfare*) devletinin ortaya çıktığını ifade etmiştir (Jessop, 2009).

Jessop'ın kavramsal matrisinden yararlanacak olan çalışmada, devlet-sermaye ve devlet-emek arasındaki ilişkiyi açıklarken birikim rejimi ve düzenleme tarzına denk düşen hegemonya projelerinden tek uluslu hegemonya projesini ve iki uluslu hegemonya projesini kullanacağımızı daha önce ifade etmiştik. Bu amaçla sınıf bağlantılı bir kavram olan hegemonya, sınıflarla ilişkili olan farklı güçlerin ya da belirli bir sınıfın/sınıf fraksiyonunun politik, entelektüel, ahlaki önderliğinde hareket edilmesini anlatır (Jessop,1990: 207-8; 2008: 279). Hegemonik pozisyona sahip olan sınıf ya da lider genel çıkarlar ile özel çıkarlar arasındaki çatışmayı ortadan kaldırmak için hegemonya projeleri kullanır ve sınıfsal uzlaşmayı sağlar. Hegemonik konumda olan sınıf ya da lider uzun vadeli çıkarlarını gizlemek ve diğer sınıfsal güçlerin hizmet etmesini sağlamak için soyut bir genel çıkarlar düzlemi oluşturur. Bu düzlemde hegemonik sınıfın çıkarları ile uyumlu olan diğer güçlerin tikel “ekonomik-korporatif” çıkarları ulusal-popüler bir eylem programında şekillenerek toplumsal desteği harekete geçirmesi hedeflenir (Jessop, 2008: 279).

Kapitalist ekonominin ve toplumun analizini yapabilmek için sadece sermaye sınıfının sahip olduğu ekonomik imtiyazlar göz önüne alınmaz ayrıca onun politik gücüne ve üst yapıda, devlette ideolojiyi belirlemedeki uzun dönem çıkarlarına dikkat etmek gerekir (Milios, 2002: 6). Hegemonya projeleri salt toplumsal destek ve bütünlük için değil, devletin birliği ve bütünlüğünü açısından da önemlidir. Devlet aygıtı hukuksal ve rasyonel birliği sağlamış olsa da bu, devletin ideolojik ve maddi temel bütünlüğünün sağlandığı anlamına gelmez. Dolayısıyla Jessop, tikel ve genel çıkar çatışmasının sadece ekonomi ve sivil toplum alanında değil, devlet aygıtında da var olduğunu ve bürokratlar, meclis üyeleri, polis örgütü ve yargıçlar gibi siyasal kategorilerin çıkarlarını da etkilediğini belirtir (2004: 214). Benzer şekilde Jessop, bir hegemonya projesi üzerindeki uzlaşının, devlet aygıtının değişik kolları içerisindeki ve bu kolların göreceli birliği ile bütünlüğünün ideolojik ve maddi temelini sağlayabileceğini ekler.

Ancak belirtmek gerekir ki hegemonya projeleri her zaman toplumsal bütünlüğü ve desteği tam anlamıyla kazanmayı hedeflememektedir. Bu durumda tek uluslu ve iki uluslu hegemonya projelerinden bahsetmek ve birbirinden ayırmak gerekmektedir. Tek uluslu hegemonya projesi toplumun tümünü kapsayacak şekilde maddi destek ve sembolik ödüller içerir; buna karşılık iki uluslu hegemonya projesi, nüfusun stratejik açıdan önemli bölümlerin/sınıfların (ya da sınıfla ilgili kesimlerin) desteğini almayı ve hegemonya projesinin tüm maliyetini toplumun geri kalan ve dışlanmış kesimlerine yüklemeyi amaçlar.

Hegemonya projelerinin hayata geçmesi stratejik yönelime ve birikimle olan ilişkisine bağlı olarak belirlenmektedir. Genellikle tikel stratejiler ile proje arasındaki uyumun olduğu yerde birikim ve hegemonya güvenli bir konumdur (Jessop, 2004: 211). Dolayısıyla hegemonya projesinin belirlenimi devlet formundaki yapısal seçicilikle ilişkilidir. Ancak bu durum, birikimin sağlanması için hegemonya projesinin üstünlüğünün olması anlamına gelmez. Stratejik yönelim, belirlenim ve birikim arasındaki uyum başarılı bir hegemonya projesinin şartı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapısal seçiciliğin önemi, hegemonyanın kısa vadede sapma gösterse dahi uzun vadede imtiyazlı sınıf lehine döneceğine işaret etmektedir. Hegemonya projesinin stratejik yönelimi, tikel çıkarları ulusal popüler bir programa eklemleyerek bunların projenin bütününe tehdit etmesini engellediği gibi uzun vadeli çıkarların da garanti altına alınmasını sağlar (Jessop, 2004: 212).

Bu bağlamda Jessop, kapitalizmin tüm krizlerine, yapısal çelişkilerine ve sınıf çatışmalarına rağmen nasıl oluyor da hala ayakta kalabildiği sorusu etrafında somut bir veri olarak İngiliz kapitalizmini ve özellikle Thatcher dönemini anlamaya çalışmıştır. Thatcher'ı ve iktidarını önemli kılan şey, dikkate değer bir dönüşüme karşılık gelmesinden kaynaklanır. 1979 yılında Muhafazakâr hükümeti kuran Thatcher, 1980 yılından itibaren başlattığı sosyal yardımlarda ve aynı şekilde konut, eğitim, işsizlik yardımlarında da meydana gelecek ciddi kesintileri öngören bir reform hareketine yönelir. Bu reform paketinin içinde kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, maden ocaklarının kapatılması ve buna koşut olarak toplumsal kitlenin örgütlü gücünü kırmak adına sendikalara yönelik baskıların artırılması yer almaktadır. Bu politikalar

İngiltere’de yoksullaşmanın yükselmesine neden olur.¹⁹ Öte taraftan sağlık hizmetlerinde de ciddi gelişmeler söz konusudur.²⁰

Thatcher dönemi, yeni birikim stratejisine ve düzenleme tarzına denk düşecek olan devlet modelinin kurumsal, politik, dini, ideolojik olarak yeniden inşası anlamına gelmektedir. Sermaye birikiminin koşullarını sağlayacak olan yeni birikim rejimi yalın birikim rejimi olup emeğe dönük esnek emek rejimi ve kurumsal düzenlemeleri sağlayacak yeni sağ ve çalışma devletidir. Bu durum refah devletinin kapitalist pazarın işleyişini tıkayan, piyasa ahlakını ve özgürlüklerini kısıtlayan bir anomali olarak değerlendirilmektedir. Yeni Sağ yaklaşım, genel olarak iki ana eksen üzerinde temellenir. Birincisi, özgür, açık ve rekabetçi bir piyasa söylemine dayanan liberal eksen; ikincisi ise toplumsal ve siyasal otoriteyi yeniden inşa etme üzerine kurulu olan muhafazakâr eksendir (King, 1987). Genellikle uygulanan yeni sağ politikalarda her iki eksenin görmek mümkündür.²¹ Refah devletinin sosyal politikaları topluma yaymasını ekonomik bir işleyiş olarak görmeyen yeni sağ bakış açısı, refah devleti uygulamalarını budama yönelimindedir. Bu bakış açısı, işçilerin çalışma güdüsünü zedeleyecek düzeyde sosyal haklara sahip olduğu savından hareketle, bu durumun sermayenin piyasa içinde dolaşımını ve yatırım yapma isteğini kıldığını düşüncesindedir. Benzer şekilde, kamulaştırma politikalarının kamu bürokrasisinin şişkinliğine yol açması nedeniyle üretkenliği düşürdüğüne, verimsizleştirdiğine ve dolayısıyla da pazarın kendi iç işleyiş mekanizmasına müdahalesinin pazar disiplini bozduğuna işaret etmekte ve eleştirmektedir.²² Ancak bizim için liberal söylemin eleştirilerinden ziyade Marksizmin

¹⁹ 1992 yılına gelindiğinde çalışabilir nüfusun yüzde 9’una denk gelen yaklaşık 2,5 milyon kişi resmi olarak işsizdi. Yaklaşık 10 milyon kişi yoksulluk sınırının altında yaşarken İngiliz işçilerinin yüzde 46’sı düşük ücretliydi. Bu oran mavi yakalı kadın işçilerde yüzde 75’i bulmaktaydı. Emekli aylıkları, sosyal ödenekler ve çocuk tazminatları da düşürülmüştü. Üstelik 168,000 kişi evsiz ve sokakta kalmaktaydı (Ploug ve Kwist’ten aktaran Topak, 2012: 74).

²⁰ İngiltere’de Milli Sağlık Hizmetleri (National Health Service- NHS) özelleştirmenin yaşandığı en önemli kurum olarak karşımıza çıkar. 1989, 1990 yıllarında Muhafazakâr Parti hastanelerin hizmet satan konuma getirildiği ve şirketleştirildiği bir sistem aracılığıyla özelleştirme yönünde ciddi adımlar atmıştır (EspingAndersen’den aktaran Topak, 2012: 74).

²¹ İngiltere’de Thatcherizm, ABD’de Reaganizm olarak cisimleşen yeni sağ anlayış, siyasal projesinde güçlü devleti ve ekonomide liberalleşmeyi öngören bir eğilime ek olarak toplumsal tabanda giderek artan bir muhafazakârlaşmayla birleşmektedir. Dolayısıyla yeni sağın liberal söylemleri ekonomik serbestliği, muhafazakâr söylemleri ise düzenin sağlanmasını ve bu açıdan devletin güçlendirilmesini, gelenekselliğin kutsanmasını, aile hayatını dini ve ahlaki değerleri barındırmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gamble, (1994: 36).

²² Bu noktada M. Friedman’ın (1988) *Kapitalizm ve Özgürlük* eseri, eleştiri noktalarının açılımında yardımcı olacaktır. Friedman, Keynesyen yaklaşımları ve refah devleti

devleti anlama ve analiz biçimi ile Jessop'ın kavramsal çerçevesi çalışmanın yaklaşımı açısından önemlidir.

Bu noktadan hareketle, yukarıda bahsettiğimiz kavramsal soyut düzeyin somut biçimini ortaya koyabilmek ve birinci bölümde AKP dönemini ve arka planını oluşturan 1980 sonrası koşulların genel özelliklerini saptayabilmek, sermaye sınıfına ve bağımlı sınıfa ilişkin değerlendirmeleri yapabilmek açısından Jessop'ın yaklaşımı faydalı olacaktır. Türkiye özelinde yapılan bu çalışma sermaye çevriminin farklı uğraklarını (ticari, sanayi ve mali sermaye) ele alırken belli bir sermaye fraksiyonunun hegemonyası altında büyüme modellerine yer verecektir. 1980'lere doğru ithal ikameci birikim stratejisinin tıkanmasına bağlı olarak, devlet biçiminin, politikalarının ve toplumsal örgütlenme pratiklerinin dönüşüme uğramasına ve dünya genelinde yeniden yapılanmaya (neo-liberal dönüşüm) eklemlenme çabasına tanık olunmaktadır. Birikim stratejilerinde yaşanan kriz, sermaye ilişkilerinin yeniden yapılanmasıyla mümkün olacaktır.²³ Sermayeyi bir ilişki olarak gören Jessop'tan ya da devleti bir toplumsal ilişki olarak gören Poulantzas'tan hareketle pazarla ya da iktisadi bir mücadele ile sınırlı kalmayacak olan bu dönüşümün toplumsal formasyonun yeniden düzenlenmesi anlamına geldiğini belirtmek gerekir.

Bu bağlamda farklı ekonomik stratejilerin ele alınması gerekebileceği gibi bu farklı ekonomik stratejilerin birbirinden farklı sermaye fraksiyonları ve bağımlı sınıflar için zıt sonuçlar doğurabileceğini söylemek mümkündür. Öte taraftan birikim stratejisi birbirinden farklı sermaye fraksiyonları arasındaki kompleks ilişkiyi ele almakla yetinmeyip egemen ve bağımlı sınıflar arasındaki güç dengesini de hesaba katar. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse, bir strateji sadece bağımlı sınıflar tarafından değil

uygulamalarının talep yönlü politikalarının piyasanın etkili nisbi temsil sistemine zarar verdiğini dolayısıyla özgür seçimleri de etkilediğini belirtir. Bir uzlaşma olmadan ittifakın mümkün olduğu piyasa işleyişi, devletin müdahalesi söz konusu olduğunda kişisel özgürlükleri sakatlayacağı gibi bireylerin karar verebilme ve seçimlerini kendi iradeleriyle oluşturdukları ekonomik kararın etkin oluşma biçimini de zedelemektedir. Bu açıdan Friedman, kamulaştırma gibi devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini sakıncalı olarak nitelendirmekte ve piyasanın kendi mantığı içinde hareket etmesinin sağlıklı bir eğilim olduğunu belirtmektedir.

²³ Holloway ve Picciotto (2004: 165), yeniden yapılanmanın anlaşılması için sermayenin biçimsel; sınıf mücadelelerinin ise ampirik çözümlemesi gerektiğinden bahsederler. Sermayenin biçimsel çözümlemesinde sermayenin organik bileşiminin azaltılması ve artı değer oranının artırılması söz konusudur. Ancak krizin nasıl sonuçlanacağı ise hem sermaye emek arasındaki hem de sermaye sınıfının fraksiyonları arasındaki mücadeleye bağlıdır. Jessop (2004: 205) ise sermayenin çıkarlarının özgül birikim stratejisine göre değişeceğini vurgular.

aynı zamanda iktidar bloku içindeki hegemonik olmayan sınıf/ fraksiyonlar tarafından da kabul edildiğinde bütüncül olarak hegemonik bir içerik kazanır (Jessop, 2004: 201). Tam bu noktada Jessop'ın kendinden önceki düşünürlerden yararlandığı kavramları çalışmanın daha anlaşılır olması için irdelemek gerekmektedir.

1.2 KAVRAMSAL AÇIKLAMALAR

Machiavelli'den Pareto'ya kadar İtalyan siyasal düşüncesinin karakteristik bir ikiliği olan zor ve rıza ilişkisini Gramsci, bir toplumsal grup veya sınıf üstünlüğünün tahakküm (*domination*) ve zorlama (*coercion*) ve entelektüel/ahlaki liderlik gibi iki farklı biçimde ortaya koymaktadır (Femia, 1981: 24). Gramsci'nin kavramsallaştırmasından önce antikitede liderlik/öncülük anlamına gelen hegemonya, Gramsci ile birlikte kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır (Yetiş, 2014). Gramsci'nin siyasal düşüncesinde hegemonya çeşitli anlamlara gelir. Egemen sınıf ile yönetilen sınıf arasındaki ayrımı da ifade eden hegemonya kavramı egemen sınıfın karşıt gruplar üzerinde kaçınılmaz olarak uygulayacağı zorlamayı ifade edebildiği gibi temel bir toplumsal grubun bağımlı kesimler üzerinde kurulan ideolojik üstünlüğü de ifade etmektedir. Hegemonya kavramı siyasal güç ilişkisi ve ekonomik güç ilişkisi olarak iki uğrağa karşılık gelmektedir (Gramsci, 1986: 74). Düşünür, “burjuvazinin belirlediği bir toplumsal formasyonda, egemen sınıf ve temsilcilerinin, siyasal iktidarın ele geçirilmesi ve korunması süreçlerinde yürüttüğü ideolojik, siyasal, kültürel, entelektüel, ahlaki vb. etkinliklerin toplamını hegemonya kavramıyla çözümler” (Yetiş, 2009: 149). Buna ek olarak Poulantzas, hegemonyayı ideolojik bir olgu olmasından ziyade kapitalist üretim tarzında devlet yapılarını elinde bulunduran, sınıf fraksiyonlarını bir araya getiren bir siyasi pratik olarak ifade eder (Poulantzas, 2013: 17-19). Hegemonyayı, salt ideoloji kapsamında düşünmek ve sınırlandırmak haksızlık olacaktır. Kavram, egemen sınıfın dünya görüşünün kendi entelektüelleri (memurları) aracılığıyla tüm toplum tarafından kabul edilmesinin sağlanmasına karşılık gelir. Böylece, dar anlamda tahakkümden ziyade koşullu rızayı oluşturan, egemen sınıfın rolüne işaret etmesi açısından önemlidir. Öte taraftan hegemonya kavramının bilimsel bir statüye sahip olmasının nedeni, tarihsel olarak verili bir üretim tarzında, belli tarihsel nitelikleri ve somut düzeyde kapitalist

devlet ve egemen sınıflar arasındaki ilişkiyi soyut-somut diyalektiğini ortaya koyarak açıklamamızdır (Poulantzas, 2013: 110-126).

Hegemonya kavramı böylece kapitalizm öncesi dönemden farklı olarak iki alanda uygulama olanağına kavuşmaktadır. Birincisi, kurumsallaşmış bir yapılar alanı olarak politik alanı ifade eder. Burada politik olan sivil toplumdan ayrı bir evrensellik ilkesi çerçevesinde görelî özerklik ve özgül etkinliğe sahip ulusal ve genel çıkarların temsil edildiği biçimsel devlet alanına karşılık gelir. İkincisi ise değişim (mübadele) temelinde işleyen kapitalist yapı içinde egemen sınıfların politik pratiklerinin alanı olarak nesnel objesi iktidarın korunması ve özel çıkarların genel çıkarlar gibi tasavvur edilmesidir. Böylece politik pratik olarak hegemonya kavramı, “egemen sınıfların politik yapılanışının sınıf ilişkilerinde belirleyici önemde olduğu -ideolojik işlev, örgütsel işlev, önderlik vb.- bir momenti karşılar” (Poulantzas, 2013: 127-128).

Hegemonya kavramı belirli ve farklı somut biçimlere bürünen devlet tipinin açıklanmasında da yardımcı olur. Kapitalist üretim tarzı içinde hegemonik bir sınıf, sömürünün farklı biçimleriyle devlet biçimlerindeki dönüşümlerin çözümlemesinde yol göstericidir. Bu bağlamda devlet biçimlerinin dönüşümünde ana eksenî oluşturan ezen-ezilen sınıf ilişkileri devlet dolayımıyla sınıf sömürsünün ortaya koyulabilmesine imkân verir. Devletin varlığı içinde billurlaşan ve zor ilişkisiyle birleşen rızayı anlamamız noktasında devleti sadece baskı gücüne sahip bir organa indirgemeyip “anayasallaşmış” şiddeti içermesiyle kavram, genişleme alanı bulabilme özelliğine sahiptir. Çünkü hem sosyo-ekonomik ilişkileri hem de kapitalist toplumsal formasyonda egemen sınıf ile fraksiyonlarının siyasi çıkarlarının incelenmesine ve izahına bizi sevk eder.

Bu genel değerlendirmeler çerçevesinde hegemonik fraksiyon, egemen sınıf (burjuvazi) içinde yer alan farklı fraksiyonların (örneğin endüstriyel, ticari ve finans sektörleri) varlığına karşılık egemen sınıf olarak burjuvazi, kendisinin politik egemenliğini paylaşan çeşitli egemen fraksiyonların arasındaki bir ittifakla birbirlerine bağlıdır. İktidar bloku olarak ifade edilebilecek olan bu iktidar ittifakı ancak belli bir sınıf ya da fraksiyonun liderliği altında işleyebilir. Kendi öncülüğünde iktidar ittifakını birleştiren ise hegemonik fraksiyonun kendisidir. Diğer bir ifadeyle, “hegemonik fraksiyon, ittifakın genel çıkarlarını garantiye alan ve özgül çıkarları özellikle devlet tarafından

güvenceye alınan fraksiyondur” (Poulantzas, 2013: 291). Hegemonik fraksiyonun kendisi sadece basit bir egemen güç değil, aynı zamanda egemen olan fraksiyonlar topluluğundaki hegemonik gücü de ifade eder. Büyük sermayenin hegemonik bir fraksiyon olması, orta ölçekli sermayenin politik iktidarda söz sahibi olmadığı anlamına gelmez, aksine büyük sermayenin hegemonyası altında yer alan bir fraksiyon olarak siyasi iktidarı paylaştığını gösterir. Dolayısıyla hegemonik fraksiyon ve devlet ilişkisine baktığımızda, devletin zor aygıtın tekeline ve düzenleyici işlevine sahip oluşu verili toplumsal formasyon içinde özgül birliği sağlamakla kalmayıp aynı zamanda hegemonik fraksiyonun politik çıkarlarıyla örtüşerek iktidar blokunun özellikle kriz dönemlerinde kendini yeniden yapılandırmasına aracılık eden bir durumdadır.

Poulantzas’ın kavramsal matrisi içinde yer alan sermaye fraksiyonları, iktidar bloku ve hegemonya/hegemonik fraksiyon gibi kavramlar bir taraftan sermaye sınıfının kendi içindeki çelişkileri ve ilişki biçimini ortaya koyması bakımından, diğer taraftan bu çelişki/ilişki biçiminin devlet ve devlet biçimi ile kurduğu ilişkiyi çözümlemesi açısından önemli kategoriler olarak karşımıza çıkar. Egemen ve bağımlı sınıflar arasındaki mücadele, devletin tüm aygıtları içinde sarmalandığından egemen sınıfın devlet aygıtlarında sadece baskın role sahip olması değil, aynı zamanda o aygıtın iktidar bloku içindeki hegemonik fraksiyonun bağımlı sınıflara karşı ideolojik-siyasal rolünü de bünyesinde barındırdığı anlamına gelir (Poulantzas, 2008b: 311).

Poulantzas (2014: 162- 207) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* kitabında devlet tipleri ve devlet biçimleri arasında bir ayrıma gitmektedir. Devlet tipleri, belirli üretim tarzlarını (despotik, köleci, feodal, kapitalist gibi) ifade etmek için kullanır. Ancak Poulantzas, kapitalist devlet tipinin kendinden önceki devlet tiplerinden farklılıklarını ortaya koyarak kapitalist devlet tipi kavramını kapsayıcı bir hale getirir. Kapitalizm öncesi toplumlarda devlet, belirli bir sınıfın/sınıf kesiminin dışlayıcı egemenliğine dayanırken; kapitalist devlet tipi bir ya da daha fazla egemen sınıf/ kesimin ortak çıkarlarını temsil etmektedir. Aynı zamanda, kapitalizm öncesi toplumlarda egemen sınıf, üretim sürecinin doğrudan içinde yer alırken askeri ya da ekonomi-dışı zor gücünü kullanma tekeline sahiptir. Ancak, kapitalist devlet tipinde ise, egemen sınıfı oluşturan sermaye sınıfı üretim sürecinde sadece kârını artırma ile ilgilenerken askeri gücü ya da ekonomi-dışı zoru kullanma yetkisini devlete devreder. Dolayısıyla tekil sermayedar kesimin ya da farklı sermaye kesimlerinin uzun erimli ortak çıkarlarına yönelik politika

yürütme işlevi de devlete aittir. Poulantzas (2004), devlet biçimleri kavramını ise belirli bir devlet tipinin tarihsel koşullar altında büründüğü biçimi tanımlamak için kullanır. Bu açıdan kapitalist devlet tipinin tarihsel seyirde olağan biçimleri (liberal demokrasi ve otoriter devlet) ile olağanüstü biçimleri (faşizm, askeri diktatörlükler gibi) mevcuttur. Kapitalizmin farklı evrelerine özgü devlet-sınıf ilişkisinin yapısal ve kalıcı dönüşümlerine karşılık gelen olağan devlet biçimi, egemen sınıfın farklı kesimlerinin çelişkili birlikteliğinin toplumsal- sınıfsal örgütlenme halidir. Bu örgütlenme, farklı sermaye kesimlerinin güçleri oranında temsil edildiği bir iktidar bloku yoluyla politik düzeyde kendini siyasal partiler, yasama ve yürütme organında gerçekleştirmektedir. Bu durum ise iki şekilde açığa çıkar: egemen sınıf içi çelişkilerin çatışmadığı ve toplumsal güçlerin yasama organında temsiline denk düşen liberal demokratik biçim; farklı sermaye kesimlerinin çelişki ve çatışmasının yoğunlaştığı ve egemen sermaye kesiminin siyasal alanda hegemonyasını örgütleyemediği otoriter devlet biçimidir. Poulantzas, 1970’li yılların sonunda otoriter devlet biçiminin kalıcı bir nitelik kazanarak yeni bir devlet biçimine geçildiğini belirtir. Bu durum söz konusu kapitalist gelişme evresinde sermaye sınıfının devlet katında egemen ve hegemonik durumunun nasıl olduğuna bağlı olarak olağanüstü devlet biçimine evrilebilmektedir.

Jessop’a göre Poulantzas, temsili demokrasi kurumlarının iktidar bloku ve bağımlı sınıflar arasındaki hegemonyanın organik çevriminin örgütlenmesini kolaylaştırdığını belirtmiş olsa da, olağanüstü devlet biçiminin normal demokratik araçlarla çözülemeyen siyasi ve ideolojik krize karşı, iktidar blokunun kendi içindeki ve bağımlı sınıflarla olan ilişkilerin yeniden düzenlenmesi amacıyla ortaya çıktığını da vurgular (Jessop, 1982: 168). Aynı zamanda, olağanüstü devlet biçimlerinin hegemonya krizine denk düştüğünü belirten Poulantzas, bu devlet biçiminin alenen kullandığı fiziksel baskının bağımlı sınıflara karşı açık bir savaş olduğunu ifade eder (Jessop, 1982: 167). Bunlara ek olarak ekonomik ve politik alanın ve kurumsal örgütlenmesinin biçimsel ayrılığı bu iki alanda yaşanan krizler açısından bir sınıflandırmayı gerektirmektedir. Böylece bu kurumsal ayrım farklı kriz biçimlerinin görece özerkliğini doğurur (Jessop, 1985: 90). Bu görece özerklik mevzusunun çalışmanın kapsamı dışında kaldığını belirtilmelidir; bununla birlikte, iktisadi krizlerin her zaman siyasal ya da devlet krizlerine karşılık gelmeyeceği tespiti anlamlı ve değerlidir (Jessop, 1985: 93; Poulantzas, 2008b: 298).

1.2.1 Sermaye Sınıfı ve Fraksiyonları

Poulantzas, sermaye sınıfını, kendi içinde çatışmalara, çelişkilere ve sınıf-içi rekabete dayalı fraksiyonlara ayrılan bir sınıf olarak yorumlar. Kapitalizmin tarihsel gelişim süreci içinde (rekabetçi kapitalizm) sermaye sınıfının ilerleyişinin farklı fraksiyonları (finans, ticari ve endüstriyel) oluşturduğunu belirtir (Poulantzas, 1978: 107). Sermaye sınıfının kendi içinde ve fraksiyonları arasında çelişkileri olsa da kapitalizm, temel olarak iki sınıf (burjuvazi-işçi sınıfı) arasındaki mücadelenin ilişkisine bağlı olarak değişir. Temel çelişkiye verilen yanıt, daha doğru bir ifadeyle sermaye ve emek arasındaki çelişkinin açığa çıkmasına dayanır. Böylece sermaye sınıfı ve fraksiyonları arasındaki çelişki ve çatışmalar değerlendirilirken bütün olarak burjuvazinin işçi sınıfına ya da bağımlı sınıflara karşı aldığı pozisyonun değerlendirilmesi gerekir.

Sermaye, homojen bir sınıf bütünlüğüne sahip olmadığı için kapitalizmin ilerleyen aşamalarında farklı fraksiyonlar sermaye içinde egemen olabilmektedir. Bu bakımından sermaye-devlet ilişkisi bir belirlenim etrafında şekillenmemektedir. Özellikle kriz dönemlerinde, sermayenin çeşitli fraksiyonlarının geliştirdiği stratejiler/ tutumlar dikkate alınması gereken bir konudur. Dolayısıyla Jessop'ın daha önce bahsedilen birikim stratejileri üzerinde yaptığı değerlendirmeler, stratejiler arası ittifak olup olmadığına dönük yol göstericidir. Öte taraftan belirli devlet biçimi ve ideolojik/politik faaliyetler açısından hegemonyanın belirlenimi belirli stratejiler/hegemonik projeler etrafında sınıf konumlarını da keskinleştirecektir (Jessop, 1985: 225). Dolayısıyla tez çerçevesinde sermaye sınıfının çeşitli kesimleri arasında uzlaşma olup olmadığı, varsa birleştirici noktaların neler olduğu ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.2.2 İktidar Bloku, Hegemonik Fraksiyon

Daha önce bahsedildiği gibi Poulantzas, kapitalist toplumda egemen sınıf ve sınıf fraksiyonları arasındaki özgül ilişkiyi ve ittifakı yorumlamak için iktidar bloku kavramını kullanmaktadır (1980: 71). Her ne kadar Jessop, somut olgularda iktidar blokunun nasıl belirlendiğine dair soruların cevapsız kalması hususunda Poulantzas'ı eleştirmiş (1985: 186) olsa da kavram, fraksiyonlar kavramı ile birlikte düşünüldüğünde açıklayıcı olabilir.

Kapitalist toplumda siyasal egemenlik, tek bir sınıf ya da fraksiyonun elinde olmadığından egemen sınıf fraksiyonları arasındaki çelişkiler devletin ya da rejimin biçimi konusunda belirleyici bir özelliğe sahiptir (Poulantzas, 1980: 71). Daha önce de ifade edildiği gibi, temel çelişki burjuva ve işçi sınıfı arasında olsa da egemen sınıflar ve fraksiyonlar arasındaki uzlaşmazlık ve çatışmaların, birincil mesele üzerinden anlaşılması gerekli ve önemlidir (Poulantzas, 1978: 107, 206). Çalışma açısından belirleyici olan bu husus, Marx'ın (2016) *On Sekizinci Brumaire*'de tespit ettiği gibi, farklı burjuva fraksiyonları arasındaki hegemonya savaşı, sermaye sınıfının hangi fraksiyonunun idari, hukuki ve siyasi düzeyde hâkimiyet kurduğuna bağlı olarak devlet tipini de etkilemektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ekonomik egemenlik ile politik hegemonya arasında zorunlu bir özdeşlik olmadan yapılan ayırımdır. Burjuvazi içinde belirli bir fraksiyonun politik hegemonyayı elde etmeden ekonomide egemen olması mümkündür. Büyük tekelci sermayenin ekonomik egemenliğine karşı orta ölçekli sermayenin fraksiyonlarının politik hegemonyaya sahip olması buna örnek olarak verilebilir. Ancak unutmamak gerekir ki, hegemonik olmak için salt politik düzey yeterli olmayacaktır. Sermaye sınıfı içinde ekonomik hegemonyaya sahip olmak politik düzeydeki sınıfsal temsil düzeyini de etkilemektedir.

Politik düzeyde egemen sınıflar ve fraksiyonlar özgül bir ittifak içinde olurlar ve genellikle içlerinden biri liderlik vasfıyla işlevini sürdürür (Poulantzas, 1978: 33, 93; Jessop, 1985: 56). Lider konumundaki bu hegemonik sınıf ya da fraksiyon, kısa dönemli ekonomik çıkarlarından ziyade iktidar blokunu oluşturan diğer sınıf ve fraksiyonları düşünerek genel siyasi çıkarları gözetmek zorundadır. Fakat bu hegemonik sınıf ya da fraksiyonun uzun dönemli çıkarlarından vazgeçtiği anlamına gelmez; aksine bu çıkarları savunmuş olur (Poulantzas, 1978: 107). Buna ek olarak devletin örgütlenme rolünden ayrı düşünülemeyecek olan iktidar bloku kavramı, Poulantzas'a göre, devletin ve ona ait olan tüm aygıtlarının temel rolü olarak iktidar blokunun uzun dönemli siyasal çıkarlarını temsil etmektedir (Poulantzas, 1980: 127). Devletin bu temsil düzeyini yerine getirebilmesi iktidar blokunun fraksiyon ve öğelerinden görece özerk olmasına bağlıdır (Poulantzas, 1980: 127). Poulantzas, kapitalist toplumda devletin müdahil olduğu ekonomi ve siyaset alanının ayrı düzeyler olarak ifade edilmesinin ve algılanmasının iktidar blokunun oluşturulma ve/veya kurulma sürecini mistifiye ettiğini ileri sürer. Bu bağlamda, modern devletle birlikte gündeme gelen evrensellik ilkesi, diğer bir ifadeyle

sınıflardan görece özerk olduğu iddiası, iktidar blokunun bağımlı sınıflar üzerindeki hegemonyasını örgütlemeye ön koşul olarak karşımıza çıkar (Poulantzas, 2008a: 103, 104; 1980: 140). Devletin görece özerkliği, iktidar bloku ve fraksiyonları üzerinde belli dönem ve koşullarda devletin yaptırımını da kolaylaştıran bir olgudur.

Bu açıklamalar ışığında Türkiye’de iktidar bloku ve fraksiyonları bağlamında düşündüğümüzde, İkinci Dünya Savaşı sonrası uygulanan ithal ikameci birikim rejimi kapsamında devlet desteği ile burjuvazinin kendi bütünlüğünü koruması ve gelişmesi için belli haklar elde ettiğini söylemek mümkündür. 1980’lere kadar sanayi burjuvazisinin iktidar bloku içinde egemenliğinin ve planlı kalkınma hedefli Fordist birikim rejiminin söz konusu olduğunu ancak mevcut birikim rejiminin 1974 Petrol Krizi sonrasında sermaye birikiminin gerekliliklerine cevap veremediğini belirtmek mümkündür. Sermaye sınıfı ve fraksiyonları arasında yaşanan hegemonik kriz ile siyasi krizler, 24 Ocak Kararlarıyla kurulmaya çalışılan yeni birikim rejimiyle aşmaya çalışılmıştır. Ancak toplumsal mücadelenin yoğun yaşandığı bu dönem yeni birikim rejimine dönük yeni bir devlet biçimi ve ona denk düşen hukuki koşullar için 1980 askeri darbesinin önünü açmıştır. Sanayi burjuvazisinin dönemin askeri yönetimine ilişkin olumlu yaklaşımları bu açıdan kayda değerdir. Bu durum, 1980 öncesi ve sonrası tarihsel bağlamı değerlendirirken sermaye sınıfı ve fraksiyonları arasındaki ittifak ve özellikle uzlaşmazlıkları değerlendirme açısından önemlidir.

1.2.3 Birikim Stratejisi ve Birikim Rejimi

Birikim stratejisi, burjuvazinin farklı kesimlerinin özgül bir ekonomik büyümeye dayalı stratejik yönelimini ifade eder. Bununla birlikte yeni bir sermaye birikim stratejisinin uygulanması için sadece üretim sürecinin yeniden örgütlenmesi ve düzenlenmesi yeterli değildir. Birikim stratejisi, çeşitli ekonomi-dışı önkoşullarla birlikte tamamlanmış ekonomik büyümeye referansla birlikte bunun gerçekleşmesi için en uygun genel strateji hattını çizer. Dolayısıyla her bir form kendi çıkarını realize ederken sermayenin genel çıkarlarına hizmet edemeyeceği için fraksiyonlar arasındaki koordinasyonu sağlayacak bir mekanizmaya ihtiyaç vardır. Böyle bir modelin başarılı olabilmesi için sermayenin farklı biçimlerinin (mali, endüstriyel ya da ticari) belli bir sermaye

fraksiyonunun hegemonyası altında birleşmesi gerekmektedir (Jessop, 2008: 266; 2004: 196).

Birikim stratejinin ortak ekonomik çıkarlar etrafında başarılı bir şekilde gerçekleşmesinin iki yolu bulunmaktadır. Bunlar, ekonomik hegemonya ve ekonomik tahakkümdür (Jessop, 2004: 197). Ekonomik tahakküm bir sermaye fraksiyonunun kendi çıkarları doğrultusunda diğer sermaye fraksiyonlarına dayatma gücünü ifade eder. Zor ile şekillenen bu birikim stratejisinin oluşumunda diğer sermaye kesimlerinin rızasını almak gerekmez. Dolayısıyla tahakkümün içeriğinde grev, sabotaj ya da sermayenin yurt dışına çıkışı gibi unsurlar bulunmaktadır. Tüm bunlar sermayenin kendi yeniden üretim gerekliliklerini sağlamaya dönük araçlarıdır.

Öte taraftan ekonomik hegemonya ise, birikim stratejisinin genel bir kabul ile rıza temelli kazanılmış ekonomik liderliğini ifade etmektedir. Çatışan çıkarlar sermaye çevrimini bozmayacak bir şekilde hegemonya ile yürütülmektedir. Bu amaç doğrultusunda ekonomik hegemonyaya sahip olan sermaye uzun dönemli çıkarlarına dönük olarak kısa zamanlı çıkarlarından vazgeçebilir. Ancak belirtmek gerekirse, birikim stratejisi sadece sermaye sınıf fraksiyonları arasındaki uzlaşma ya da dengeye dayanmaz; egemen sınıflar ile bağımlı sınıflar arasındaki güç dengelerinin de gözetilmesine bağlıdır. Başka bir ifadeyle birikim stratejisi, iktidar blokundaki hegemonik olmayan fraksiyonlar ya da sınıflar tarafından olduğu kadar, bağımlı sınıflar tarafından da kabul edildiğinde hegemonik bir duruma gelmektedir (Jessop, 2004: 197).

Birikim stratejisinin başarılı olmasında kullanılan ekonomik tahakküm ve ekonomik hegemonya ekonominin belirleyiciliği altındadır. Yani, birikim stratejisinde üretken sermayenin (sanayi sermaye) mali ve ticari sermaye karşısında önceliği bulunmakta olup üretken sermayenin volarizasyonu ölçüsünde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bir birikim stratejisinde ticari ya da mali sermaye hegemonik role ya da tahakküm gücüne sahip olsa dahi bu hegemonik durum son tahlilde sanayi sermayesinin volarizasyonu ile uyumlu olmak durumundadır. Üretken sermayenin değerlendirmediği bir tarihsel kesitte artı değer payının dağıtımındaki düşüş, birikim rejiminde krize neden olacaktır. Böylesi bir kriz ancak yeni bir birikim stratejisi ve ona denk düşen bir kurumsallaşmayla aşılabilecektir.

Öte taraftan birikim rejimi ise, belirli bir dönemde toplumsal emeğin hangi oranda üretime tahsis edildiğini ve elde edilen ürünün üretimin farklı bölümleri arasında nasıl dağıldığını göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle, Lipietz birikim rejimini, net ürünün tüketim ve birikim arasında tahsis edilmesi sürecinin uzun vadede istikrara kavuşturulması olarak tanımlar; üretim koşulları ve ücretli emeğin yeniden üretiminin koşulları arasındaki bir bağıntıyı ima eder (1993: 61). Boyer (1990: 35-36) ise, birikim rejimini, sermaye birikiminin genel olarak ve görece düzenli gelişmesi için başvuru düzenlemeler seti, diğer bir deyişle sermaye birikiminin önünde engel oluşturan dengesizliklerin çözülmesi ya da giderilmesi olarak ifade eder.

Birikim rejimi ile ilişkili olan bir diğer kavram ise düzenleme biçimidir. Aglietta (1988: 44) düzenleme biçimini, sermaye birikiminin yarattığı tahrifatları, her ulusun kendi sosyal bütünlüğünün sınırları içerisinde tutmaya yarayan ve onların bu bütünlüğe uyumunu sağlayan bir dolayimler seti olarak tanımlar. Lipietz (1993: 61- 62) ise aynı kavramı, birikim rejiminin saf bir olanaktan gerçekliğe dönüşmesi için ilişki ağlarını düzenleyen ve böylece sürecin bütünlüğünü, yani bireysel davranışların yeniden üretim şemasıyla yaklaşık bir tutarlılık içinde olmasını sağladığından yola çıkarak kullanır. Böylece kavramı içselleştirilmiş toplumsal kurallar bütünü olarak tanımlar, ancak düzenleme tarzlarının birikim rejimlerini işletmek gibi bir işlevinin olmadığını vurgular (Lipietz, 1993: 62-63). Ona göre birikim rejimi ve düzenleme biçimi kavramları birlikte değerlendirildiğinde istikrar kazanabilir. Böylece Lipietz birikim rejimi ve düzenleme biçimini yeniden üretim şemasıyla ilişkilendirerek daha açık hale getirmeye çalışır. Toplumsal yeniden üretimin belirli bir dönemde gerçekleşebilmesi ve kendini sürdürebilmesi için tekil özneleri, başka bir anlatımla bireyleri kendi işleyişine uymaya zorlayacak kurumsal formlara, süreçlere ve alışkanlıklara ihtiyaç duyulmaktadır. Düzenleme Okulu'nun bu bakış açısı birikim rejimi-düzenleme biçimi ilişkisinde işlevselcilikle eleştirilmiş olsa da, çalışmamız açısından bu eleştiriler konu dışında kaldığından değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Jessop için birikim rejimi, birikim stratejisine göre bütünlüklü bir alanı içerir. Birikim stratejisi sermayenin iktisadi dönüşümlerini içermesine karşın, birikim rejimi iktisadi düzenlemelerin yanında üst yapısal dönüşümleri de (kültürel, sosyal, hukuki, tüketim alışkanlıkları vb.) kapsar. Bu açıdan birikimin dayandığı ölçütlerin mevcut olmadığı zamanlarda ortaya konacak alternatif taktikler manevra hattı sağlamaktadır. Sermayenin

değer biçimi ve değer-dışı biçimler arasındaki çelişkileri ortadan kaldırması, genel çıkar ile “herkesin isteği” arasındaki dengeyi kurması, aynı zamanda özgül birikim stratejisine göre değişir. Keynesçilik bir düzeyde 1930’lardan 1970’lere kadar uzun bir birikim dalgasını anlatan genel bir birikim stratejisidir. Ancak belirli bir dönemde verili bir birikim stratejisi içindeki taktiklerin ve verili konjonktürdeki olası stratejilerin çoğulluğunun varlığı, sadece tek bir birikim stratejisinin izlendiğini ve bu strateji peşinde bir taktiğin denendiğini ileri sürmek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Jessop bu noktaya değinerek sermaye fraksiyonları içerisinde farklı derecede desteğe sahip çeşitli olası stratejilerin varlığından söz eder (2004: 206). Sermaye birikimi yapı ve strateji diyalektiğinin olumsal sonuca etkide bulunacağından sermaye sınıfının çözümlemesini yaparken sadece ekonomik güçleri değil, aynı zamanda siyasal ve ideolojik yapıları, güçleri ve stratejileri de birlikte ele almak gerekir.

Gelenen noktada tarihsel süreç içinde devletlerin kapitalist gelişim süreçlerine bağlı olarak birikim rejimlerinin uygulanması açısından farklılık olabileceğini belirtmekte fayda vardır. Jessop, kapitalist üretim tarzı düzeyinde tekelci ya da devlet tekelci aşamada bir birikim rejimi olarak Fordist birikim rejiminin metropol oluşumlarda ve periferideki uygulanışında değişiklik göstereceğini ifade eder (2004: 201). Dolayısıyla çalışmamız için önemli olan bu farklı uygulanış biçimlerinin ve ulusal düzeyde birikim stratejilerinin en iyi bilinen örnekleri arasında az gelişmiş ülkelerdeki büyüme modellerinin olduğunu söylemek mümkündür.²⁴

1.2.4 Hegemonya, Hegemonya Krizi

Jessop hegemonya sorununa işaret ederken onu belli siyasi, entelektüel ve etik söylemlerin varlığına referans vererek tartışır. Aynı şekilde belirli hegemonik projelerin somut farklılık ve benzerliklerine, bunların kendi aralarındaki ilişki biçimlerine (ittifak, uzlaşma, ateşkes, baskı ve benzeri örüntülerine) yapılan özgül referansların birleştirilmesiyle sorunun ele alınabileceğini savunur (Jessop, 2005: 177-178). Poulantzas, hegemonyayı kapitalist üretim tarzında kendi nesnesi olarak devlet

²⁴ Örnek olarak Latin Amerika’da uygulanan ithal ikameci ve ihracat destekli büyüme modellerini verebiliriz.

yapılarını elinde bulunduran bir politik pratik olarak (2013: 17) nitelendirirken; Jessop için hegemonya, zorunlu olarak sınıf bilinçli değil, farklı sınıf bağlantılı güçlerin, belirli bir sınıfın ya da fraksiyonun “siyasi, entelektüel ve ahlaki önderliği” altında, onun siyasi, entelektüel ve ahlaki sözcülüğünde adlandırılması ve örgütlenmesi anlamında düşünülür. Böylesi bir liderliğin uygulanmasının şartı, genel çıkar ile özel çıkar arasındaki soyut çatışma problemini çözebilecek belirli bir hegemonik projenin geliştirilmesidir (Jessop, 2005: 171).

Üretim tarzı, ekonomik model ya da birikim rejimi ile ilişkili olan hegemonik analiz, bir sınıf fraksiyonunun, bağımlı ya da müttefik sınıflarla fraksiyonları bir araya getirmek amacıyla siyasal alanı yapılandırma kapasitesini dikkate alır. Jessop’ın Düzenleme Okulu’nun kuramsal bulgularından yararlanarak geliştirdiği eleştirel gerçekçi yaklaşım, Gramsci’nin hegemonya kavramından esinlenen bir başka önemli açıklama modeline dayanır. Bu bakış açısı, “birikim stratejisi” ve “hegemonik proje” kavramlarını stratejik-ilişkisel bir bağlama yerleştirerek, sınıf egemenliğinin yeniden üretim koşullarına ilişkin soyutlamaları, somut toplumsal formasyon analizine uyarlamaya çalışır (Yetiş, 2014: 96). Bu nedenle hegemonya, üretim tarzındaki çelişkilere indirgenemese de onunla bağlantılı bir ilişkisellik taşır. Devlet, sınıfsal yapısı gereği, egemen sınıfın uzun vadeli kendi çıkarlarını genel çıkarlar olarak beyan ettiği, hegemonik bir liderlik dolayımı ile gerçekleştirme özelliğine sahiptir (Poulantzas, 2013: 18). Bu ifadeye ek olarak Poulantzas, hegemonyayı ideolojik bir görünümünden ziyade farklı sınıf fraksiyonlarını bir araya getiren politik bir pratik olarak görür ve hegemonyanın politik işlevi yerine getirebildiği oranda ideolojik içeriği yansıttığını belirtir (2013: 19). Siyaset kuramında önemli bir yeri olan ve Gramsci tarafından geliştirilen hegemonya kavramsallaştırması, ideolojinin tek bir alanla sınırlı tutulamayacağı, ancak egemen sınıfın entelektüelleri (ideolojik memurları) aracılığıyla kendi dünya görüşünün bütün toplum tarafından kabul görmesiyle başarılı olacağı bir momentine göndermede bulunur. Böylece salt bir tahakkümden ziyade, çok koşullu ve çok boyutlu rıza aracılığıyla yöneten bir egemen sınıfın rolüne işaret edilir (Poulantzas, 2013: 110). Bu bağlamda, Gramsci tarafından geliştirilen *tarihsel blok* kavramından ayrı düşünülemeyecek olan hegemonya tespiti, üst yapı ile alt yapı arasındaki organik birlikteliği sağlar. Gramsci’ye göre belirli bir hegemonya ancak “tarihi bir blok” içerisinde oluşturulabilir (Macciocchi, 1977: 42-66). Aynı zamanda Jessop, hegemonik projeleri değerlendirmek için, ekonomik olarak

hâkim sınıf veya sınıf fraksiyonlarından çok, organik entelektüellerin (finans gazetecileri, politikacılar, felsefeciler, mühendisler ve sosyologların) özgül rolüne dikkat çekmektedir (Jessop, 2008: 287).

Buna ek olarak Jessop, hegemonyanın her zaman bütün bir toplumun desteğini alacağını düşünmenin yanıltıcı olduğunu belirterek “tek uluslu” ve “iki uluslu” hegemonik proje arasında ayrım yapar. Örneğin, Fordist birikim rejiminin düzenleme tarzına uygun olan Keynesci refah devletinde, tek uluslu stratejilerin bütün toplumun desteğini aldığını söylemek mümkündür. Fordist düzenleme biçiminin en önemli unsurlarından birisi olan Keynesyen Refah Devleti’nde, toplumsal yeniden üretime dönük refah rejimi ve sosyal politikalar, korporatist stratejiler, devletçilik ve ulusal ölçek devlet biçiminin unsurları arasındadır (Jessop, 2009: 123). Bu makro düzey ekonomi politikaları sayesinde emek gücünün toplumsal yeniden üretimi için gerekli koşullar sağlanmaktadır. Tam istihdama dönük bir emek rejimi doğrultusunda devletin yapılandırılmasına dayanan Fordist büyüme rejimi, istihdam politikaları sayesinde işgücünün homojenleştirilmesi yoluyla işçi ailelerin yoksulluk düzeylerinin azalmasını sağlamaktadır. İşgücü piyasası politikaları aracılığıyla talep yönlü ekonomi politikası ve yönetimi ile ücret ilişkisinin düzenlemesinden sorumlu olan Keynesyen refah devleti, sermaye birikimi koşulları gereğince toplumsal sınıflar arasında bir ayrım gözetmeden refahı tüm topluma yayma amacı güderek dağılım gerçekleştirmektedir. Ancak Jessop, bu genişlemeci ve kapsayıcı hegemonik projenin oluşumunda maddi ödünler ve sembolik ödüllerin rolüne dikkat çekmektedir. Buna karşılık Jessop, faşizm ve Thatcherizmde olduğu gibi, iki uluslu hegemonik projelerin, nüfusun stratejik olarak önemli kesimlerinin desteğini kazanmak ve projenin maliyetlerini toplumun geri kalanına yıkmakta olduğunu dolayısıyla daha sınırlı bir hegemonyayı hedeflediğini ileri sürer (Jessop, 2005: 176-177). Özellikle devletin ekonomik kriz yaşadığı ve maddi tavizler için imkânlarının kısıtlı dönemlerde tek uluslu hegemonik projenin gerçekleşmesinin sınırlı olduğunu, ancak iki uluslu stratejilerin geliştirilmesinin daha muhtemel olacağını belirtir (Jessop, 2005: 177).

İktisadi yapı ile üstyapının organik bütünlüğünü ifade eden tarihsel blok, hegemonya krizleriyle sarsılabilmektedir. Sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki güç ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerin yansıması olan hegemonya krizi (Yetiş, 2014: 92) özellikle yapıda çelişkilerin arttığı dönemlerde devlet krizi, temsil krizi olarak karşımıza

çıkabilir. Öte taraftan hegemonya krizi, geniş kitlelerin geleneksel ideolojilerden koptuğu, egemen sınıfta içsel uzlaşının gerçekleşmediği ve egemen sınıfın elinde zor gücünden başka araçların bulunmadığı koşullarda ortaya çıkmaktadır (Yetiş, 2014: 92). Toplumsal yapının bütün alanlarında hissedilen hegemonik kriz, bütün bir siyasal rejimi, ideolojik yapıları, kültürel kurumları etkiler. Dolayısıyla hegemonik kriz dönemlerinde sınıflar ve temsilcileri arasındaki ideolojik, kültürel ve siyasal ilişki biçimlerinde kopmalar, ayrışmalar ve bölünmeler gerçekleştiğini söylemek mümkündür (Yetiş, 2014: 93).

Ekonomik kriz kendisini kapitalizmin basit döngüsel krizlerinden ayırdığı zaman, başka bir ifadeyle toplumsal ilişkiler kümesindeki çelişkilerin artıp derinleştiği ve yoğunlaştığı ölçüde, politik krize dönüşebilir. Poulantzas, politik krizin aşılammaması durumunda devlet krizini barındırdığını ve politik krizin sınıf çatışmasının güç ilişkilerinde açığa çıkan temel değişikliklere dayandığını ifade eder (Poulantzas, 2013: 413). Dolayısıyla Poulantzas'a göre siyasi kriz, iktidar blokundaki hegemonya krizine ilişkin bilgiler verdiği için önemlidir. Öte taraftan politik kriz, kendisinin kurucu ögesi olan ideolojik krizle eklemlendiği ölçüde (ideolojinin toplumsal sınıfların sadece yeniden üretiminde değil, oluşumunda da etkili olması bakımından) bir devlet krizine dönüşür. İktidar blokunu oluşturan bir sınıf ya da fraksiyonun diğer üyeleri üzerinde liderliğini kuramadığı durumlarda da oluşan hegemonya krizi tüm toplum üzerinde genel bir hegemonik krize neden olabilir (Jessop, 1985: 90-91). Bu bağlamda, politik kriz, hem sınıf çatışmasındaki güç ilişkilerinin dönüşümünde hem de devlet aygıtının merkezinde meydana gelen çatlaklarla meşruiyet krizini ifade eder. Bu durum egemen ideolojinin krizini oluşturur. Devletin sadece ideolojik aygıtlarında meydana gelmeyen meşruiyet ve temsil krizi, politik ve hegemonik kriz aynı zamanda ekonomik müdahale ve baskı aygıtında da cisimleşir (Poulantzas, 2013: 415).

Hegemonik kriz, organik çözümle aşılabılır. Bunun için sınıflar arası ve sınıf içi hegemonyanın yeniden tesis edilmesine yönelik olarak iktidar blokunun olağanüstü düzeydeki dönüşümü gerekmektedir. Bu dönüşüme zemin hazırlayacak dinamikler ise ideolojik-politik eklemlenmeyi gerektiren geniş kapsamlı bir sürecin başlamasına bağlıdır (Yetiş, 2014: 93). Örnek olarak 1970'lerde birikimin sağlanamamasından ötürü refahın toplumsallaşmasına dönük tek uluslu hegemonya projesi zaman içinde hegemonik işlevini kaybetmiş ve birikimin önünde bir engel oluşturmuştur (Yalman,

2002). Yalman, bu hegemonya krizini aşmaya yönelik bir yöntem olarak geliştirilen “piyasa” söylemine vurgu yapar (2002: 336). Tüm bu tespitler iktidar blokunu incelerken sermaye sınıfının taleplerinin belli bir hegemonya projesi ile ne kadar örtüştüğünü ortaya koyma ve sermaye sınıfının oluşturulan hegemonya projelerindeki rolünü inceleme açısından yardımcı olacaktır.

Kapitalizmin dönemselleştirilmesi açısından birikim stratejisinin rolüyle ve devlet müdahalesiyle bağlantılı olarak hegemonyanın zamansal bir sınıflandırmaya sokulması mümkündür. Jessop, sermaye çevrimini birikim stratejilerine; devletin ise hegemonya projelerine veya hegemonya krizlerine referansla temellendirmek durumunda olduğumuzu belirtir (2004: 221). Burada devlet, “ideal kolektif kapitalist” olma yeterliliğine göre liberal, müdahaleci, otoriteryen olarak sınıflandırılır (Jessop, 2004: 221). Bu bağlamda hegemonyanın üç veçhesini Jessop şöyle sıralar:

- a) Hegemonyanın yapısal belirlenimi (müdahale biçimlerinin yanı sıra devletin içyapısı ve temsil biçimleri)
- b) Hegemonyanın siyasal pratikle ilişkisi (devlet erkinin toplumsal temeli)
- c) Hegemonyanın yürürlükteki birikim stratejisiyle olan ilişkisi.

Soyut düzeyde ifade edilen açıklama verili bir dönemde, ağırlık noktalarına göre farklılık gösterebilir. Dolayısıyla “normal” devletlerde yürürlükteki siyasal temsil biçimlerine verilen ağırlıkla “olağanüstü” devletlerdeki durum farklılık gösterecektir. Ancak hatırlanmalıdır ki hegemonya projeleri ile birikim stratejileri kısmen örtüşse veya birbirini koşullarmış olsalar bile özdeş değildirler. Öte taraftan hegemonya ile birikimin birbiriyle uyumlu ilerlediği dönemlerde ise tikel stratejiler ve projeler uygunluk ve güven içinde hareket ederler. Ekonomik bir kavram olan birikim stratejisi esas olarak üretim ilişkisine, sınıfsal güç dengesine yönelir. Buna karşılık ekonomi-dışı dinamiklerle ilişkili olan hegemonya projeleri ise, askeri projeleri, toplumsal reformu, siyasal istikrar ya da ahlaki yeniden doğuşu içerdiği gibi sadece ekonomik ilişkiler içerisinde değil, sivil toplum ve devlet alanında da zemin bulan daha geniş konulara yöneliktir (Jessop, 2004: 211).

1.3 TEK ULUSLU HEGEMONİK PROJEDEN İKİ ULUSLU HEGEMONİK PROJEYE GEÇİŞİN TARİHSEL- YAPISAL NEDENLERİ

Devlet tartışmaları içerisinde literatürde birçok kavram kullanılmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya ölçeğinde savaşın yarattığı tahribatın önüne geçilmesi ve savaştan etkilenen devletlerin yeniden yapılanması için devlet müdahalesinin nasıl olması gerektiği hakkındaki tartışmalar çalışma için önem arz eder. Devletin ekonomik alana müdahil olması tüm toplumsal dinamikler içinde kendini hissettirmektedir. Savaş sonrası Keynesyen ekonomik modeli, refah devleti ve Fordist birikim rejimi ile ele alınmıştır. 1980'lerle beraber Post-Fordist birikim rejimine denk düşen neoliberal ekonomi politikaları ise yeni sağ anlayış ve çalışma devleti ile kendini göstermiştir. Çalışmanın kapsamı düşünüldüğünde ilk önce refah devleti kapsamında 1930'lardan 1970'lere kadar süren uzun bir birikim dalgasını anlatan Fordist birikim rejimi ve tek uluslu hegemonya proje ilişkisi; 1980'den itibaren de Post-Fordist Birikim rejimine karşılık gelen iki uluslu hegemonik proje ilişkisi analiz edilecektir.

1.3.1 Tek Uluslu Hegemonik Proje İlişkisi

Genel anlamda refah devletleri piyasa mantığı ile ihtiyacın karşılanması arasındaki çelişkiyi çözmek veya hafifletmek üzere evrilmiştir (Arın, 2004: 69). Kurumsallaşmış yapılar olarak refah devletini sınıflandırmak üzere pek çok kategorileştirilmiş yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunları dar ve geniş olarak ifade eden Esping-Anderson (1990), dar tanımların sosyal hizmet, gelir dağılımı gibi toplumsal iyileşmeye bağlı olduğunu buna karşılık geniş tanımın ise ekonomi politik açıdan devletin ekonomideki örgütlenme ve yönetmede daha geniş rol almasına dayandığını belirtir. Bununla beraber devlet yapısının kavramsallaştırılması ve refah devletinin özelliklerinin ne olup olmadığı sorusuna karşılık üç bakış açısı geliştirilir. İlk bakış açısı Therborn (1983) tarafından devlet etkinliklerinin tarihsel dönüşümü ile başlar ve alt düzeyde refah devletinin çoğunlukla günlük rutin etkinliklerinin hane halkının refah ihtiyaçlarına hizmet edecek düzeyde belirlenebileceğini belirtir. Therborn, bu tanıma ek olarak 1970'lere kadar kendini refah devleti olarak tanıtan devletlerin etkinliklerinin çoğunlukla savunma, hukuk ve düzen, yönetim gibi alanlarla sınırlı olduğunu ve bu

açından gerçek anlamda bir refah devleti düzeyinde konumlandırılamayacaklarını vurgular.

İkinci kavramsal yaklaşım Richard Titmuss (1958) tarafından kısmi ve kurumsal refah devleti ayrımına dayanır. Kısmi (*residual*) refah devleti marjinal ya da muhtaç toplumsal kesimlere karşı yükümlülüklerle sınırlı kalmak kaydıyla pazarın başarısız olduğu durumlarda hane halkına dönük devletin sorumluluğunu içerir. Buna karşılık kurumsal refah devleti ise tüm nüfusu kapsayacak düzeyde evrensel ve kurumsallaşmış yükümlülükler getirmektedir. Titmuss'un kurumsallaşmış refah devleti kavramı çalışmanın içeriği ve kapsamı açısından önemli bir tanımdır. Çünkü Titmuss bu bakış açısıyla kapsamlı ve geniş bir refah devleti tanımı yaparak toplumsal refahın sağlanması açısından can alıcı tüm alanları içerecek şekilde refah devletinin yükümlülüklerini genişletmiştir. Üçüncü yaklaşım ise refah devleti tiplerinin değerlendirileceği kriterleri kuramsal olarak seçmeye yöneliktir (Esping-Anderson, 1990: 21).

Sözü edilen refah devleti yaklaşımları arasından Titmuss'un yaklaşımı çalışma açısından kullanılacak olan tek uluslu hegemonik proje kavramı çerçevesinde yön verici bir noktadadır. Bu çerçevede, ekonomik ve toplumsal hakların güvence altına alındığı, kitle üretimine yönelik istihdam politikalarının gündeme getirildiği, bunun sonucunda kitle tüketimini amaçlayan sağlık, eğitim, güvenlik, sendikalaşma gibi alanlarda ilerlemelerin sağlandığı, yasa ve uygulamalar aracılığıyla toplumsal kesimlerin mümkün olduğunca demokratik bir şekilde temsil edildiği bir yönetim anlayışından bahsedilmesi mümkündür. Sadece ekonominin bir veri olarak refaha karşılık gelemeyeceği varsayımına dayanan böylesi bir yaklaşımda sınıfsal antagonizmaların en aza indiği ya da devletin görünürde de olsa sınıfsal konumunun gizlendiği bir devlet yapısından bahsetmek mümkündür.

Fordist ve Post-Fordist birikim rejimleri arasında doğaları gereği belli farklılıkların olduğu bilinen bir gerçektir. Düzenleme Ekolü yaklaşımında ve çalışmalarında Fordizm- Post-Fordizm dört ana ayırmadan hareketle analiz edilmektedir:

- 1) Emek süreci, toplumsal ve teknik iş bölümünün belli bir biçimi olarak değerlendirilir.
- 2) Kapitalist üretim ve tüketimdeki büyümeyi sürdüren makro-ekonomik rejim gibi bir birikim rejimini kabul eder.

3) Verili bir birikim rejimini sürdüren ve yönlendiren normlar, kurumlar, örgütsel formlar ya da biçimler, toplumsal ağlar ve yönetim kalıpları bütünü gibi bir ekonomik düzenlemenin toplumsal tarzını kabul eder.

4) Egemen birikim rejimi ve onun ekonomik düzenlemesinin toplumsal tarzını tamamlayan ve böylece toplumun geneli içerisindeki egemen konumunu güvenceye alan bir kurumsal entegrasyon ve toplumsal tutunum örneği olarak bir sosyalizasyon tarzını kabul eder. (Jessop, 1994b: 14)

Düzenleme Okulu'nun kavramlarından faydalanan ve yeni kavramlarla kapitalist devlet analizinin gelişimine ve Marksist devlet kuramlarına katkıda bulunan Jessop, düzenleme biçimine ek olarak düzenlemenin toplumsal alana yayılmasına yönelik etkisini ayrıca belirtmektedir. Bu anlamda toplumsallaştırma biçimi sadece ekonomik alanda ve sermaye birikiminin düzenlenmesiyle ilgili bir kavram olmayıp kapitalist toplumun geneline ilişkin kitlesel bütünleşmeyi sağlayan özel biçimler ve ekonomik altyapıyla siyasal ve ideolojik üstyapının birleşmesi anlamına gelen “*Tarihsel Blok*”²⁵ kavramıyla ilişkilidir. Bu anlamda çekirdek aile, kent, parti sistemleri ve korporatizm, toplumsal hareketler ve öznelliğin yeni biçimleri gibi birçok kavram düzenleme biçimine dâhil edilmektedir (Jessop, 2001).

Bu ayrım ışığında Fordist birikim rejimine denk düşen refah devleti, kapitalist devletin yapısal krizler karşısında geliştirdiği özel bir biçimin, kurumsal ve örgütsel yapılanmanın tüm politik görüşleri içermesi açısından politikanın özgül bir biçimi ve bununla bağlantılı olarak kapsayıcı bir toplum yapılanmasından ötürü de belirli bir örgütlenme tazı olarak karşımıza çıkar. Devletin ekonomiye müdahalesi ve toplumsal kurumların örgütlenme biçimi, refah devleti uygulamalarının alt düzeydeki belirleyici göstergelerindendir. Fordizme özgü bir ideal-tip olan Keynesyen Refah Devleti modeli böylece Fordist ekonomik genişleme için uygun bir ekonomik alt yapı modelini oluştururken Keynesyen Refah Devletinin genişlemesi için siyasal ve ideolojik üstyapıda gereken koşulları hazırlamış ve korumuş olacaktır. Fordist birikim rejimi bir yandan refahı sağlayacak vergi kaynaklarını hedeflerken öte yandan sermaye ile emek arasındaki uzlaşmanın maddi temelini oluşturmaktadır. İşgücü piyasasında hedeflenen tam istihdam politikalarıyla beraber ekonomik faaliyetlerin bütünü ve bunların kurumsallaşması nedeniyle tüm toplumun geneline yayılan bir emek sürecinden bahsetmekteyiz. Devletin ekonomideki doğrudan rolü, Fordist devletin kitlesel

²⁵ Gramsci'ye ait olan bu kavram alt yapı ile üst yapı arasındaki organik birliği ifade eder (Gramsci, 1971: 137, 366).

üretiminin mikro düzeyde esneklik uygulamalarının sınırlı yapısının bir tezahürüdür. Böylece devletin sahip olduğu bu karakteristik özelliği aynı zamanda ücret ve işgücü piyasalarında yönlendirici bir role sahip olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla kâr oranlarının korunduğu Fordist birikim rejimi arz ile talep arasındaki ilişkiyi de dengelemektedir.

Düzenleme Okulu'ndan yararlanan Jessop'ın devlet analizi, birikim sürecinde sınıflar arası ve sınıf içi mücadele süreçlerinin önemini vurgular. Jessop'a göre değer biçimini belirleyen sermaye birikiminin gerçekleştiği yapısal çerçeve, birikim sürecini bütünüyle etkileyecek bir durumda değildir. Çünkü sınıf mücadelelerinin etkileri, pazarın anarşik yapısına ve sermaye döngüsüne etkide bulunduğu için süreç içinde oluşan bir olgudur. Böylece sermaye birikiminin devamlılığını sağlayacak düzenleyici kurumlara, mekanizmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunu sağlayacak olan dışsal aktör olarak devletin kendisini görmekteyiz (Jessop, 1990: 206-07).

Jessop, biçim belirlenimci bir toplumsal ilişki olarak devleti değerlendirirken kendinden önceki Marksist devlet teorilerindeki eksiklikleri giderme çabasından ötürü yeni bir yaklaşım geliştirir. Stratejik-ilişkisel olarak adlandırdığı bu yaklaşım devleti “stratejik seçicilik” alan olarak analiz eder. Başka bir ifadeyle devlet, sermaye birikiminin koşullarını hazırlayıp bunun sürdürülebilirliğine hizmet ederken sermayenin çıkarlarının doğasını ve iktidar ilişkilerini göz önüne alarak eylem programlarını (hegemonya projeleri) etkinleştirir. Öte taraftan devletin yapısal bütünlüğünün ve üretim ilişkilerinin sınıf mücadelesinden bağımsız olmaması onun toplumsal bir ilişki olarak tüm alanlardaki özgül yapısını da dönüştürmektedir. Bu yaklaşım devletin iki özelliğine göndermede bulunur: “İlk olarak, devlet biçimi, sınıf güçleri arasındaki dengeyi yansıtan ya da dönüştüren bir yapısal (ya da stratejik) seçiciliğe sahiptir. İkinci olarak, bu yaklaşım sınıf güçlerinin kuruluşunu vurgular” (Jessop, 2005: 126). Dolayısıyla ilk özellikte değişik devlet türlerindeki sınıf iktidarları arasındaki farklılıklar, her bir devlet türünün sunduğu imkânlar açısından değerlendirilmelidir. İkincisinde ise, sınıfsal güçlerin hem devlet içinde hem de devlet ötesinde ve dışında oluşturulan zeminde kendilerini tanımlaması, örgütleyebilmesi ve hareket edebilmesinin etkileşimleri dikkate alınmalıdır.

Buna ek olarak Jessop, biçim belirlenimli devletin üç önemli özelliği olduğunu ileri sürer: temsil biçimleri, müdahale biçimleri ve kurumsal bütünlük olarak devletin eklemlenme biçimleri. Sermaye egemenliğinin dolayimli bir şekilde hayata geçmesinde temsil biçimleri yapısal seçicilik için stratejilerini, müdahale biçimleri belirli birikim stratejilerinin devreye girmesini, kurumsal bütünlüğü ise devlet aygıtındaki güçlerin hiyerarşik dağılımını ve devlet iktidarının görece özerkliğini ifade eder.

Devlet sistemi içindeki bu biçimsel boyutlara ek olarak iki belirleyenden de bahsetmek gerekir. Bunlardan birincisi devlete destek veren ya da direniş gösteren toplumsal taban²⁶, ikincisi ise devlet iktidarının icrasında odaklandığı hegemonik projedir. Toplumsal tabanın homojen bir yapı olmadığını düşünürsek ve bu heterojen, farklı toplumsal güçlerin devlete bağlılık düzeyleri arasındaki ayrışma devletin bu yapıya karşı farklı maddi tavizler ve sembolik ödüller ile zor gücünü işleyiş biçimi açısından önemli farklılaşmalara yol açacaktır.

Belli ve verili bir düzenleme tarzı içinde birikim rejiminin sürdürülebilirliğini sağlamak ve korumak için toplumsal tabanın direniş manevralarının kırılabilir ve denetlenebilir bir pozisyonda olması gerekir. Birikim süreciyle belirlenen ve sınıf mücadelesinden bağımsız olmayan hegemonyanın oluşumu hegemonik projenin anlaşılabilirliği için yol göstericidir. Fakat belirtmek gerekir ki hegemonyanın bir kez oluşması onun evrensel bir destek alacağı anlamına gelmez. Hegemonik projenin liderliğinde genel çıkarlar ile özel çıkarlar arasındaki çatışmalar politik, entelektüel ve ahlaki pratiklerle çözüme kavuşturulur (Jessop, 2008: 279; 1990: 208). Hegemonik liderlik ise uzun erimli olarak hegemonik sınıfın çıkarlarına uygun hareket edilmesiyle ve projenin kendisiyle uyumlayan tikel çıkarların belli yaptırımlara maruz kalmasıyla elde edilir. Buna karşılık hegemonik proje kısa vadeli olarak hegemonik sınıfın ya da fraksiyonun çıkarlarının göz ardı edilebilmesini ve toplumsal güçlere tavizkâr davranılmasını da hedefleyebilir.

²⁶ Joachim Hirsh tarafından “kitlesel eklemlenme biçimi” (mode of mass integration) olarak geliştirilen kavramı Jessop, özneler olarak tanımlar ve siyasi güçlerin özgül biçimleri olarak ifade eder. Bu yapı, devlet sisteminin temel yapısını, işleyiş biçimini ve amaçlarını destekler konumdadır. Ayrıca bu desteğin tek taraflı olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Bu türden bir destek, talepleri yönlendiren, dönüştüren ve uzlaşma dengelerinin korunabilmesi için gerekli maddi tavizlerin akışını yönlendiren belirli bir kitlesel katılım biçimine bağlıdır (Jessop, 2005: 170).

Başarılı bir hegemonik projenin kurulabilmesi bağlamında yapısal belirlenim, stratejik yönelim ve birikim ilişkisine yukarıda değinmiştik. Buna ek olarak, yapısal belirlenim verili bir devlet biçiminde bazı toplumsal güç ve çıkarların diğer güç ve çıkarlar pahasına yapısal tavizleri içermesidir. Bu durum devletin yapısal seçiciliği olarak da ifade edilebileceği gibi Jessop bu tavizleri, stratejik seçicilik olarak tanımlar. Uzun vadede ayrıcalıklı sınıfa geri dönüş anlamına gelen bu yapısal ya da stratejik seçicilik kısa dönemli olarak değişikliklere maruz kalabilir. Burada önemli olan, politik mücadelenin biçiminin ve bu biçimin farklı güçler arasındaki stratejik ilişkilerde doğurduğu sonuçlardır. İkinci bileşen olan hegemonyanın stratejik yönelimi ise ayrıcalıklı konumda olan toplumsal güçlerin ve onların çıkarlarının gerçekleşmesi adına hegemonyanın uzun dönemli çıkarlarını destekleyen “ulusal popüler” programın izlenmesidir. Bu amaca yönelik olarak ilk önce stratejik öneme sahip olan toplumsal güçlerle ilişkili olan özneler, politikaların uygulanmasında ve karar verilmesinde öncelikli bir konuma sahiptir. Üçüncüsü ise hegemonyanın ekonomik hedefler doğrultusunda hareket ettiğini gösteren ekonomik karakteridir (Jessop, 1990: 209-10; 2008: 281-82).

Öte taraftan başarılı bir hegemonik proje, devletin maddi bütünlüğü açısından da önemlidir. Devlet sistemi içinde bir hegemonik proje üzerinde görüş birliğinin oluşması devlet aygıtının çeşitli kollarında çatışmaları sınırlayabileceği gibi politik egemenliğin yeniden üretiminde de göreceli bir birlik sağlayarak ideolojik bütünlüğü oluşturur. Tekil çıkarların sermaye yararına genel çıkarlar olarak eklenmesine dönük manevralar, devlet katında sadece ekonomik ve toplumsal çıkarların değil, aynı zamanda bürokratlar, milletvekilleri ya da yargıçlar gibi devletin üst kademesinde bulunan politik icracıların çıkarlarının da temsil edildiği bir düzeydir. Devlet aygıtının ekonomik ve toplumsal alanla beraber politik birliğinden yoksun olması onun göreceli özerk pozisyonundan mahrum olması demektir.

Bu soruna Jessop’ın tek uluslu ve iki uluslu hegemonik proje arasında yapmış olduğu ayrımlar açıklayıcı olacaktır. Tek uluslu hegemonik stratejilerin tüm nüfusun desteğini maddi tavizler ve sembolik ödüllerle harekete geçirilebileceğini ve yayılmacı bir hegemonyayı hedeflediğini belirtmiştik (Jessop, 2008: 284; 1990: 211). Buna karşılık, iki uluslu hegemonik projeler nüfusun stratejik olarak önemli sektörlerinin desteğini harekete geçirmeye yöneliktir ve projenin maliyetlerinin diğer sektörlerle ve kesimlere

yıkıldığı daha sınırlı bir hegemonyayı kapsamaktadır (Jessop, 2008: 284; 1990: 211). Faşizm ya da Jessop'ın tanık olduğu Thatcherci dönem ile Amerika'da Reagan, Türkiye de ise Özal ile başlayan devletin yeniden yapılandırılma süreçleri bu noktada örnek olarak gösterilebilir. Toplumda stratejik olarak önemli olan kesimlerin desteğini hedefleyen iki uluslu hegemonik projeye özellikle ekonomik kriz dönemlerinde kayma görülür. Maddi tavizler için kısıtlı bir ortamın olduğu kriz dönemleri tek uluslu stratejisinin gerçekleşme ihtimalini ortadan kaldırır. Kriz dönemlerinde toplumsal düzeyde fedakârlıkların eşit bir şekilde paylaşılma algısı artarken iktidar bloku ve hegemonik fraksiyon bu maliyeti göğüslemekten kaçınır. Dolayısıyla nüfusun bağımlı kesimlerinin rahatsızlık düzeyinin toplumsal alana yansması giderek genişleyip bir sınıfsal mücadeleye ve direnişe neden olabilmektedir. Dolayısıyla iki uluslu hegemonik proje stratejik önemi olmayan bağımlı sınıflara karşı devlet aracılığıyla kontrol ve baskının da arttığı bir zaman aralığına tekabül eder.

1.3.2 Thatcherizm ve İki Uluslu Hegemonik Projenin Kuramsal Dayanakları

Thatcherizm kavramı, 1980'lerin yeni koşullarıyla birlikte burjuva hegemonya ve egemenliğinin yeniden biçimlendirilmesi hakkında kullanılan kapsamlı bir kavramdır. Kavramın merkezinde İngiltere dış politikasının dünya ölçeğindeki etkilerinin yeniden konumlandırılması yer alır. İngiltere'de sendikaların etkisizleştirilmesini; ekonomide devletin rolünün yeniden yapılandırılmasını ve farklı sermaye fraksiyonları arasındaki güç dengesinin yeniden düzenlenmesini içeren kavram, ideolojik olmaktan ziyade ahlaki değerlere ve liderliğe vurgu yapar. Aynı zamanda kavramın kendisi, otorite ve düzenle çevrili popülist bir söylemle siyasi gücünü elde eder.

Thatcherizm, serbest piyasa ekonomisi ve vatanseverlikle organik bir bağ oluşturan muhafazakâr parti prensiplerinin bir araya getirilmesini başarmıştır. Bu siyasal konumlanma, serbest piyasa, güçlü devler ve sert politikalar biçiminde ortaya çıkan otoriter bir popülizm olarak adlandırılabilir. Serbest piyasa ve güçlü devlet uygulaması para arzı üzerindeki kontrolü, kamu sektöründe küçülmeyi, özel girişimciliğin desteklenmesini, emek piyasasının gerilemesini ve tüm bunları uygulayacak hükümetin otoritesinin yeniden biçimlendirilmesini ifade eder (Jessop, 1988: 4).

Thatcherizm, Keynesyen refah devleti ile ilişkilendirilmiş büyük şirketlere, kapsamlı hükümete ve geniş emek kesimine karşı küçük burjuvazinin kin ve yabancılaşmasının bir yansımasıdır. Böylece Fordizm olarak bilinen kitlesel üretim ve tüketime dayanan uzun dalgadan esnek uzmanlaşmaya ve bireysel tüketimin yeni bir formuna doğru ilerleyen başka bir uzun dalganın “İngiliz Yolu”nu temsil eder (Jessop, 1988: 11). Jessop, bazı yazarların monetarizm, sosyal piyasa ekonomisi, neoliberalizm ve ekonominin toplumsal alanın diğer düzeylerindeki etkisi üzerine odaklandıklarını ve bu değerlendirmelerin Thatcherizmi anlamada sınırlı bir bakış açısı sunduğunu belirtir. Böylece Thatcherizmi üç evre üzerinden değerlendiren bu yaklaşım, ekonomik çıkarlar yoluyla tanıtmaya ve tahakküm kurmayı; belirli ekonomik grupların çıkarları, ideolojileri ve ekonomi politikaları arasında işlevsel bir uygunluk yaratmayı; ya da bu ekonomik çıkarların ihtiyaçları doğrultusunda yapılan politikaların müttefiklerinin Thatcher hükümeti ile özerk işleyişe sahip olmayı içerir. Öte taraftan Thatcherizmi finans kapitalin hegemonyasının yeniden ifade ediliş biçimi olarak yorumlayan çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu bakış açılarının araçsal bir yaklaşıma dayandığını, dolayısıyla devletin sınıfsal varlığının göz ardı edildiğini ve devleti belli grupların çıkarlarının kumanda ettiği yolundaki bir savın öne çıkarıldığını söylememiz mümkündür. Bu bağlamda devleti ve onun belli bir dönemdeki ekonomik işleyişi ile uygulanan hegemonya projelerini amaçlayan bu çalışma açısından bahsedilen bakış açısı sorunludur.

Daha önceki bölümde hegemonyanın evrensel bir destek sağlayacağını savunmanın mümkün olmadığını belirtmiştik. Dolayısıyla tüm bu kuramsal açıklamalar ışığında tek uluslu ve iki uluslu hegemonik proje arasında belli ayrıştırmalar yapmak mümkündür. Tek uluslu hegemonik stratejiler toplumun desteğini maddi ödünler ve sembolik ödüllerle alan yayılmacı bir hegemonyayı yansıtır. İki uluslu hegemonik projeler ise toplumda stratejik olarak önemli olan kesimlerin desteğini almayı hedeflemektedir. Buna ek olarak ekonomik kriz dönemleri toplumda muhalif seslerin yükseldiği, iktidar blokunda ve sermaye sınıfı içinde hegemonyanın meşruiyetini kaybedip çelişkilerin derinleştiği dönemler olduğu için devletin zor gücünün kullanımını artırarak bağımlı sınıflar üzerinde baskısını yoğunlaştırdığı söylenebilir. Bu açıdan böylesi kriz dönemlerinde tek uluslu stratejilerin gerçekleşmesi mümkün olmayıp iki uluslu hegemonik projeye kayma görülmektedir (Jessop, 1990: 211). İki uluslu proje,

toplumsal kesimlerin kontrol ve baskı altında tutulduğu ve dışlandığı, stratejik öneme sahip olan ulusa ise tavizlerin verildiği bir dönemdir (Jessop, 1990: 211; 2008: 284). Post-Fordist birikim rejiminin hâkim olduğu ve neoliberal ekonomi modeliyle kriz dönemlerinin aşılması amacıyla başvurulmuş iki uluslu hegemonik proje hem yasal, politik ve toplumsal alanı devlet eliyle dönüştürürken hem de devletin bizzat kendisinin de dönüştüğü bir sınıfsal uzlaşma taktiğidir.

Kurumsal topluluk olarak devlet aygıtının maddi bütünlüğünü sağlamakta hayati bir role sahip olan hegemonik projeler devlet aygıtının çeşitli kolları arasında bir tutunum görevi üstlenir. Dolayısıyla tek uluslu hegemonik projenin uygulandığı dönemler yayılmacı bir özelliğe sahip olması bakımından halk kitlelerinin çoğunluğunun aktif desteğini sürdürmeye çalışır. Bu amaçla ulusal-popüler bir program eşliğinde ulusun çıkarları bir bütün halinde hedeflenir (Jessop, 2008: 286-7). Ancak yayılmacı hedefi olan tek uluslu hegemonik projeyi bir yandan politik liderliğin hâkimiyetinin sürdürülmesi lehine halk kitlelerinin girişimlerini etkisizleştiren diğer taraftan da toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesini içeren pasif devrim kavramıyla karıştırmamak gerekir (Jessop, 2008: 286). Gramsci'nin kuramsal yaklaşımında önemli bir yeri olan bu kavram, toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesi için halk kitlelerine yönelik uygulanan ve kitlesel bir desteği bulan ulusal-popüler politikarlardan bir vazgeçiş anlamına gelir. Bu yeniden düzenleme tarzı, hâkim güçlerin çıkarlarının halk kitlelerine dayatılmasına dayanır. Öte taraftan bu durumu olağanüstü devlet biçimindeki tahakküm ilişkisinden de ayırt etmek gerekir. Çünkü Gramsci için pasif devrimlerin hayati unsuru toplumsal ilişkilerin yeniden yapılandırılmasının ya da yeniden örgütlenmesinin devletleştirilmesidir (Jessop, 2008: 286).

Buna ek olarak Jessop, “yayılmacı hegemonik proje” nin popüler demokratik konularda yaygın bir destek sağlayarak, politik ve ideolojik hâkimiyet sistemini tehdit eden yeni toplumsal hareketlere ya da işçi sınıfı ile bağlantılı olan kesimlere karşı verilen açık bir “manevra savaşı” olarak yorumlar (Jessop, 2008: 286-287). Jessop, faşizm, askeri diktatörlük ya da Bonapartizm gibi “istisnai” devlet biçimlerinin oluşması ve sağlamlaşması için manevra savaşı sonunda politik hâkimiyetin daha istikrarlı ancak demokrasi dışı biçimlere geçmesi gerektiğini ifade eder (Jessop, 2008: 287). Gelişmiş ve iyi örgütlenmiş kapitalist ülkelerde bu açık manevra savaşı uzun bir döneme karşılık gelse de, Türkiye gibi gelişmekte olan ya da başka bir ifadeyle az gelişmiş kapitalist

lkelerde, geçiş niteliğinde olup yeni bir hegemonyanın koşullarını hazırlayan bir süreç olarak yorumlanmalıdır.

Çalışmanın kapsamı açısından ele aldığımızda bu dönüşümün Türkiye özelinde 1980 askeri darbe sonrasına karşılık geldiğini söyleyebiliriz. 24 Ocak 1980’de yasal olarak gündeme getirilen neoliberal ekonomi modeli toplumsal direnişin ve sınıf mücadelesinin yüksek olduğu bir zamanda toplumsal alandaki pratiklere yansımamış ve askerin yönetime el koymasıyla sonuçlanmıştır. Böylece hem iktidar blokundaki hegemonik fraksiyonun değişimine yardımcı olmuş, hem de örgütlü gücü elinde bulunduran bağımlı sınıfların baskı altına alınmasını kolaylaştırmıştır. Bu açıdan ikinci bölümde 1980 sonrası iktidar blokunda ve devlet biçiminde meydana gelen değişim ve dönüşümü anlayabilmek açısından önce tarihsel arka plana değinilecektir. Sonrasında, 2002 yılında iktidara gelen AKP’nin izlediği sosyo-ekonomik politikalar, iki uluslu hegemonik proje kapsamında ele alınacaktır.

II. BÖLÜM

İKTİDAR BLOKU VE DEVLET İLİŞKİSİ

12 Eylül 1980 günü gerçekleştirilen askeri darbe, Türkiye’de 1960 ve 1971’de yaşanan darbelerin hedefleri ve uygulamalarına bakılarak kıyaslandığında, (çok daha şiddetli ve sert olmasının ötesinde, devletin dönüştürülmesinde ortaya koyduğu radikal farklılıklarla, dolayısıyla toplumsal değişime yön vermesiyle uzun yıllar etkili olacak bir yol haritası çizilmesine yol açmasıyla) tarihimizin en önemli uğraklarından biridir. Söz konusu haritanın izi sürüldüğünde, ekonomik, politik, ideolojik ve kültürel alanlarda, daha somut bir ifadeyle toplumsal yapının istisnasız bütününde meydana gelen değişime tanıklık edilirken kendinden önceki siyasi ve toplumsal hayatla arasında bir kopuşa da neden olduğu görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda, savaşın meydana getirdiği yıkıntıları onarmak adına benimsenen, devletin ekonomiye müdahale ederek, serbest piyasadaki dengesizliği düzenlemeyi amaçlayan sosyal devlet anlayışı, 1970-1980 arası dönemde terk edilmeye başlanmıştır. Yeni bir döneme işaret eden bu sürecin ilk uygulamaları İngiltere’de Thatcher, ABD’de Reagan hükümetlerinde görülmektedir. Devlet biçiminde ortaya çıkan bu değişimin düzenleme modeli yeni sağ ve neoliberal politikalar olarak kendini göstermiştir. Dünya ekonomisindeki büyümenin yavaşlaması ve gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan talep düşüklüğü, yeni arayışları gündeme getirmiştir. Buna bağlı olarak Türkiye’de giderek ihracatı önceleyen ve sanayi ülkelerinin ürünlerine yönelik talebi artıracak uygulamalar benimsenmeye başlanmıştır. Ağırlığını daha sonra -1980 ve 2000’li yıllarda- hissettirecek olan bu uygulamalarla devletin ekonomiden elini çeken politikaların belirleyici olduğu bir dönem söz konusudur. Özelleştirmeler yoluyla ekonomik canlanmanın önü açılarak krizden çıkışın olanakları yaratılmış; bir başka deyişle, krize giren Keynesçi birikim strateji modelinden vazgeçilerek, yeni bir birikim stratejisinin oluşmasının önü açılmıştır. Aynı süreç içinde gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan kriz ve bu krizden çıkış yolları, gelişmekte olan ülkelere

de yansımıştır. Böylece kapitalizmin gelişmişiyile, gelişmekte olanıyla, azgelişmişiyile bütün ülkelerde yeni bir sürece girdiği söylenebilir.

Bu süreci Jessop, birikim stratejisi değişikliği olarak ifade eder. Ekonomik alanda yaşanan politika değişikliği, toplumsal hayatın bütününe kapsayan değişimleri de beraberinde getirir. Kriz ortamından çıkmaya yönelik ortaya atılan her reçete ekonomik çözümler dışında toplumu düzenlemeyi hedefleyen ve aynı zamanda değişen birikim stratejilerinin başarılı olabilmesine dönük hegemonyanın yeniden kurulmasıyla ve toplumsal güçler arasındaki dengenin koşullar gereğince tanımlanıp konumlandırılmasıyla sonuçlanır. Öte taraftan dünya konjonktüründen bağımsız düşünülemeyecek olan bu yeni konumlandırmada, sınıf mücadeleleri yerel özelliklere sahiptir. Çünkü dünya sistemi, ülke düzeyindeki sınıf mücadelesinin hangi bağlamda ve hangi kısıtlamalarla süreceğini belirler (Keyder, 2014: 12).

1970'lerin ikinci yarısından itibaren dünya genelinde meydana gelen bunalım ve bu durumun çözümüne yönelik atılan adımların bir yansıması olarak Türkiye'yi, 1980'den itibaren dünya düzenine eklemlenme ve yenedünya düzeni içinde kendine bir alan yaratma çabası içerisinde görmek mümkündür. 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarıyla ithal-ikameci politikaların terk edilmesi, ihracat ekonomisine yönelinmesi dünya finans piyasalarının Türkiye'ye ilgisini artıracak ekonomik ve siyasi politikalarda değişime gidilmesi, bu çabanın en belirgin örneğidir. Bu durum, aynı zamanda yeni birikim stratejisine denk düşecek yeni hegemonik projenin oluşturulmasına yönelik bir adım olarak da karşımıza çıkar. Ancak belirtmek gerekir ki, birikim stratejisinin oluşumu, asla tek başına ekonomik alanla sınırlandırılmaz ve bu bağlamda her iktisadi durum doğrudan siyasal alanla ilişkilidir. Dolayısıyla ekonomik ve siyasal alanın göstergeleri ve yansımaları her ne kadar birbirlerinden bağımsızmış gibi gözükseler ve/veya aktarılıyor olsalar da, her iki alan arasında doğrudan etkileşim söz konusudur. Ekonomik ve siyasal alan arasındaki açının zaman zaman genişlemesi veya daralması belli koşullara bağlı olarak gerçekleşiyor olsa da, örneğin ekonomik alanda meydana gelen herhangi bir gelişme toplumsal sınıflardan, sınıf mücadelesinden ayrı ve bağımsız algılanmamalı, ekonomi ile siyaset sınıf mücadelesinin gücü çerçevesinde ve içinde bir süreç olarak ele alınmalıdır.

Bu temel anlayıştan hareketle çalışmamızın bu bölümünde ekonomi ile siyaset arasındaki makasın itici bir faktörü olan sınıf mücadelesinin iktidar bloku ve devletle olan ilişkisi ele alınmaktadır. Bu amaçla ilk önce kısa bir çerçeve sunmak ve 1980'lere kadar olan dönemde iktidar bloku içindeki sınıflar irdelenmek zorundadır. Söz konusu tartışmanın ardından 1980 sonrası süreç ve AKP hükümeti dönemi arası etkin olan iktidar blokunun yapısı değerlendirilecektir.

2.1 12 EYLÜL DARBESİNİ ÖNCELEYEN KOŞULLAR

2.1.1 Ulusal Kalkınmacı Hegemonya: Tek Uluslu Hegemonya Projesi ve 1960'lar

1929 Dünya Bunalımı'nın yarattığı kriz ortamı, alım gücüne sahip olmayan yığınlar karşısında üretim fazlasından kaynaklanan kâr oranlarının düşme eğilimi olarak tanımlanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası kendisini gösteren ve ulusların toparlanması adına ülkelerin ekonomi politikalarında benimsenen sosyal refah devleti projesi etkili olmaya başladığı dönem içinde bir iyileşme politikası olarak ifade edilebilir. Bu yoruma karşılık, kitlesel üretim ve tüketim odaklı bir çalışma hayatı perspektifine dayanan yeni bir birikim stratejisi öne çıkar: Fordist Birikim Rejimi. Temelde gelişmiş kapitalist ülkelerde uygulanmaya başlanan birikim rejiminin, çevre ve gelişmişlik düzeyi düşük ülkelerde ithal ikameci politikalarla gündeme geldiği görülmektedir. Türkiye'de sanayileşmeye yönelik planlı bir kalkınma modeli olarak ifade edilebilen bu yapılanma, 1950'lerin sonunda uygulanmaya başlar ve 1960 askeri darbesi ile etkin bir model olarak genel kabul görür. Dolayısıyla 1960'ların özgül özelliği olan planlama anlayışı ve buna yönelik ekonomi politikaları, üstyapısal düzeyde de yeni bir idari mekanizmaya ihtiyaç duyar. 1961 yılında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), bürokratların devlet işleyiş mekanizmaların içinde, 1930'lu yıllarda üstlendikleri işlevlerden farklı olmakla beraber, yeniden önemli bir konuma ulaşmalarına imkân verir. 1930'lu yıllarda devleti koruma ve reformları kollama görevi, bürokrasinin toplum içinde önemli bir statükoya sahip olmasını sağlar. Ancak Demokrat Parti (DP) dönemi uygulanan liberal ekonomik politika, bürokrasiyi toplumsal gücünden uzaklaştıran sonuçlar doğurur. Buna karşın hegemonik gücün yeni aktörleri olarak tarım ve ticaret burjuvazisi öne çıkar. Dolayısıyla 1960 darbesi ile başlatılan

sanayileşme hamlesi ve planlı ekonomi söylemi, yeniden gücüne kavuşmak için bürokrasi tarafından desteklenir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya kapitalist gelişimi ile uyumlu olan Fordist/Keynesyen devlet modeli, ulusal kalkıncı ekonomi politikaların amacını gözeten toplumlarda çeşitli kesimlerin kalkıncı ittifakıyla elde edilmektedir (Taylan, 1984). Bu bağlamda ithal ikameci politikanın bir gereği olan devletçi ve ulusalcı anlayış, Kemalizm ile eklemlenen asker ve sivil bürokrasinin hegemonik söyleminin inşa edilmesi sonucu yeni ittifakın temelini oluşturulur. Öte taraftan ittifakın diğer ucunda yeni birikim modelinden yararlanacak olan sanayi sermayesi ve işçi sınıfı, DP dönemindeki öznelerle yer değiştirir. Bir başka ifadeyle, hegemonik söylem içerisinde söz sahibi olan ticaret ve tarım burjuvazisi eski gücünü giderek kaybeder. Bu bağlamda 1960'lara gelindiğinde ulusal ekonomide işçi-memur kesiminin durumlarında görece bir iyileşme, sanayi ürünlerinin pazarlanmasına yönelik sermaye sınıfının ve sanayi burjuvazisinin lehine gelişmeler; buna karşın büyük/küçük çiftçiler ve dışa yönelik tarımsal ürün ticareti yapan ticaret burjuvazi aleyhine değişimler söz konusudur (Boratav, 2005a; 116, 121).

Birikim modeli iktisadi düzeyin yanında siyasi ve toplumsal alanda da kendisine ait bir dizi düzenleme içermektedir. İthal ikameci birikim stratejisi, 1962 yılından sonra kalkınma amacıyla (Boratav, 2005a: 118) kitlesel üretime yönelik kitlesel tüketimi yapacak kesimler üzerinde, toplumsal adalet anlayışı temelinde yeni yasal düzenlemelerle mekanizmayı güçlendirir. Böylece sanayi ve ticaret burjuvazisinin belirli bir bölümü bürokrasi ile ittifak halinde yeni iktidar blokunu oluştururken 1961 Anayasasının sağladığı görece özgürlük ve haklar temelinde, örgütlü işçi sınıfı zaman zaman muhalif ya da müttefik olarak toplumsal yapı içerisinde örgütlü bir güce ulaşır. Böylece işçi sınıfı, sendikal alanda kendisine tanınan haklarını kullanarak yeni oluşturulan tarihsel blok içerisinde yerini alır.

Gelişmiş ülkelerde Fordist birikim ve Keynesyen Refah devleti olarak bilinen yeni birikim modeli, Türkiye gibi gelişmekte/azgelişmekte olan ülkelere ithal ikame birikim modeli olarak uygulanmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerde krizden çıkışın yolu olarak benimsenen Fordist birikim modelinin gelişmekte olan ülkelere ithal-ikameci birikim modeli olarak yansıması, siyasal alanda da tek uluslu hegemonik projeye tekabül eder.

Ancak söz konusu birikim modeli ve hegemonik projenin, gelişmekte/azgelişmekte olan ÷lkelerde bazı riskleri barındırdığını söylememiz gerekir.²⁷

Yeni birikim modelinin kıt kaynakların tahsisinin politik mekanizmalarla elde edilecek olması ve toplumsal birliği geliştirecek olan iç pazarın güçlendirilme vaadi, gelirin yeniden bölüşüleceği anlamına gelir. Birikim modelinin kendine özgü önemli unsuru, iç pazarın, ithal ürünlere karşı gümrük duvarlarıyla koruma altına alınması ve gelir dağılımında yeni bir paylaşıma gidilmesidir. Bu uygulama burjuvazi ve alt gelir grupları açısından avantajlı olmakla beraber, küçük burjuvazi açısından bakıldığında bu sınıfın gelir dağılımındaki payını azalttığı için aleyhte bir durum olarak değerlendirilebilir. Ayrıca planlı ekonomi uygulamasında ekonominin yönetiminde ve yönlendirilmesinde kendisini yeniden yetkilendiren devlet, kaynakların kullanımında, yatırım alanlarında ve önceliklerin belirlenmesinde önemli bir derecede söz sahibidir. Dolayısıyla sermaye sınıfı açısından, sermayenin istediği kaynaklara ulaşması kısıtlanacağından yeni birikim modelinin bazı dezavantajlı durumlar yarattığı söylenebilir.

Kaynakların devlet adına bürokrasi tarafından dağıtılması, ekonomik anlamda planlama mekanizmasının işlerliği açısından da önemlidir. Devletle kendisini eşitleyen bürokratik elit, bir taraftan devletin kaynaklarının israf olmamasını sağlarken, diğer taraftan ise iş adamları arasında nesnel bir tutum sergileyebileceği düşüncesiyle hareket etmektedir. Ancak devletin yönetici sınıfla arasında bir tampon bölge olan bürokratik elit, sanayi burjuvazisi için denetleyici bir pozisyonda yer alması nedeniyle sermayenin kendi mantığı açısından sorun teşkil edebilecek bir durumdadır. Çünkü kârlı yatırım alanları yerine, planlamacı ekonomik modelin gerekli gördüğü alanlarda yatırıma yönelmek zorunda olunması sermaye açısından istenilmez bir durumdur. Ayrıca sermaye, doğası gereği devletin kendisini denetim altına almasından da hoşlanmamaktadır. Buna karşın, bürokrasinin “tarafsızlığı” sağlayacağına dair inanç, hem devlet-sermaye ilişkisinde

²⁷ Söz konusu risklerden ilki, birikim modelinin yapısı gereği kapitalist dünya ekonomisinden ayrı hareket edememesi ve devletlerarası denge politikasını içermesi; ikinci olarak, birikim modelinin ekonomi politikalarından yararlanan kesimlerin ve toplumsal güçlerin (iki temel grubun: burjuvazi ve işçi sınıfı) toplum içindeki nüfusunun görece düşük olmasıdır (Keyder, 2014: 177). Bu potansiyel riskler, zaman içinde özellikle 1970lerin ikinci yarısından sonra reel risklere dönüşecektir.

hem de sermayenin kendi işleyişi açısından bir istikrar sağlayacağını düşündürmektedir (Boratav, 2005b).

Yeniden bölüşüm politikasının hegemonik oluşumunda ulusal-popüler söylem kritik bir konumdadır. Bu konumu şöyle açıklamak mümkündür: İktidar blokunu oluşturan sanayi ve ticaret burjuvazisi ve bunlara eklemlenen büyük toprak sahipleri, siyasi iktidarı ve onun iktisat politikalarını etkileyecek durumdadır. Ancak toplumsal birliğin ve uyumun sağlanması açısından özellikle çok partili parlamenter rejim içinde siyasi partiler, tabanlarının büyük bir kısmını teşkil eden işçi, köylü ve küçük üreticilerin oluşturduğu geniş halk kesimlerinin taleplerini ve çıkarlarını dikkate almak durumunda olmasıyla ulusal-popüler karakter dışı vurulmaya başlar. Bunun neticesinde egemen kesimin uzun dönemli çıkarları ile halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları arasında bir denge sağlanmaya çalışılır. 1960'ların ithal ikame birikim rejiminin ve onun getirdiği sosyal devlet anlayışının işçi sınıfının toplumsal hareket içinde etkileyici güce ulaşması açısından belli katkıları olmuştur. Sosyal güvenlik sisteminin kurulması, işçi ücretlerinin artması, iş güvenliğinin sağlanması, kırsal kesimlerde kooperatifçilik aracılığıyla tarımsal faaliyetlerin desteklenmesi bu kazanımların sonuçlarıdır.

Öte taraftan egemen sınıfın normal koşullarda aleyhinde olan bu politikalara dönemin koşulları içinde karşı çıkmadığı görülür. Bu durumun nedenleri arasında ise korumacı ve planlı ekonomi politikalarından doğan görece fiyat avantajlarından sanayi ve ticaret burjuvazinin olduğu gibi yararlanmaya devam edecek olması (Boratav, 2004: 125) ve öte taraftan kırsal kesimde toprak reformu gibi statükoyu bozacak herhangi bir girişime izin verilmemesidir. Görünüşte egemen sınıflar aleyhine işleyen süreç devlet eliyle düzeltilmiştir. Boratav (2004: 126) bu durumu şöyle ifade eder:

[B]öylece oluşan ekonomik yapı içinde, ekonomik büyüme, geniş halk kitlelerine aşağı yukarı kesintisiz reel gelir artışlarıyla intikal etmiş; gelir dağılımındaki değişimler ise sınıf mücadelesinin ve egemen blok içi dengeleri ilgilendiren tali bölüşüm süreçlerinin sonucu olarak belirlenmiştir.

Dolayısıyla karşımıza yeni birikim modeli ve tek uluslu hegemonik projeyi güçlendirecek olan zemin ulusal-popüler söylemle birlikte ekonomik gelişmenin sürmesine bağlı olarak gelişir. Görece büyüme hareketinin azalıp artması toplumdaki hoşnutsuzluğun derinleşip derinleşmemesinde etkili bir rol oynar. Büyümenin yavaşladığı evrelerde merkezkaç güçler kendini gösterir. Büyümenin yavaşlaması

ekonomik dengenin bozulmasına, istihdamın azalmasına ve sosyal alanda huzursuzlukların artmasına neden olur ve buna bağlı olarak toplumsal uzlaşma yerini toplumsal çatışmalara bırakır. Böylesi koşullarda hegemonyanın temsilcilerinin yönetimi zorlaşır. Ancak söz konusu bu gerilimin yükseldiği 1970'lerin ikinci yarısına kadar tek uluslu hegemonik projenin başarılı şekilde ilerlediğini söylemek mümkündür.²⁸ 1977 yılıyla birlikte kendini daha fazla hissettiren hegemonya bunalımı ve onun iktidar bloku içindeki çatlakları, çalışmanın aşağıdaki bölümünde daha ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

2.1.2 Tek Uluslu Hegemonik Projenin Toplumsal Çatlamaları: 1970'ler

Türkiye siyasi hayatında bir ara dönemi ifade eden 1970'ler, ilk önce bir askeri muhtıraya daha sonraları da 1980'lere kadar ülke yönetimi içinde bir türlü uzlaşamayan koalisyon hükümetlerine tanıklık eder. 1974 Petrol Krizi sonrası, iktisadi düzeyde gündeme gelen daralma ve bu daralmaya bağlı olarak alınan yeni tedbirler, toplumsal gelirin paylaşımındaki göreceli dengenin bozulmasına sebep olur. Bu durum ise toplumsal bölüşümdeki paylarını korumaya çalışan, örgütlü kesimin siyasal alandaki mücadelesinin şiddetli bir şekilde sürdürülmesine yol açar. Devletin hegemonik uzlaşmayı koruyacak önlemleri alma çabalarına siyasi partilerin yanaşmaması hatta zaman zaman karşı durması nedeniyle çaresiz kaldığı durumlar söz konusudur. Dolayısıyla bu durum, sağ kesimi ve solu temsil eden siyasi parti ve uzantısı örgütler arasındaki kamplaşmayı keskinleştirdiği gibi, toplumsal mutabakatın kırılmalarına uğramasına neden olur. Toplumsal uzlaşmanın giderek azaldığı ve politik mücadelenin sokağa taşığı ve hoşnutsuzluk ortamının yükseldiği bu dönemi, hegemonik temsiliyet krizi olarak değerlendirmek mümkündür.

²⁸ Ancak, 1971 askeri muhtırası 1960-1977 arasındaki dönemi kesintiye uğratmıştır. Savran (2010; 105) 1971 müdahalesinin asıl sebebinin yükselen toplumsal muhalefet ve sosyalist hareketin temelinde yatan sınıf mücadelesini durdurmak ve buna zemin hazırlayan 1960 sonrası demokratik hareketi geriletmek olduğunu ifade eder. Dolayısıyla 1971 müdahalesini egemen sınıfların uzun dönemli, alt sınıfların ise kısa dönemli çıkarlarının çatışması karşısında sermaye lehine alınmış bir tedbir olarak nitelendirmek mümkündür.

Bu bağlamda toplumsal hareketler, 1961 Anayasası'nın verdiği görece özgür ve demokratik ortamda kendisine yer bulabilme şansını yakalaşmıştır. Örgütlenmenin toplumsal muhalefete sunduğu kazanımlar ve muhalefetin bu kazanımlara yeni ve özgün katkılar ekleme arzusu, bunun devamında artan bir ivme ile yükselmesi, sistemin sahiplerini giderek korkutmaya başlamıştır. Toplumsal muhalefetin artan gücüne güvenle sistemin yönetilmesinde söz sahibi olabilecek çıkışlarda bulunması egemen sınıfların huzursuzluğunu artırdığı söylenebilir. Keyder (1987: 149-150; 2014: 184-185) söz konusu döneme hâkim mevcut durumu şöyle ifade eder:

(...) en küçük siyasi parti bile... çeşitli devlet süreçlerinin işleyişini engelleyebiliyordu. İki meclisli yasama organında, her biri farklı seçmen tabanına dayanan birkaç hizipten oluşan çok sayıda partinin bulunması, siyasi prosedürde bu dengeler sistemini yansıtıyordu. Böylece, sanayideki grevlere benzer eylemlerle idari mekanizmayı bloke edebilecek olan küçük burjuvazi, köylülük ve sayıları gittikçe artan devlet memurları da toplumsal pazarlıkta yer edinme imkânını bulmuşlardı.

Buna ek olarak anayasanın izin verdiği çerçeve, sadece toplumsal sınıflar ve devlet arasındaki ilişkiyi değil aynı zamanda devlet kurumlarının kendi arasındaki dengeyi de barındırmaktadır. İdari etkinliğin zayıflığı, 1950'lerden itibaren oluşturulmaya çalışılan görece özerkliğin 1960'larla beraber devletin kapitalistleşmesi ile tamamlanmaktadır. Dolayısıyla 1960'lı yıllarda uygulanmaya başlanan ithal-ikameci birikim modeli, aynı zamanda sanayi burjuvazisinin devlet içindeki gücünü artırmıştır. Bu durum, toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinin, hegemonik yapı içerisindeki rolünü ikinci sıraya geriletmiştir. Sanayileşme sürecinin gelişimi o zamana kadar sanayi burjuvazisinin yanı başında olan ancak toplumsal muhalefet içinde varlığıyla etkili olmayan işçi sınıfını hegemonik yapı içinde dikkate alınması gereken aktörler arasına eklemiştir.

1961 Anayasası sonrası birikim modeli ile uyum sağlayan siyasal ve anayasal süreç, devletin kapitalistleşmesinde önemli bir konumdadır. Kapitalist devlet, sınıf karşıtlıkları içinde varolup büyüdüğü için devletin sınıfsal varlığı onun aynı zamanda kendi varlığının devamı için olmazsa olmaz bir önkoşuldur. Bunun anlamı, kendi varlığının devamına dönük sınıfsal ayrışmaya ihtiyaç duyan bir kurum olarak devlet ve onun çeşitli kurumları (yargı, ordu, merkezi/yerel yönetimler vs.) arasında mücadelelerin yükselmesi; bu kurumlar arasında ve içinde iktidar blokunun ya da çeşitli fraksiyonlarının temsilcilerinin yer almasıdır. Dolayısıyla kapitalist devletin farklı toplumsal sınıflar arasındaki çelişkili iktidar ilişkilerinden kaynaklanan görece özerkliği,

iktidar blokunun hegemonik fraksiyonlar arasındaki çelişkilerden bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine bir fraksiyonun hegemonyası altında birleştirici olarak hareket eden iktidar bloku, bu çekişmeler sonucunda oluşmaktadır (Poulantzas, 1980 ve 1976) .

Sanayi burjuvazisinin desteklediği 1961 Anayasası, zaman içinde toplumsal muhalefetin güçlenmesine, işçi haklarının ve ücretlerinin artmasına yol açması bakımından hem iktidar blokunun hem de iktidar blokunu oluşturan fraksiyonların ve onların siyasal temsilcilerinin hegemonyasının sarsılmasına, hatta zamanla çatlamasına neden olur. Bu bağlamda söz konusu durum, hegemonik blok içerisindeki aktörlerin rollerindeki değişimi, blok içerisinde yeni rol dağılımını, etkisi artanlar ve etkisi azalanlar olarak yeni bir çatışma dinamiğini gerektirir. Bu gelişme var olan ittifakları ve uzlaşmaları yeniden kurgulamayı sağlar. Oluşan yeni durumda kısa vadeli ve uzun vadeli çıkar ortaklıkları arasında o güne kadar imkânsız görünen işbirliklerinin açığa çıktığı söylenebilir. Kısa vadeli çıkar ortaklığına sanayi burjuvazisi ile işçi sınıfının yeni hegemonyanın inşa sürecinde oluşturdukları ittifak örnek olarak verilebilir. Bu ittifak, 1960-1970 arası dönemde taraflar birbirlerini güçlendirdiği ancak daha sonra 1970-1980 arasında toplumsal gelişmenin yaşadığı kriz ortamında, şiddetli bir çatışmaya dönüşür. Hegemonya içerisindeki gücünü artırarak, devlet üzerinde kendi lehine kararlar alma yönünde taleplerini yoğunlaştıran ve toplumsal bölüşümdeki dengeyi bozan sanayi sermayesi, öte taraftan kendi toplumsal birliğinin bozulmasıyla bedel öder. Toplumsal muhalefet bu uygulamaya karşı giderek artan bir direniş gösterir.

Örgütlü bir yapıya sahip olan kitlenin taleplerinin ve tepkiselliğinin giderek yaygınlaşması hegemonik bunalımı yaratan temel faktör olarak gündeme taşınır. Zira tekelleşen sanayi sermayesinin hâkimiyetinin artması, buna bağlı olarak siyasal ve yasal alanda yapılan düzenlemelerin sadece ve sadece sanayinin talepleri doğrultusunda yapılması, geniş kitlelerin talep ve beklentilerinin karşılanmadığı sonucunu doğurur. Hükümetlerin popülist söylemleri ile gerçek uygulamaları arasındaki uçurumun artması nihayetinde genişlemeci özelliği olan tek uluslu hegemonik projenin sonlanmasına yol açar.

İç siyasal alanda yaşanan bu çelişkilerin yanı sıra dünya genelinde ekonomik bunalımı daha da derinleştiren 1974 Petrol Krizi, yeni bir aşamaya geçişin nüvelerini barındırır.

Dünya piyasalarında petrol fiyatlarındaki ani artışın yarattığı durgunluk ortamı, dünya ekonomisinin genişleme ihtiyacı Türkiye açısından ithal ikameci birikim stratejisinin krize girmesine neden olur. İthal ikameci birikim modelinin ve tek uluslu hegemonya projesinin yeni bir stratejiye açık hale gelmesi, dünya ekonomisine angaje bir şekilde büyüyen ekonominin de sınırına ulaştığı anlamına gelir. Tüm bunlarla beraber toplumsal muhalefetin ve işçi sınıfının sesini giderek yükseltmesiyle 1960’lardan beri varlığını sürdüren ulusal-kalkıncı hegemonyanın kendi çöküşünü ilan ettiğini söylemek mümkündür.

Ekonomik krizin giderek derinleşmesine ve yayılmasına paralel olarak sanayinin işleyişini sağlayan girdi ve çıktı arasındaki dengesizliğin de aynı hızda artması, emek kesiminde yoğun işten çıkarmaların olduğu bir döneme karşılık gelir. Aynı zamanda bu dönemde yükselen toplumsal muhalefet, bir yandan karaborsaya düşen gıda ürünlerinin yarattığı kıtlık ortamına, öte yandan ise işten çıkarmalara karşı tepkisini göstermekten kaçınmamıştır. Tüm bunlara ek olarak yaşanan işçi grevleri²⁹ ithal ikameci sanayi burjuvazisini bunalıma çare aramaya yöneltmiştir.

Bu bağlamda, 1960’dan itibaren varlığını sürdüren ulusal-kalkıncı ekonomik model, iki temel siyasi parti -Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Adalet Partisi (AP)- sanayi burjuvazisine tüm bağılılıklarına rağmen hegemonik bir burjuvazi cephesi oluşturamamış; burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki çatışmalar, sınıf içi çelişkilerin de artmasıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla sanayi burjuvazisinin önderliğindeki iktidar bloku, kendi içindeki ve diğer egemen sınıf kesimleri arasındaki güç dengelerinde, hiyerarşik yapılanmada ve düzeni yeniden sürdürmekte zorluklarla karşılaşmıştır. Bir diğer olgu ise dünya ölçeğinde meydana gelen ekonomik bunalımın Türkiye’deki ithal ikameci birikim rejimini etkisine almasıyla birlikte altyapı ile üstyapı arasındaki organik bağın hızla çözülmesidir. Artık yeni bir güç dağılımının gerçekleşme ve yeni bir tarihsel blok kurma sürecinin eşiğine gelindiği söylenebilir. Ancak zaman içinde gücünü yitirmiş olan sanayi burjuvazisi için normal koşullarda egemenliği sürdürmek, siyasal ve toplumsal hayattaki çatışma ortamının da etkisiyle imkânsız hale gelmiştir. Sanayi burjuvazisi, bir kez daha askeri düzenle siyasal, toplumsal ve ekonomik hayatın düzene gireceğine dair umudunu yükseltmiştir (Taylan, 1984: 33). Bu açıdan 1980 askeri

²⁹ Grevler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Boratav (2015).

darbesi, baskıcı siyasal bir yapılanmayla egemen sınıfların siyasal bölünmüşlüğüne aşmasına imkân veren bir “burjuva bileşik cephesi” olarak ifade edilebilir (Savran, 2010: 183). Buna ek olarak darbenin ardından oluşturulmaya çalışılan yeni sermaye birikim modeli, burjuva bileşik cephesinin finansal, sanayi ve ticari sermayesinin belli başlı büyük burjuvazilerin elinde yoğunlaşmasına ve tekelleşmesine imkân verir (Arslan, 2004: 161). Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, askeri darbe 1970’lerden itibaren yükselen muhalefeti etkisizleştirme, sindirme ve baskı altına alma politikası üzerinde tahakkümünü kurarken burjuvazi içinde hegemonyasını yeniden tesis etme fırsatı sunmaktadır. Hegemonik güçlerin kendi içinde uzlaşamaması ve toplumsal muhalefetin artan ivmesi devletin yeni hegemonik oluşumun yaratılmasında şiddeti tekeli kullanmasına yol açmıştır. Yeni hegemonik projenin belgesi olarak 1982 Anayasası, askeri darbe koşullarında topluma onaylatılmıştır.

2.2 YENİ DÜNYA DÜZENİNE UYUM: 1980’LER İKİ ULUSLU HEGEMONİK PROJE’NİN OLUŞUM SÜRECİ

2.2.1 1980- 2002 Arası İktidar Blokundaki Değişimler ve Devlet İlişkisi

1980 askeri darbesinin resmi gerekçesi toplum içinde yükselen anarşi ortamını, kardeş kavgasını bitirmek ve huzur ortamının yeniden tesisini güvenceye almak olsa da, asıl neden yenedünya düzenine uyum sağlamak amacıyla değişen birikim rejiminin yaygınlaştırılması adına gerekli görülen kurumların tesis edilmesinin ortamını yaratmaktır. 1960 darbesine benzer bir amaca hizmet etmiş olsa da, 1980 darbesinin en açık farkı, yeni dönemin yeni özneler ortaya çıkmasına imkân sağlayacak tüm kurumların ve politikaların bir önceki döneme tepki olarak inşa edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla yapılanma basit bir politik rejim değişikliği değil, devlet biçimindeki değişimin hedeflenmesi olarak yorumlanabilir (Yalman, 2004: 62). Devlet biçimindeki değişimi incelerken “[P]olitik hâkimiyetin ve sermaye birikiminin tüm yeniden-üretiminde devlet ve devlet harici kurumlar arasındaki ve devlet kurumları arasındaki karmaşık eklemlenme biçimleri” göz önüne almak gerekmektedir (Jessop, 1990: 117, 340; 2008: 162, 455). Bu amaçla eski tarihsel bloku oluşturan unsurlardan, öznelerden başka bir tarihsel blok kurulumuna yönelik süreç kökten bir dönüşümle başarılmaya

çalışılır. Öte taraftan devlet biçimindeki değişiklik, toplumdaki sınıfsal güç dengelerindeki değişimle beraber, bu değişimin ve güç ilişkilerinin devletteki değişimini ifade eder (Yalman, 2004: 62). Yalman'ın bu ifadesinden hareketle devlet biçimindeki değişimi, 1980'lerle başlayan sınıfa dayalı politikaların terk edilmesiyle temel bir özellik kazanan neoliberal bir dönemi “devletin verili sermaye birikimi modeli ve buna bağlı sermayenin çıkarları doğrultusunda bir kurumsal bütün olarak yeniden eklemlendiği” (Jessop, 1990: 207; 2008: 278); bu doğrultuda siyasetin ve ekonominin aktörlerinin mantığının değiştiği, sınıf perspektifli mücadeleden uzaklaşarak kimlik politikaları temelli bir siyaset anlayışının yerleştiği ve yeniden yapılandırıldığı bir dönüşüm aşamasına geldiği söylenebilir. Neoliberal söylem içinde reform olarak nitelendirilen bu dönemsel ayrışmayı devletin yeniden yapılandırılması olarak ifade etmek mümkündür.

Öte taraftan emekçi sınıfların devletin anayasal otoritesine karşı bir tehdit olarak algılanmasından ötürü 1980'de açılan toplumsal yarılmayı, işçi sınıfının tabanının genişlemesini ve etkisinin yoğunlaşmasını engellenmek ve dolayısıyla sermaye odaklarının rahatsızlığını gidermek, sermayenin desteğini alabilmek adına yaşanan devlet krizini bertaraf etmek amacıyla ordu eliyle yapılan bir düzenleme olarak nitelemek mümkündür. Benzer şekilde Clarke (1992: 148), emekçi sınıfın sermayenin iktidarına meydan okuyuşunun, devletin sivil toplumla ilişkisindeki anayasal otoritesine bir karşı duruşa dönüştüğü dönemlerde devlet krizinin ortaya çıktığını ifade eder.

1980 askeri darbesi, darbe “sahiplerinin” bürokrasiye -ya da başka bir ifadeyle sivil Cumhuriyet elitine- karşı tavırla (Heper, 2012), toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesini ve devlet biçiminin dönüşmesini kolaylaştırmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, siyasal iktidardaki dönüşüm, ekonomi politikalarının “yeni” bir döneme girmesine neden olmamaktadır. Aksine, ekonomik düzeyde tıkanmalar ve sermayenin kendine nefes alacak alanlar arama çabası, ekonomik olarak egemen halde olan toplumsal güçlere kendi siyasal iktidatlarını oluşturma olanağı sağlamaktadır. Bu bakımdan darbe, sermayenin ekonomide ve toplumsal alanda duyduğu rahatsızlıklardan ayrı düşünülemez. Dolayısıyla sermaye birikim modelini yansıtan her yeni ekonomik model, hem kendi iç çelişkilerini yaratır hem de bu çelişkileri aşma gayreti içinde olur. Dünyadaki işbölümüne entegre olma çabası ve içsel sınıf yapıları da bunun bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Marx'ın (2005) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı'nın*

Önsöz’ünde de ifade ettiği gibi, üretici güçlerin gelişmesindeki etkenler bir süre sonra onların engelleri haline gelirler. Ekonomik ve toplumsal krizlerin şiddetinin ve yoğunluğunun artması koşulların olgunlaştığının ve bir sonraki aşamaya geçişin göstergesidir. Olası askeri müdahaleler işte bu geçiş dönemlerinin bunalım evrelerine rastlamaktadır³⁰. Askeri müdahaleler sermaye birikimindeki krizin çözümünde değişim ve geçiş aşamalarına denk gelir, dolayısıyla dönemler arasındaki geçiş, sermaye birikiminin yeniden yapılandırılmasını (her bir birikim örneğini tanımlayan sınıf ittifaklarını ve çatışmalarının yeniden yapılanmasını) ifade eder (Gülalp, 1985: 333). Her “yeni” olarak adlandırılan dönem, yani ekonomi ve siyaset arasında yeniden düzenlenen ilişkiler, kendinden önceki dönemin zorunlu bir tezahürüdür. Bu nedenle dönemler arasında kopuştan bahsetmekten ziyade bir süreklilik, bir geçiş olduğunu belirtmek mümkündür. Hegemonyanın sürdürülebilir olmaktan uzaklaşması, kendi içindeki aktörler arasındaki çatışmanın bir uzlaşısıyla son bulmasına yol açar. Bu yeni uzlaşma yeni bir hegemonyanın doğuşuyla pekiştirilir. Hegemonik güçler kendi aralarında yeni rol dağılımına rıza göstererek ve aynı zamanda devleti buna göre dizayn ederek toplum üstündeki egemenliklerini sürdürmeye devam ederler.

Erken cumhuriyet döneminde oluşturulmaya çalışılan ve bu amaçla devlet destekli bir yönlendirme ile gelişen milli burjuvazi, 1970’li yılların sonlarından ve 1980’li yıllardan itibaren dönüşümün itici motoru haline gelmiştir. Burada az sayıda da olsa görece büyük ölçekli sermayenin dünya ölçeğindeki sermayenin döngüsüne katılmak istemesini, dünya piyasasına entegre olma çabasını ifade edebiliriz. 12 Eylül rejiminin de asli önceliği bu kapsamda daha anlaşılır olacaktır. Şöyle ki, burjuvazinin çıkarları artık devlet çıkarları karşısında ikincil değil, gerek yabancı finans çevrelerine gerek de yerli burjuvaziye yapısal uyum programına sadık kalacağına ilişkin güvence sunmasıyla pazar yönelimli gelişmelerle birlikte kurumsal bir biçim aldığından birincildir (Ercan, 2004: 10; Yalman, 2004: 63). 1980’li yıllar devlet desteğini arkasına alan sanayi sermayesinin 24 Ocak Kararları olarak bilinen ekonomik alandaki değişimle birlikte uluslararası finans kaynaklarına ulaşımı kolaylaştırmıştır. Bu kaynaklar hem iç pazarın canlandırılmasında -bankaların kredi kolaylıkları sağlanması gibi- hem de dış pazarlara

³⁰ Her ne kadar katı bir şekilde ifade etmemiş olsalar da Schick ve Tonak’ın (1981) *The Political Economy of Quicksand* makaleleri dikkate değer bir noktaya işaret eder: IMF’nin her bir kemer sıkma önleminin uygulaması bir askeri müdahaleyi izlemiştir. 1958, 1970 ve Ocak 1980 IMF paketlerini izleyen yıllarda 1960, 1971, 1980 askeri müdahaleleri söz konusudur.

ürün ihracatında üretim gücünü artırmakla kullanılmıştır. Devlet, sınıf temelli mücadeleleri yasal yollarla zayıflatırken yeni sermaye modelinin olmazsa olmazı olan tüketim toplumu modelinin yarattığı geçici refahtan yararlanmıştır. Sınıfsal çıkarların etrafında oluşabilecek örgütlenmeyi, bireysel çıkarları öne çıkararak engellemiştir. Bu ise yeni hegemonik sürecin toplumsal kabulünü kolaylaştırmıştır.

1970’lerden itibaren uzun erimli iktisadi kriz nedeniyle devletin yapabileceklerinin sınırlılığı açıkça gözlemlenir. Böylece refah devleti uygulamalarının sermaye birikiminin yayılcı eğilimini sekteye uğratması ve birikimin gerekli koşullarının yeterince sağlanamaması sonucunda ekonomik, siyasi ve toplumsal güçler üzerinde devletin yeni bir aşamaya geçtiği ifade edilebilir. Devlet artık refah ve kalkınma sağlayabilecek bir araç olma özelliğini kaybetmiştir. Dolayısıyla devlete bakışta değişimin ve 1990’lardan itibaren belirginleşen bir gerilimin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bu gerilim, ekonomilerin uluslararasılaşmasında devlet yorumundaki “olumlu” rolle, yeni sağ anlayışın devletin belirli bir amaca yönelik rasyonel bir araç olarak kullanımının reddi arasındadır (Yalman, 2004: 45). Uluslararası düzeyde “ulus devletin sona erdiği, sınırların ortadan kalkacağı”, devletin görevinin toplumsal düzenin yasalarını yapmakla sınırlanması gerektiği tartışmaları, finans sermayesinin dünyada serbest dolaşımının ilanı olarak yorumlanabilir. Söz konusu tartışmalar ulusal birlik üzerine kurulu, toplumun çoğunluğunun mutabakatına dayalı hegemonik projelerin bittiğine dair tezler üzerinden devam etmiştir. Bu durumun ulus-devlet esasına dayalı toplumsal yapılara yansımaları, egemenlerin toplumsal mutabakat aramak yerine kendi aralarında oluşturdukları hegemonik yapıyı tüm topluma dayatmaları ile şekillenmiştir. Ekonominin uluslararası sermaye döngüsüne girme pratiğinin başlamasında etkili olan faktörleri düşündüğümüzde, 12 Eylül askeri darbesini gerçekleştiren gücün uygulamaya koyduğu ve 24 Ocak Kararları’nın yansıttığı neoliberal politikaların uygulanmasında gösterilen kararlı tavır en belirgin göstergelerdendir (Boratav, 2005b: 74- 75; 2005a: 147-148).

Bu bağlamda, darbe ve darbe girişimleri, siyasal rejim üzerinde kırılmalara yol açmakla beraber önceki hükümetlerin ekonomi politikalarının yönelimlerinden bir uzaklaşma değil, aksine devamlılığının teminatı olmuştur. Dolayısıyla 1980 askeri darbesi, kendinden önceki dönemde başlayan ekonomi politikalarındaki dönüşümün tıkanıklığa uğradığı bir süreçte devreye girip, politikaların devam edebilmesi için belirli siyasi,

hukuki ve ekonomik araçların gündeme getirilmesini kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde, 1980 Askeri darbesi toplumsal yapının tüm düzeylerinde meydana gelen değişiklikler açısından bir kopuş olmasına rağmen, önceki dönem ekonomi politikalarını nüve halinde yeni döneme taşımıştır. Dolayısıyla 1977'den beri değişim halinde olan ekonomi politikalarının uygulanmasını sağlayacak olan 24 Ocak Kararlarının ve böylece neoliberalizme geçişin kapılarını açmaktadır. Dolayısıyla 1980 askeri müdahale sonrası IMF ile yapılan anlaşmaya bağlı olduğu ilan edilerek yeni bir kalkınma stratejisinin gereklerini yerine getirecek sivil otorite teknokratlardan oluşmaktadır (Gülalp, 1985: 342). Söz konusu yeni kalkınma birikim modelinin kurulması sadece büyük sanayi burjuvazisinin hegemonyasını değil, aynı zamanda dünya işbölümüne yeni bir entegrasyon biçimini de ifade eder.

Kriz ortamı tehdidi içindeyken sermaye birikiminin yeniden yapılanmasını devam ettirecek olan böylesi geçiş aşamaları, var olan hükümetlerin politik ve ideolojik görünümüne ters düşmüş olsa da, krizden çıkmak için gerekli koşulların uygulanmasını zorunlu kılar. Ancak bu zorlayıcı durum, sermaye birikiminin gerekliliğine yönelik devlet hakkında belli gözlemler yapmamıza imkân verir (Gülalp, 1985: 344). Bunlardan ilki, hükümetlerdeki ya da siyasal rejimlerdeki farklılıklara rağmen, devletin sermaye birikimi süreciyle ilişkisinde bir devamlılık söz konusudur. İkinci olarak, siyasal rejimdeki değişimlerden bağımsız olarak ekonomi politikalarında da süreklilik bozulmamaktadır. Başka bir ifadeyle, siyasal rejimlerde kopuş anlamını taşıyan darbeler, kendinden önceki hükümetin uyguladığı ekonomik politikaların da kopuşuna neden olmamaktadır. Elbette bu süreklilik içinde sınıf yapısının siyasal mücadele içinde olduğu anlaşmazlıklar ya da ittifaklar göz ardı edilmemelidir.

Dolayısıyla karşılıklı bir ilişki biçiminde, siyasal krizlerin ekonomik krizleri takip ettiğini ve siyasal rejimdeki değişikliklerin iktisadi politikalarda meydana gelen değişimleri izlediğini söylemek mümkündür. Her birikim modeli belirli sınıf ilişkileri setini tanımladığından, söz konusu modeller arasındaki geçişler de aynı zamanda siyasal geçişlere maruz kalır. Başka bir ifadeyle, ekonomik geçişler sermaye birikim sürecinin yeniden yapılanmasını, aynı zamanda siyasal geçişler de iktidar blokunun yeniden şekillenmesini içerir. Bu geçiş dönemleri, temsili hükümetlerin ideolojik ya da siyasal taahhütleriyle radikal bir kopuşu barındırabildiği gibi yeniden yapılanma sürecinde temsiliyet düzeylerinin krizine de işaret edebilir. Temsil krizi toplumsal uzlaşmanın son

kullanma tarihinin geldiği anlamındadır. Ancak ekonominin krizde olmadığı dönemlerde temsil krizi siyasal girişimlerle -seçim, temsili iktidarın değişimi, koalisyonlar yoluyla sorunlara müdahale gibi- aşılabılır. Öte yandan temsil krizi ekonomik alandaki kriz ile birlikte açığa çıkarsa, kaybedenlerin bu durumu kanıksadıkları, kazananların ise kazançlarını yetersiz buldukları bir süreç oluşur. Kaybeden kesimler, ellerindekilerini korumak için muhalif seslerini şiddeti giderek artan bir eylemliliğe dönüştürürken kazançlı kesimler ise varlıklarını koruyamama korkusuna kapıldıkları noktada, paylaşımın kendi lehlerine yeniden düzenlemesi için devletin zinde güçlerinin, iktidara el koymalarına geçici bir süreliğine rıza gösterirler.

Yönetim erkinde çözülemeyen krizler ve toplumsal çatışmanın yoğunlaşması nedeniyle, 24 Ocak'ta imzalanan, IMF'nin denetimindeki istikrar programının arzu edilen bir şekilde uygulanması, artık mevcut siyasi erkle mümkün olamayacağından askerin yönetimi ele alması ve darbe hükümetinin gerekli “düzenlemeleri” yapması zorunlu hale gelmiştir. İngiltere’de Thatcherizm, Amerika’da Reaganizm olarak ifade edilen hükümet uygulamaları Türkiye’de Özalizm olarak kendini gösterme fırsatı bulmuştur. Neoliberal ekonomi politikaların temel hedefi, yerli ve yabancı sermaye için serbest pazar oluşturma; bu amaçla devletin ekonomi üzerindeki yetkisini azaltma; burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki mücadeleye sermayeyi işçi sınıfı karşısında güçlendirmektir. Böylece dünya ölçeği ve şartları içinde Türkiye’de ekonomik bunalımdan çıkmaya dönük devletin ekonomiye müdahalesini azaltan, ekonomiyi piyasa şartları ile özgürleştirmeyi amaçlayan, döviz girdisinin artışı ve sürekliliğini sağlayan, sosyal güvenlik önlemlerini geri planda tutan ve “yüksek ücretli” işçiden “düşük ücretli” işçiye akışı hızlandıran “yeni bir ekonomi model”³¹ hedeflenmiştir. Dolayısıyla dünya pazarı içinde yer edinmeyi amaçlanan bu yeni model, ucuz iş gücünü yabancı sermayeye cazip hale getirmeye ve sanayi ihracatında bir artış sağlamaya yöneliktir. Ancak bunun için belli başlı düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Sermaye birikim koşulları,

³¹ Söz konusu yeni modeli Boratav (2005a: 150-169) şöyle ifade eder: “Bu yeni model, 1960’lı yıllarla başlayıp 1976’da son bulan ve bizim ‘içe dönük, dışa bağımlı’ ifadesiyle nitelendirdiğimiz gelişim biçiminden köklü biçimde ayrılır.” Alt dönemlere ayrılabilen olan iktisat politikasını Boratav, “Askeri rejim altında liberal Ekonomi (1981-1983); ANAP’ın altın yılları ve tıkanma (1984-1988); Popülizme kayış ve Konvertibilite (1989- 1993); 1994 Krizi” olarak dört başlıkla detaylandırır. Tezin kapsamı açısından bu dönemsel ayrıştırmalar ayrıntılarıyla ele alınamayacak olsa da, konumuzla doğrudan ilintili olduklarında yer yer değerlendirilmektedir.

ekonomi içi düzenlemeler ve ekonomi-dışı tedbirlerle güvence altına alınarak işçi sınıfının denetim altında tutulması sağlanır. Sosyal hakların askıya alındığı, sendikal gücün ve faaliyetlerin baskılandığı ve azaltıldığı bir tedbirler paketi mevcuttur. Örnek vermek gerekirse, bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) gibi işçi sınıfının örgütlülüğünün yoğun olduğu bir sendikanın kapatılması ve yöneticilerin yargılanması; işçi haklarının ve ücretlerinin belirlenmesinde toplu sözleşme sürecinin geriye çekilmesi ve bunun için Yüksek Hakem Kurulu adında yeni bir kurumun devreye girmesi, emeğin aleyhine çalışacak birçok önerilerin kurumsallaşması gibi işçi sınıfını denetim ve baskı altına alan araçlar kullanılmıştır. Sermaye birikim modelinin başarılı olabilmesi için, yeni uygulamalar arasında olası toplumsal muhalefetin engellenmesine dönük yasal düzenlemeler de söz konusudur. Zira hegemonyanın toplumsal mutabakata dönüşmesinin önündeki en önemli engel, hegemonyanın birincil aktörleri arasındaki çatışma değil uygulamalara itiraz edecek olan kaybeden kesimler/bağımlı sınıflardır.

Bütün bunlar 24 Ocak Kararları ve 1980 askeri darbe öncesi toplumun üreten kesiminin kazanmış olduğu birçok hakların -işçi ücretleri, memur maaşları, kıdem tazminatı, emekli ikramiyeleri, tarımsal destekleme politikaları gibi- geriye dönmesi anlamına gelir. “Bağımlı sınıflar” konusunun işlendiği çalışmanın üçüncü bölümünde bu sorunsal, ayrıntılarıyla işlenmeye çalışılmıştır.

Öte taraftan başka bir temel düzenleme alanı kamu sektörüyle ilgilidir. İktisadi politikaların uzantısı olan bu düzenleme biçimi, iki taraflı bir işlem gerektirmektedir: Birincisi, devletin ekonomik faaliyetlerden uzaklaşırken bu alanda hareket etme imkânını özel sektöre bırakması; ikincisi ise özel sektöre devir işleminde devletin düzenleyici işlevinden de vazgeçmesi ya da geri planda kalmasıdır. Verimlilik odaklı hareket eden neoliberal ekonomik model kamu sektörünü verimsiz bir sektör olarak değerlendirmekte ve bu amaçla verimsiz olarak görülen alandan özelleştirmelerle kurtulmak, devleti küçültmek 1980 sonrasının temel politikaları arasındadır. Sanayi işletmelerinin devriyle başlayan işlem, daha sonra sosyal hizmetleri kapsamıştır. Burada önemli olan husus, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme devlet tarafından ve devlet desteği ile ilerlediğinden devlet politikasındaki yeni dönem hareketlerinin etkilediği kitle sermaye sınıfının gelişmişlik düzeyiyle ilişkili olarak niceliksel bir büyüklüğe sahiptir. Nitekim ihracata dayalı büyüme, zaman içinde başarısızlıkla

sonuçlanmıştır. Bunun önemli bir nedeni, verilen tüm teşviklere rağmen özel sektörün kamunun boşalttığı alanları dolduramaması ya da bu alanlarda yatırım yapabilme kapasitesinin olmayışdır. Sermaye kalıcı ve yüksek maliyetli alanlara yatırım yapmak yerine, daha az maliyet gerektiren alanlarda yatırım yaparak, kârlılığı sürdürmeye taraflı bir tavır sergilemiştir. Özelleştirmelerle devletin ekonomi üzerindeki müdahalesi azaltılmaya çalışılsa da, aksine devletin “güçlü”lüğü devam etmiştir. Dolayısıyla neoliberal anlayış çerçevesinde istenilen sonucun alınamadığı söylenebilir. Ancak ihracat ekonomisine dayalı modelin, tüketim toplumunu yaratma çabasının geçici bir başarı yakaladığını da unutmamak gerekir.

İstenilen düzeyde bir devlet kapasitesi ve modelini oluşturmak için her ne kadar deregülasyon politikaları devreye girse de, devletin regüle işlevi azalmamış, gerek ekonomik modelin yeni devlet biçimine uygulanabilmesi açısından, gerek toplumsal güçlerin denetim altına tutulması açısından devlet yasal, idari ve iktisadi birçok alanda daha etkin duruma gelmiştir diyebiliriz. Bu yeni model, her ne kadar 1980 sonrası gerek “askeri yönetim altında liberal ekonominin hazırlanışını” ve sonrasında Anavatan Partisi (ANAP) hükümetinin yükselişini sağlamış olsa da, 1988 yılında artık tükenmiştir (Boratav, 1995). Özelleştirmeler yoluyla sıcak para girişinde sağlanan artışla, geçici bir büyüme, ekonomide bir canlanma sağlanmıştır. Ancak özelleştirilecek cazip alanların tüketilmesi ile birlikte ekonomide yeni problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla 1970’lerden itibaren uzun erimli iktisadi kriz, refah sağlayıcı bir araç olan devletin yapabileceklerinin sınırına ulaşmasına yol açmıştır (Yalman, 2004: 45).

2.2.2 İktidar Bloku ve Devlet İlişkisi

Poulantzas tarafından kapitalist toplumda egemen sınıf ve sınıf fraksiyonları arasındaki özgül ilişkiyi, ittifakı açıklamak için kullanılan iktidar bloku kavramı (Poulantzas, 1980: 71), fraksiyonlar kavramı ile birlikte düşünüldüğünde çalışma açısından ufuk açıcı bir niteliktedir. Kapitalist toplumda, iktidar bloku kavramı egemen sınıfa içkin olması ve egemen sınıf ittifaklarına işaret etmesi bakımından siyasal egemenliğin salt bir sınıf ya da sınıf fraksiyonun elinde olamayacağı ve fraksiyonlar arasındaki çelişkilerin devletin ya da rejimin biçimini belirleyen bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir (Poulantzas,

1980: 71). Daha önce bahsedildiği gibi, temel çelişki her ne kadar burjuvazi ve işçi sınıfı gibi iki ana sınıf arasında olsa da, egemen sınıf ya da fraksiyonlar arasındaki çelişkiler de bu iki sınıfın çelişkileri, çatışmaları ve uzlaşmazlıkları üzerinden değerlendirilmelidir. Uzlaşmaz çelişkinin varlığı, diğer çelişkilerin varlığını yadsımaz. Uzlaşmaz çelişkinin çözümü bir devrimi gerektirirken, bunun etrafında süren mücadelede ortaya çıkan birçok çelişki, konjonktürel uzlaşmalar yoluyla çözülebilir.

1980 sonrası iktidar blokundaki hegemonik savaşın ana hatlarıyla iki eğilim arasında sürdüğünü söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Savran (2014), iktidar blokunda burjuvazi içinde genel anlamda iki eğilimden bahsetmek gerektiğini belirtir. Türkiye burjuvazisi içinde 1950’li yıllarda sanayiye yönelen, 1960’lı ve 1970’li yıllardan itibaren finans kapital (tekelci sermaye) statüsüne yükselen İstanbul, Ankara, İzmir, Adana gibi büyük sanayi ve ticaret merkezlerinde egemen bir burjuvazi karşısında Anadolu’nun küçük kentlerinde 1950’li ve 1960’lı yıllarda ortaya çıkan yeni bir burjuva fraksiyonu söz konusudur (Savran, 2014: 54). Ancak bu iki farklı eğilim bazı yorumcular³² tarafından merkez-çevre ayrımı olarak nitelendiriliyor olsa da, bu coğrafi gibi görünen sınıfsal ayrım aynı zamanda siyasal bakış farklılığından da kaynaklanmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse, ilk ayrımın yer alan ve hegemonyayı eline geçirmiş olan fraksiyon, Batı dünyası ile bütünleşme taraftarı ve laik bir kesimi oluşturuyorken, muhafazakar küçük kentlerde yoğunlaşmış küçük ve orta ölçekli işletmelerden (KOBİ) oluşan yeni fraksiyon ise İslami bir kimlikle ideolojik olarak bütünleşmiştir.

Öte taraftan Hoşgör (2014: 216-218), İslami sermayenin büyüklüğü, kapsamı ve bölgesel yöneliminde geçirdiği değişimler göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu’daki KOBİ’leri İslami sermaye ile özdeşleştirmenin doğru olmayacağını belirtir. Yazara göre Anadolu’daki sermaye birikiminin farklı aşamalarından ve farklı sanayileşme dalgalarından bahsetmek mümkündür. Buna göre 1960’lardaki ilk aşamada, dönemin iktidarının destek ve yönlendirmesiyle Avrupa’daki Türk göçmenlerin birikimleri ve Anadolu’daki yastık altı tasarrufları önce köy kooperatiflerine, daha sonra 1970’lerde küçük ve orta ölçekli üretime dayanan bölgesel sanayileşme programlarına aktarılmıştır. DPT tarafından belirlenen kalkınma

³² Şerif Mardin öncülüğünde Metin Heper, Ayşe Buğra gibi önemli sosyal bilimciler bu sınıflandırmaya dâhil edilebilir.

bölgelerinin tespit edilmesi (Özcan ve Çokgezen, 2003: 2068), sermaye birikiminin sağlanması için ne aile tasarruflarına bir ihtiyacı, ne de KOBİ'lerin desteklenmesini doğurur. Ancak günün koşulları altında finansal sistemlerin denetimindeki yetersizlik, 1970'lerdeki iktisadi kriz ile birlikte kişisel tasarrufların yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Daha sonraları bireysel tasarruflara spekülative yatırımlar (emlak ve altın) eklenmiştir (Hoşgör, 2014: 218). 1960 sonrası sanayileşme sürecinde, büyük sermayenin daha büyük yatırım alanlarına odaklanması sonucu boşalan ve gıda, tekstil ve hizmet sektöründe iç pazarın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik küçük yatırımcılara yeni fırsatlar doğmuştur.

Buna rağmen 1980'lerdeki gelişmeler Anadolu'da ikinci bir sanayileşme dalgasına fırsat yaratır. Bu yeni dalga³³ devletin piyasa üzerindeki denetiminin azaltılması (deregülasyon/ kuralsızlaştırma) ve finansal serbestleşme politikalarıyla ilgili olduğu için ilk dönemden ayrı bir noktada bulunmaktadır (Hoşgör, 2014: 216-218). Ancak planlandığı gibi ihracat odaklı birikim stratejisinin öngördüğü yükseliş sağlanamadığından bu süreçten iç piyasaya dönük üretim yapan büyük holdingler kârlı çıkmış ve yeni birikim stratejisi KOBİ'lere çeşitli imkânlar doğurmuştur (Hoşgör, 2014: 219). Dolayısıyla bu tarz sermaye birikimi, şirketlerin yerel piyasadaki sektörel tercihlerini de etkilemiştir. Uzun vadeli, vasıflı işçi ve teknolojik donanım gerektiren sektörler yerine şirketlerin büyük çoğunluğu yatırımlarını nakit akışını dayanıklı tüketim malları, turizm ve hac organizasyonları ile inşaat sektörü gibi hızlı ve güvenli olduğu düşünülen alanlara yönlendirilmiştir (Hoşgör, 2014: 222). Örnek olarak KOBİ'lerin ihraç ürünlerindeki payları 1980'de yüzde 31 iken 1994 yılında bu oran yüzde 48'e yükselmiştir (Adaş, 2003: 42). KOBİ'lerin yatırımları kendi tercih ettiği alanlarda yaptığını söylemek, bir anlamda fazla iddialıdır. Çünkü sanayileşmeyi yurt sathına yayma stratejisi ve kalkınma bölgelerini sınıflandırarak teşvik dağıtımlarının buna göre belirlenmesi, söz konusu yatırımların ne yönde olacağını da etkilemiştir. İkinci olarak, sanayi sermayesinin yatırım alanları, teknoloji gerektiren otomotiv, beyaz

³³ Bu ikinci sanayileşme dalgasında Faizsiz Kazanç Bankalarının (FKB'lerin) önemini unutmamak gerekir. FKB'ler geleneksel bankalarda paralarını biriktirmek istemeyen ve 1982'de Banker Skandalı ile güveni sarsılan küçük tasarruf sahipleri için bir çıkış yolu olmuştur. Yani, yastık altı paraların piyasaya aktarılmasında FKB'ler önemli bir rol oynar. Öte taraftan yeterli sermayesi olmayan, özel ve kamu bankalarından kredi alamayan ya da alma imkânı kısıtlı olan sermaye gruplarına FKB'ler kaynak sağlamıştır.

eşya vb. sektörler olarak belirlenirken, onun terk ettiği alanlar ise KOBİ'ler için tercih edilen bir konumdur.

Bu yeni fraksiyon, 1990'lı yıllardan itibaren sanayi, hizmet sektörü, iç ve dış ticaret ve zaman zaman ise finans sektörünün bazı dallarına yayılmış, holdingleşme sürecine girilmiş ve tekeli bir aşamaya ulaşılmıştır. Dolayısıyla yükselen sektörlerde iş yapan KOBİ'ler, yerel düzeyde sınıai kalkınma bölgelerinde yer almakla birlikte uluslararası tedarikçi ağlarına da eklenmiştir (Hoşgör, 2014: 219). Diğer bir ifadeyle, emek-yoğun sektörlerde bulunan bu şirketler, yerli ve yabancı sermayenin taşeronluğunu yapmaya başlamışlardır (Hoşgör, 2014: 219). Ayrıca iktisadi alanda uygulanan neoliberal program, bu şirketlerin üretken yatırımlardan uzaklaşmalarını kolaylaştırmıştır. Böylece kamu harcamaları ulaşım, enerji, iletişim, kentsel yenilenme projeleri gibi piyasanın genişlemesine bağlı olarak ilerleyen altyapı yatırımlarına odaklanmıştır. Bu duruma ek olarak FKB,³⁴ KOBİ'lerin ihtiyacı olan sermayenin başlangıçta tedarikinde sonrasında ise düzenli sermaye akışının sağlanmasında ve büyümelerinde teşvik edici bir konumdur. Dolayısıyla, Batıcı-laik fraksiyonun tekeli holdingleri, ekonominin içinde tek düzeyde yer alan taşranın KOBİ'leriyle değil, kendileriyle rekabet edecek düzeye ulaşmış büyük ölçekte tekeli gruplarla karşı karşıyadır (Savran, 2014: 55).

Buna ek olarak, iktidar bloku arasındaki sürtüşme sadece ekonominin nasıl pay edileceği ya da düzenleneceği ile ilgili değil, aynı zamanda bürokrasinin yeniden düzenlenmesi, yani kamu sektörü ile de ilgilidir. Kamu içinde üst düzey kadrolarda yer alan, daha öncesinde çoğu büyük kentlerde ve görece varlıklı ailelerde yetişen, Türkiye'nin gözde üniversitelerinde okuyan, Batı tipi hayat tarzını sürdüren mevcut eski

³⁴ Faizsiz Kazanç Bankaları, 1983 yılında Özal hükümeti tarafından çıkartılan özel bir yasa ile kurulmuştur. FKB'ler iç piyasada işlem yapan finansal kurumları ve mekanizmaları çeşitlendirme politikasının bir parçası olarak inşa edilmiştir. İslami ilkeleri esas alarak faiz yerine kâr payı (KP) dağıtan bir sistem benimsenmiş (Hoşgör, 2014: 220) ve Ortadoğu sermayesinin Türkiye içinde yatırım yapmasını teşvik amacıyla yasallaştırılmıştır. Bu doğrultuda 1984 Al-Baraka Finans, 1985'te Faysal Finans, 1989'da Türk- Arap yatırımı olan Kuveyt Türk Finans ekonomik hayata dâhil olmuşlardır. 1990'larda Arap sermayesinin payı düşmeye başlamış ve sonrasında Türk yatırımcılar 1991'de Anadolu Finans, 1995'de İhlas Finans ve 1996'da Asya Finans kurmuşlardır (<http://www.tkbb.org.tr/tarihce>, Erişim tarihi: 02.06.2017). FKB'ler yurtiçinde istediği beklentiye karşılamayan bir performans düşüklüğü yaşamış olsa da, Avrupa ve Körfez ülkelerindeki göçmen işçilerin tasarruflarını hedefleyerek amaçları doğrultusunda ciddi bir birikim elde ettikleri söylenebilir (Hoşgör, 2014: 221). Bu birikim sayesinde Anadolu kökenli holdinglerin kurulmasında önemli bir katkı sağlanmıştır (Adaş 2003; Demir ve diğerleri 2004).

kadroların karşısında yükselmekte olan yeni ve ikinci bir katman bulunmaktadır. Bu katman, küçük kentlerde yaşayan, görece daha az varlıklı ailelerde yetişen ya da taşra üniversitelerinde eğitim gören, yabancı dili sonradan öğrenen, ya da bilmeyen ve bu nedenle dış dünyaya görece kapalı, İslami ve muhafazakâr bir hayat tarzını benimseyen insanlardan oluşur. Dolayısıyla iktidar blokunda, merkezi ve yerel devlet aygıtında, daha entelektüel faaliyetlerde, kadroların paylaşımı arasında rekabet ve mücadele artmaya başlamaktadır. İktidarın tercihini, Batı yanlısı sermayenin yatırım yapmadığı sektörlerde (tekstil, gıda gibi) yeni olanaklar yaratarak küçük ölçekli muhafazakâr esnaf kesimini siyasal İslam'ın ekonomik tabanına yayacak bir şekilde kullanması ve yeni modelin motoru olarak harekete geçirmesi unutulmamalıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet eliyle burjuva sınıfını yaratma modelindeki yöntem, 1980 askeri darbesinden sonra iktidar eliyle İslami sermayeyi yaratmak için aynen taklit edilmiştir.

İslamcılık, Türkiye burjuvazisinin sermaye birikimi, yeni aşamaların gündeme gelmesi, yayılmacı eğilimler göstermesi açısından önemli bir kavram olarak netleşmektedir. Özellikle “ümme” referanslı olarak ekonomi alanında faaliyetlerde bulunma eğilimi, son dönemde AKP hükümetlerinin İslam dünyası ile kurduğu ilişkilerde ve gösterdiği ilgide de olduğu gibi, burjuvazinin Batıcı-laik kanadı karşısında kitlelerin desteğini almasının önemli bir dayanağıdır. 1980'lerden bu yana dini motiflere yapılan vurgu, işçi sınıfının düzene biat etmesinde önemli bir gösterge olarak sunulabilir.³⁵

Dini sembollerin ve burjuvazinin İslami fraksiyonunun 1990'lı yıllarda daha büyük bir güç kazandığı gözlemlenmektedir (Savran, 2014: 79). Bunun önemli bir sebebi, Körfez ülkelerinden gelen, faize haram olarak bakan ve şer'i kurallara göre işleyen finans kurumlarının ortaya çıkışı ve bunlara kolaylık gösterilmesidir. Bu durum Türkiye tarihinde bir ilk olarak karşımıza çıkar.

Turgut Özal başbakanlığı döneminde, başta Suudi Arabistan, Kuveyt ve diğer Körfez ülkeleri olmak üzere, Orta Doğu ülkelerinden gelen büyük finans kurumlarının varlığı, ülke içinde görece küçük ölçekli sermayenin güçlenmesine destek olduğu gibi, ilerleyen

³⁵ İslamcılık hareketinin yükselişte olmasında elbette uluslararası gelişmeler de etkilidir. Özellikle İslamcılığın 1979'da İran Devrimi ve 1980'li yıllarda Afganistan'da mücahitlerin Sovyet işgaline karşı vermiş oldukları mücadele, bu yükselişin örnekleri arasındadır. Öte taraftan petrol zengini olan Körfez ülkelerinin oluşturduğu Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü'nden (OPEC) sonra Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkeler için birer finans ve cazibe merkezi haline gelmelerini sağlamıştır.

dönemlerde ortaya çıkan İslamcı eğilimli holdinglerin orta ve üst düzey kadrolarının yetiştirilmesinde fırsat yaratmıştır.

Özellikle, daha öncede belirttiğimiz gibi, Anadolu şehirlerinin kaynaklık ettiği ve bu yüzden “Anadolu Kaplanları” olarak ifade edilen yeni ekonomik girişim, Özal’la başlayan neoliberal politikalar tarafından desteklenir. Bahsettiğimiz bu yeni ekonomik girişim, yeni bir sınıf olmaktan ziyade burjuvazi içinde farklı bir fraksiyon olarak nitelendirilmelidir. Literatürde “Yeşil Sermaye”³⁶ olarak belirtilen bu fraksiyon, 1980 sonrasında sermaye sınıfı içinde zamanla söz hakkı edinmiş ve zaman zaman da hegemonik bir konuma yaklaşmıştır. Hegemonik bir dönüşüm İstanbul sermayesinin seküler tarzı karşısında Anadolu sermayesinin dini söylemleri ve dindar kesimin sermayesi ile yükseliş elde etmiştir.

Bu doğrultuda 1980-1989 yılları arasında süren baskıcı ortamda, ücretlerin düşük, işçi hareketlerinin kısıtlanmış olması ve bunun sürdürülmesi, büyük holdinglerden ziyade küçük ve orta ölçekli şirketler için büyük bir fırsattır (Savran, 2014: 79). Bu yıllar İslami sermaye çevreleri için sermaye birikiminin sağlanması ve holdingleşme açısından bir geçiş dönemini ifade eder. Bu geçiş döneminde elde edilen kazanımlar ve birikimin sağlanarak KOBİ statüsünden holdinglere doğru evrilmesini, önceki güçlü sermaye fraksiyonu karşısında güç elde etmelerini ve aynı zamanda devlet iktidarında söz sahibi olmalarını sağlar. İktidar eliyle yaratılan İslami sermaye, iktidara ihtiyaç duymayacak kadar güçlendiği andan itibaren, uluslararası finans kuruluşları tarafından kabul görmeye başlar. Bunu takip eden süreçte İslamcı sermayenin ekonomi içindeki gücünün artmasıyla ve Türkiye’de yatırım yapmak isteyen İslam ülkelerinin partneri olmasıyla sonuçlanır. İslamcı sermayenin devletle ilişkileri söz konusu olduğunda kendine yakın olan iktidarlara ihtiyaç duymayan bir konuma geldiği andan itibaren Batı yanlısı sermaye ile eşit koşullarda temsil hakkını talep ettiğini görürüz. Bu ise sermaye sınıfı arasındaki çatışmanın ve çatlakların derinleşmesine dolayısıyla bir hegemonya mücadelesine yol açar

Bu bağlamda, 1994 seçimlerini hem İslami sermaye birikimi hem de lider örgütlenmesi bakımından önemli bir uğrak noktası olarak görmek mümkündür. 1994 seçimlerinde İstanbul ve Ankara gibi iki büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerini Milli Görüş

³⁶ Bkz. Yavuz, (2003); Can (1997); Beriş (2008).

hareketinin içinde yer alan kişiler tarafından kazanılmış olması, bu kesim için önemli bir fırsatı da beraberinde getirir. Büyükşehir, ilçe belediyeleri ile beraber belediyelerin ihale ve başka imkânlarından faydalanma ve bu olanakları dağıtma kapasitesi, burjuvazinin yükselen İslami fraksiyonu için ciddi bir zenginlik kaynağı elde etmelerine imkân sunar.

Öte taraftan tarikat ilişkilerinin ve ağlarının İslamcılığın siyasi alanda gelişmesine katkı yapmasına ek olarak, ekonomik alanda da yeni türden örgütlenmelerin ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar, İslami eğilimdeki patronların kurduğu işveren örgütleridir (Savran, 2014: 81). Bu işveren örgütleri aracılığıyla İslami sermayenin hem bağımlı sınıflar tarafından kabulü söz konusu olduğu gibi iktidar bloku içerisinde hegemonik eğiliminin arttığını söylemek mümkündür. Toplumsal alanda işveren-işçi arasında kurulan ilişki, işveren örgütlerinin genişleyerek bir güce erişmesine, sermaye sınıfının diğer fraksiyonları arasında söz sahibi olmasına ve dikkate alınmasına imkân sağlamaktadır.

2.2.3 İslamcı³⁷/İslami Burjuvazi

Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD)³⁸ 1971 yılında, İslamcı kamptaki rakibi MÜSİAD ise 1990 yılında kurulmuştur. TÜSİAD'a üye şirketlerin yüzde 68'inin İstanbul'da, MÜSİAD'a üye şirketlerin ise 28'inin merkezi İstanbul'da bulunmaktadır (Taşkın, 2009). Bu iki sermaye fraksiyonunun üye şirketlerinin kuruluşuna bakıldığında TÜSİAD'da yüzde 23'ü 1980-1989, MÜSİAD'a yüzde 75'i 1989-1995 yılları arasında faaliyete geçtikleri tespit edilebilmektedir (Tanyılmaz, 2014:166). Dolayısıyla 1980'lerden sonra nüve halinde olan İslamcı sermaye 1990'lı yıllarla birlikte büyümüştür. Fraksiyonlar arasındaki sorunun sadece coğrafi bir ayrımın -İstanbul-Anadolu sermayesi- ötesinde olduğu söylenebilir. Bu aynı zamanda toplum içerisinde devlet eliyle İslamcılığın örgütlenmesi ve devlete paralel yeni bir devlet yaratma girişimi olarak da okunabilir.

³⁷ İslamcı sermayenin iki temsilcisi Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) ve Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON), çalışmanın devamında değerlendirilecektir.

³⁸ TÜSİAD, derneğin kısaltmasının değişmemesine karşın 48. Olağan Genel Kurulu'nda açılışını Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği olarak değiştirmiştir.

Dönüştürücü bir güce ulaşan ve giderek güçlenerek toplumsal sınıf kesimini çevreleyen İslamcı burjuvazi kanadını oluşturan MÜSİAD, ilk kurulduğunda 500 büyükler arasında sadece sekiz üyeye sahipken, 2007 yılında bu sayı yirmi üçe, 2009'da ise otuz bire yükselmiştir (Öztürk, 2014: 181). Aynı şekilde Tanyılmaz da (2014:165) MÜSİAD ile ilgili olarak istihdam kapasitesinin ve üye sayısının kuruluşundan günümüze kadar geçen zaman içinde arttığını belirterek İslamcı sermayenin son 20 yılda hızla büyüdüğüne işaret etmektedir. Bu büyüme Batı yanlısı, laik olduğu farz edilen ve TUSİAD'da cisimleşen örgütlü büyük burjuvazi ile MÜSİAD ve TUSKON gibi Doğu yanlısı küçük ve orta ölçekli İslami sermayenin karşı karşıya geldiğini ve kutuplaşmanın söz konusu olduğunu gösterir.

Liberal yazında³⁹ bu karşıtlık ve çevrenin merkez üzerinde giderek bir baskı aygıtı haline gelişi eski, statik devletçi sermaye ile dinamik ve rekabetçi yeni girişimciler⁴⁰ arasında bir kopuş olarak nitelendirilir. Bu yeni oluşum aynı zamanda devletle kuruluşundan başlayarak sıkı bir ilişki içinde olan ve dolayısıyla tekelci bir niteliğe bürünen, liberal/demokrat olmayan İstanbul oligarşisinin karşısında Anadolu'nun (İslami sermayenin) liberal/demokratik yeni girişimcilerinin zaferi olarak nitelendirilir. Aralarındaki mevcut fark ölçek ve coğrafi farklılık olarak yorumlanır (Öniş ve Türem, 2001). Çözümlemesini devlet/sivil toplum dikotomisi üzerinden tanımlayan liberal görüş, devlet merkezli büyük burjuvazi ile sivil toplum temelli İslami sermayenin ikiliğini anlamlandırma çabası içindedir. Böylece liberal görüşün devlet ile ilgili tüm olumsuz bakış açısı, büyük burjuvazinin sahibi olan İstanbul sermayesine; sivil toplumun tüm devingenli, devletin tüm aygıtlarına karşı erdemin simgesi ise Anadolu sermayesine yüklenir. Aslında bu iktidar bloku içinde aynı sınıfın fraksiyon çatışması olduğuna işarettir. Hâlbuki bu yaklaşım İslami sermayenin küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluştuğu ve bu yüzden dışa kapalı, sınırlı bir alt ekonomi geliştirdiği yönündeki yaygın yaklaşımı destekleyen bir görüş olduğu bakımından yanılsamalıdır (Hoşgör, 2014: 216). Bu arada liberal kesimlerin “devletin vesayetçi anlayışına” karşı

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Demir ve diğerleri 2004; Ülsever 2005; Kahraman 2008.

⁴⁰ Literatürde girişimci olarak nitelendirilmelerinin yanı sıra (Özdemir, 2004) işadamlarının muhafazakâr/dini söylemlerine vurgu yapan çalışmalarla (Koyuncu, 2002; Özdemir, 2006) birlikte girişimcilerin yaşam tarzlarına ve tüketim alışkanlıklarına göre (Sandıkçı ve Ger, 2001) değerlendirmeler de mevcuttur.

yürüttükleri tartışmalar, 1980’li yıllarda İslamcı sermayenin entelektüel eksiğini tamamlamada önemli bir rol oynamaktadır.

Öte taraftan bazı yazarlar tarafından MÜSİAD’ın kuruluşu, İslami sermayenin gelişiminde önemli bir uğrak noktası olarak görülür. Ancak burada öne çıkartılmak istenen nokta MÜSİAD üyelerinin İslami ilkelere olan bağlılığından ziyade (Koyuncu, 2002; Özdemir, 2006) İslamın düzenleyici bir form olarak formüle edilmesidir. Bu açıdan bakıldığında, iktisadi bir birleşmeden ziyade aynı dünya görüşüne sahip sermayedarların hem piyasa içinde pay sahibi olmalarıyla hem de yatırımlarının farklı faaliyet alanlarına sıçramasıyla birlikte piyasanın daralmasına karşı esneklik kazanılacak bir alan olarak görülmeleri sağlar. Coğrafi alanla sınırlandırılmayacak bu sermaye sınıfı arasındaki nüans, ulusal ve uluslararası bağlantılarla ilişkili olmakla beraber, birçok sektöre yayılan ve bu anlamda sermayenin emperyal olma zorunluluğundan ötürü kapitalist pazar ile bütünleşmiş şirketler arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır.

Kapitalizmin doğası gereği eşitsiz ve bileşik bir gelişme içinde olması İslami sermayesinin İstanbul sermayesi karşısında konumlanışı, işbirlikleriyle ekonomik tahakküm kurabilmesi ve aynı zamanda ekonomik hegemonyaya sahip olabilmesi amacıyla MÜSİAD’ın bazı görevlerle sarmalanmasına neden olur. MÜSİAD aracılığıyla yapılan bu görevlerden ilki, sadakat ve işbirliğini pazar içinde sağlayabilmektir. Bu amaç doğrultusunda, taşeronluk gibi yarı kurumsallaşmış bir tampon görevi üstlenmektedir. Böylece şirketlerin işlem maliyeti mal veya hizmetler düzeyinde azalmakta olup araştırma, takip ve pazarlama gibi çabalardan muaf tutularak yerine getirilebilmektedir. İkinci olarak, yurtdışı bağlantılarıyla orada yaşayan vatandaşları kendi üyeleri üzerinden yatırım yapmaya teşvik edebilmekte ve yabancı ülkelerdeki diğer girişimcilerle ortak yatırımların desteklenmesi amacıyla küresel bir “Müslüman iş ağı” kurulması hedeflenmektedir (Hoşgör, 2014: 228). Söz konusu “Müslüman” ağ, İslami sermayeyle organik bağı olan cemaat örgütlenmeleri aracılığıyla başlarda Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkelerde yapılan iş gezileri, fuarlar ya da devlet büyükleri ile görüşmeler aracılığıyla sağlanmıştır. MÜSİAD’ın faaliyet alanının sadece ülke içindeki pazarla sınırlı kalmaması, dış pazarlara açılması ve uluslararası yönelimli bir politikayla büyümüş olması, onu diğer işadamları derneklerinden ayırırken TÜSİAD ile karşı karşıya gelmelerinde de önemli bir etkidir.

Bununla birlikte, MÜSİAD'ın basılı ve görsel medya organlarını kullanarak dergi çıkarması, çeşitli sektörel konular hakkında raporlar hazırlaması, akademi camiası ile ilişkilerini bu raporlar aracılığıyla kurmuş olması, siyasetçilerle, gazetecilerle ve din adamlarıyla yatırımlar üzerinde müzakerelerde bulunması gibi faaliyetleri, hegemonik olma çabaları arasında sayılabilir. Dolayısıyla tüm bu iç ve dış örgütlenme ağı düşünüldüğünde, MÜSİAD sadece sermaye sahibi olan işadamlarının bireysel düzeyde bir araya geldikleri bir oluşum değildir. Sınıfsal örgütlülüğü uzun erimli olan ve bu amaç doğrultusunda sınıfsal birliğini çeşitli ideolojik aygıtları da kullanarak sürdüren alternatif toplumsal bir proje olarak karşımıza çıkmaktadır. Denilebilir ki MÜSİAD, dini meşruiyetini toplumun çeşitli ihtiyaç sahiplerinin talepleri ve çıkarları doğrultusunda yönlendiren, formüle eden bir “*Homo Islamicus*” projesidir (Hoşgör, 2014: 229). Bu noktada Homo Islamicus ile ne anlatılmaya çalışıldığına değinmek gerekmektedir.

Homo Islamicus kavramı, MÜSİAD'ın 1994 yılında hazırlattığı “*İş Hayatında İslam İnsanı: İslami Duyarlılıkla Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri*” başlıklı araştırma raporunda yer almaktadır. Raporda, çağımızın hâkim sistemi olan kapitalizmin kendi insan tipi olan Homo Economicus'u oluşturduğu, bu insan tipinin bütün toplumlara dayatıldığı, ancak kapitalizmin bugünkü aşamada dünya ölçeğinde bir kriz içinde olduğu iddia edilirken krizin aşılmasında İslami yaklaşımların alternatif olduğu savunulmaktadır. İslami kültür ve tarih anlayışının, mevcut modeli bütünüyle değiştirebileceğinden hareketle, İslami paradigmanın oluşması ve sosyal ilişkilerin bu doğrultuda yeniden düzenlemesine yol açacak olan yapılanmanın Homo Islamicus, yani “İslam İnsanı” olacağı fikri öne sürülmektedir. Böylece, kapitalizmin Homo Economicus'unun bir karşıtlığı olan ve bireyci-bencil insandan modern kapitalist ekonominin ihtiyaçlarına cevap verecek ama aynı zamanda da geleneksel Müslüman kimliğini uyumlaştıracak alternatif bir insan tipolojisi öne sürülür.

Öte yandan İslami insan kavramı, modernleşme projesi bağlamında Kemalizm eleştirisine dayanmaktadır. Modernleşmenin ve cumhuriyetin taşıyıcısı olarak görülen elitler ve sermaye sınıfı hedef alınarak bu kesimlerin Türkiye'nin teknolojik gelişmesini sağlayamadığı, gelişmiş ülkelere bağımlı kalındığı ve sosyoekonomik eşitsizlikleri ortadan kaldırmadığı savunulur. MÜSİAD, alternatif bir insan tipolojisi ve modeli

sunma çabasında olmuş olsa da, sadece Batı kapitalistlerini değil, Türk laik/büyük işadamlarıyla geleneksel mevcut işadamlarını da eleştirmektedir (Hoşgör, 2014: 229).

Geleneksel işadamlarını dindar olmasına rağmen dar görüşlü, az sayıda işçiyle işyerini çeviren ve girişimcilikten yoksun olduğu için eleştirirken; bunun karşısında kendini konumlandığı Homo Islamicus ise İslami usullere göre “helal” kazanç elde eden, üretken faaliyetlerde bulunan ve üretime yönelik bu faaliyetlerle zenginliğini elde eden bir şekilde tasvir edilir. İslami insan, İslami prensiplere göre sıradan bir işletmeci değil; emek ile sermaye arasındaki ilişkinin çalışanın rızasıyla etik-siyasal bir zeminde gerçekleşen rasyonel, yenilikçi ve faydacı bir misyona sahiptir. MÜSİAD’ın bu yaklaşımı, Batı tipi kapitalistlerden farkını ortaya koyarken kapitalistliğini ahlaki değerler üzerinden inşa etmesine dayanır. Çalışmanın kendisine yapılan vurgu işçi açısından tembellikten kaçınma, işverene saygı, üretim araçlarına zarar vermemek; işverenin tarafında ise çalışanlarına adil bir şekilde davranması ve çalışanın hakkının verilmesi gibi dini söylemlerle sınıai ilişkilerin eklemlenmeye çalışıldığını gösterir. Böylelikle Protestan ahlak, İslam ile birleştirilerek İslamik Protestantizm çalışma yaşamına taşınmıştır. Buna bağlı olarak değer ve normlar yeniden formüle edilmiş ve tanımlanmıştır.

Sermaye ve emek arasındaki ilişkinin garantörü olarak karşılıklı güven ve sadakat bilincinin gelişmesi, İslami sermaye fraksiyonu için emeğe karşı kendini korumasını da kolaylaştırır. Sadakate bağlı bir ilişki içinde grevlere ya da sendikalara ihtiyaç duyulmamakta ve hatta sert bir dille kınanmaktadır. Kendini ahilik geleneğinin devamı olarak gören MÜSİAD, çalışanlarının haklarını ve sorumluluklarını da usta-çırak ilişkisine dayanan ahilik geleneğine dayandırarak enformel bir ilişki yürütür. Böylece vasıfsız ve sendikal bir örgütlülüğü olmayan işgücü istihdam edilerek mutlak artı değer elde edildiği söylenebilir.

Buradan hareketle, sermaye birikiminin yeni modelinde, Anadolu kaplanları enformel ya da kayıt dışı sektörün yükselişine yaptıkları katkıdan dolayı önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir. 1980’den itibaren uygulanan ihracat odaklı birikim rejimiyle beraber, Anadolu KOBİ’lerinin uluslararası pazara açıldığını, esnek üretim ağına bağlandığını ve uluslararası yeni iş bölümünde stratejik bir şekilde yerleştirildiği söylenebilir (Köse ve Öncü, 1998; Eraydın, 2000). Anadolu Kaplanları ve İslami

sermaye küresel düzeyde üstlendiği rolle, çevre-merkez ilişkisinin yeniden yorumlanmasının mihenk taşı olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla üretim sürecinde sermayenin yeniden düzenlenmesi, pozisyon alması ve üretimin yeniden yapılandırılmasına karşılık emeğin zayıflatılması dönemin iktidar partisi (ANAP) tarafından da desteklenir (Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan 2000). Bu açıdan bakıldığında Homo-Islamicus emek-sermaye ilişkisinde sınıfsız bir toplumun oluşacağını iddia ederek Batı tipi Homo-Economicus'un bir karşıtlığı ve alternatif modeli olarak toplumun farklı kesimleri tarafından da destek görür. Sadece İslami işadamları ve onların organik aydınları tarafından değil, aynı zamanda devletçi dönemin Kemalist kadroları tarafından da ilgi görmesi dikkate değerdir. Sonuç olarak, emek gücünün 1980'lerden bu yana parçalandığı ve sendikal faaliyetlerinden koparılıp depolitizasyona uğradığı günümüz koşulları da göz önüne alındığında, burjuva söylemi kesintiye uğramamış, aksine bir devamlılığın göstergesi olarak mümkün hale gelmiştir (Hoşgör, 2014: 232).

1980 sonrası post-modern dünya düzeni içinde kimliklere yapılan vurgu, aynı zamanda sermayenin ve sermaye ile organik bağı olan devletin sınıf siyasetini unutturma politikasının bir göstergesidir. Sınıfsal farklılıkların maskelendiği yenedünya düzeni, kimlikler üzerinden siyasetin yükseldiği bir alanda toplumsal hareket içinde İslami sermayenin yükselişiyle birlikte radikal sendikacılığın bertaraf edilmeye başladığı bir dönem olarak ifade edilebilir (Buğra, 2002). İslami değerlerin ve normların “*Allah korkusu*” çatısı altında birleştirici olması ve İslamcı işadamlarının da bu değerlere sahip olması işçilerle işveren arasındaki ilişkinin sendikal bir aracı kurumla gelişmesini de gereksiz kılmaktadır. Zira bu yaklaşıma göre, işçi ile işveren ilişkisi anlaşmazlıklar üzerinden değil, ortak sorumluluk ve vicdan üzerinden işlemektedir (Adaş, 2003: 162). Dolayısıyla bu süreçte sol sendikaların toplum içindeki etkinliklerini kırmaya dönük İslami ideolojik temellere göre hareket eden sendikalar kurulmuş ve bunların konfederasyonlaşması sağlanmıştır.

Tüm bu bulgulardan hareketle İslami ilkeler/prensipiler ile neoliberal ideoloji arasında kurulan stratejik işbirliği argümanını öne sürmek zor olmayacaktır (Hoşgör, 2014: 233). Hareketin liderlerinden Necmettin Erbakan'ın 1991 yılında “Adil Ekonomik Düzen” olarak sunduğu programda ve 1993 yılında Refah Partisi'nin (RP) Dördüncü Büyük Kongresinde yaptığı konuşmada Batı taklitti zihniyetlerden uzak duran Milli Görüş'ün

kapitalist sömürü karşısında Adil Düzen'in savunulması sisteme karşı bir reçete olarak görülür. Dolayısıyla bu tutum, her ne kadar kapitalizmin işleyiş mekanizmalarına karşı bir duruş sergiliyor gibi olsa da İslami ilkeler ve serbest piyasa mantığı arasında bir çelişki olmadığının altı bizzat Erbakan tarafından belirtilir (Erbakan, 1991). Böylece Adil Düzen'in içi gerçek bir özel sektör, serbest piyasa ekonomisi düzeni olarak ifade edilir (Erbakan, 1993: 65).

1980 sonrası uygulamaya konulan yapısal uyum yasaları ve onun çerçevesinde geçerli olan neoliberal politikalarla devletin eğitim, sağlık gibi temel alanlardan elini çekmesi sonucunda İslami sermaye için birçok fırsat doğmuştur. Böylece bir devlet politikası olarak devletin bizzat kendisinin bu alanlardan uzakta kalması, yeni neslin belirli bir eğitim anlayışıyla düzene adapte edilmesi mümkün olacaktır. Aynı zamanda sağlık alanından devletin geri çekilmesi girişimci ruha sahip olan sermaye kesimi için yeni bir pazar alanı yaratacaktır. Bununla beraber sosyal harcamaların kısılması neticesinde ise devlete üstlendiği birçok maliyet kalemi ortadan kalmış olacaktır. Devleti küçültme adı altında başlatılan uygulamalar aslında İslami sermayenin büyümesini sağlayan girişimlere dönüşmüş, devletin çekildiği alanlarda -sağlık, eğitim vb.- İslamcı yatırımcılar girişimci sermaye olarak boy göstermeye başlamıştır.

Gelir düzeyi düşük olan ailelerin barınma, eğitim gibi masrafları İslami partiler tarafından yönetilen belediyeler aracılığıyla giderileceğinden yerel yönetimler daha önemli bir konuma ve role sahip olacaktır. Düşük bedelli ekmek, meyve ve sebze satışı, Ramazan'da ücretsiz yemek dağıtımı, kış aylarında yakıt ihtiyacının giderilmesi, sünnet ve düğün gibi kutlamaların gelenekselleştirilip kiteselleştirilmesi maddi ve manevi destek sağlanması bu rolle ilişkin örneklerdir (Hoşgör, 2014: 233). Bu ihtiyaçların giderilmesinde her ne kadar söz konusu belediyeler devrede olsa da, aynı zamanda cemaatlerin de desteği göz ardı edilmemelidir. Öyle ki cemaatler iş arayanlara devlet dairelerinin çeşitli alanlarında ya da özel şirketlerde istihdam yaratmışlardır. Taban hareketine dayanan bu yaklaşım başlarda yoksul kesime yardım üzerinden yükselmiş gibi dursa da daha sonra profesyonel şehirli orta sınıflara yönelmiştir. Ancak bunun bir yardım olarak görülmesi konunun anlaşılmasında yanılgıya yol açabilir. Görünüşte gıda yardımı olarak kabul edilen bu durum, aslında toplumda kendine bağlı bir kitle yaratmanın ilk adımıdır. Bu adımın ikinci aşaması yakacak yardımı, üçüncü aşaması yeşil kart uygulaması ile sağlık ve özel okula giden öğrencilere para desteği şeklinde

uygulamaya sokulmuştur. Bu yardımların sermayenin varlığıyla bütünleşmesi bağımlı kitlelerin niceliğinin azalmasına dönük değil, aksine çoğalmasına bağlı olarak gelişmiştir.

Ancak “Adil Ekonomik Düzen” , İslami sermayenin sadece iç politikayla ilgili bir modeli değil aynı zamanında sermayenin uluslararası rekabet gücünü sağlamak amacıyla diplomatik ilişkileri de kapsayan geniş erimli bir formülasyonu içermektedir. Bu doğrultuda Adil Düzen yaklaşımı Avrupa ile ilişkili iktisadi entegrasyona karşı bir bakış açısı geliştirerek Gümrük Birliği yerine İslami Ortak Pazar kurulmasını savunmaktadır (Hoşgör, 2014: 235). Öte yandan MÜSİAD ve ona yakın duran İslami partiler, Batı tipi sanayi toplumlarının büyük ölçekli, sermaye yoğun sanayileşme stratejisi ve müdahaleci devlet modelinin aksine, küçük ve orta ölçekli girişimcilerin desteklendiği, Uzak Doğu toplum modelini örnek almaktadır (Buğra, 2002: 194).

2.3 ENFORMEL BİR İLİŞKİ OLARAK SERMAYE

Akademik yazın içinde Anadolu sermayesi ile İslami sermayenin bir özdeşlikle ifade edildiğini daha önce belirtmiştik. Ancak İslami sermaye ya da Anadolu sermayesi içinde en başta küçük ve orta ölçekli işletmeler yer almış olsa da birçok işletme TÜSİAD tarafından desteklenen sermaye dernekleri konfederasyonu olan Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu TÜRKONFED⁴¹ içinde örgütlüdür (Öztürk, 2014: 183). Dolayısıyla çatışmanın ve rekabetin tarafları ileri sürüldüğü üzere açık değildir. TÜSİAD büyük iş dünyasının örgütü olmasına karşın İslami sermaye derneklerinin tipik örneğini KOBİ’ler oluşturmaktadır. Tarafların daha önce ifade edildiği üzere laik, büyük burjuvazi ve küçük İslami sermaye olarak tanımlanması halinde dahi önemli bir

⁴¹ Yerel sanayici ve işadamları olan SİAD’lar daha sonraki yıllarda Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu isimli sermaye örgütünü oluşturmaktadır. SİAD’lar geleneksel ve resmi temsiliyetini üstlenen ticaret ve sanayi odalarının dışında, “gönüllü katılıma dayalı” yeni örgütlenmelerden biridir. İki sermaye sınıf örgütü olan MÜSİAD ve SİAD yeni sanayi coğrafyalarında büyüyen sınıf örgütlerinden öne çıkanlardandır (Gündoğdu, 2009/01: 267-302). Sözü geçen TÜRKONFED, 2005 yılında kurulmuş olsa da geçmişi 1990’lara kadar uzanır.

kategori olan İslami/muhafazakâr büyük sermaye gruplarının⁴² göz ardı edildiği görülmektedir (Öztürk, 2014: 183-184).

İslamcı sermayenin, büyük burjuvazinin önemli bir kanadı haline gelip hegemonya kurmaya çalışması bu kesimin holdinglerinin azımsanmayacak büyüklüğe erişmesi ile başlar. Bu amaçla İslami sermaye fraksiyonu yüksek-teknoloji, hizmet, makine, inşaat, gıda gibi birçok sektörde yer edinmektedir. Bu olgular ışığında İslamcı burjuvazinin Türkiye burjuvazi sınıfının çelişkilerinin bir ürünü olarak dönüşüme uğradığı ve finans kapital olarak nitelendirilen büyüklüğe ulaştığını söylemek mümkündür (Tanyılmaz, 2014: 174). Çelişkiler sonucu yükselen sınıf içi kavgayı, Poulantzas'ın ekonomik tahakküm ve ekonomik hegemonya kavramlarıyla değerlendirmek gerekmektedir.

Burjuvazi içinde var olan sınıf fraksiyonları arasındaki mücadelede, ekonomik tahakküme ve hegemonyaya sahip olan büyük burjuvazi, İstanbul sermayesi, buna karşılık ekonomik tahakkümü elde etme amacıyla olan ve düşünsel anlamda tam zıt bir noktada duran Anadolu sermayesi, diğer bir ifadeyle İslami sermaye arasında gerçekleşmektedir. Ancak üye sayılarının artması, şirketleşme ve holdingleşme aracılığıyla ekonomik tahakküm düzeyine ulaşılmış olursa da, İslami sermaye içindeki büyük kapitalistler ve küçük-orta ölçekli sermaye gruplarının kendi iç çelişkisi ve çatışması henüz ekonomik hegemonyanın ele geçirilmesine imkân vermemiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi İstanbul sermayesi, erken cumhuriyet döneminden itibaren devlet desteği ile oluşturulan ilk ve milli burjuvazi olması bakımından ekonomik tahakküm ve hegemonyayı elde etmiştir. İki sermaye arasındaki mücadelede üretim ve pazar payında, ekonomik büyüklüğü ile öne çıkan İstanbul sermayesi çok uluslu şirketlerle yaptığı ortak girişimler nedeniyle, uluslararası bir konuma erişmiştir. Buna karşın İslami sermaye, liberallerin savunduğunun tersine, iktidardan bağımsız değil, iktidarın desteğine muhtaç bir konumdadır. Büyümek için iktidarın yaratacağı yeni yatırımlara muhtaç olduğu gibi iktidarın devletlerarası ilişkilerinden de yararlanmaktadır. Bu nedenle bu sermaye gruplarını hegemonik güç olarak, İstanbul sermayesinin karşısına

⁴² Bu büyük sermaye grupları içinde Ülker, Boydak, Topbaş, Kale, Çalık, Sanko, Albayrak, Sancak, Toprak gibi grupları sıralandırmak mümkündür. Bunları hem büyük sermaye hem de İslami/muhafazakâr sermaye grupları arasında sınıflandırmaya olanak veren bir karakteristiğe sahiptirler. Ancak TÜSİAD'ın 2012 *Çalışma Raporu*'na baktığımızda, Çalık ve Boydak gibi muhafazakâr gruplar TÜSİAD üyesi olarak karşımıza çıkar (TÜSİAD, 2013: 83-91'deki üye listesi.) Aynı zamanda bazı gruplar İhlas Holding, Ülker grubu gibi hem MÜSİAD hem de TÜSİAD üyesidir.

koymak tartışmalıdır. Üye sayıları ne kadar çok olursa olsun, ekonomik güç olarak, Türkiye ekonomisi içindeki payları düşüktür. Demek ki, Anadolu sermayesi diye adlandırılarak, liberallerin neredeyse sivil toplum kuruluşu seviyesine indirgedikleri İslami sermaye grubu, iktidarın İslamcı ideolojisinin toplumu tahakküm altına almada kullandığı bir taşeron olarak karşımıza çıkar. Kendilerini İslamcı ideolojinin yaygınlaştırılmasıyla görevli saydıkları için, siyasal iktidarın istediği alanlarda sınırlı yatırımlardan dışarıya çıkamamaktadırlar. Bu sınırın dışına çıkan bazı yatırımcılar (Ülker grubu gibi) ise bu çatışmada orta yerde durmaktadır. Adı geçen sermaye kesimi ideolojik olarak siyasal otoriteye, ekonomiye bakışında TÜSİAD’a yakın bir strateji izlemektedir.

Gelinen noktada toplum üzerinde yeni hegemonyanın oluşumunda, çatışma İstanbul burjuvazisi ile İslami sermaye arasında değil, siyasal iktidar ile bütün ekonomik yatırımları batıyla iç içe geçmiş İstanbul sermayesi arasındadır denilebilir. İktidarın dini temel alarak, İslam dünyasına dâhil ülkelerin hem siyasi hem ekonomik liderliğine girişmesi, bu nedenle batı ile ilişkilerin bozulması, İstanbul sermayesinin Batı ve dünya ekonomisiyle olan ilişkilerini tehlikeye attığı için, İstanbul sermayesi iktidarla karşı karşıya gelmektedir.

1980 sonrası kurulan yeni birikim rejimi mevcut ekonomik tahakküm ve hegemonyanın yeniden oluşturulması için farklı bir düzlem yaratmıştır. Sermaye sınıfı içinde zamanla yükselen İslami sermaye, hem İstanbul sermayesiyle rekabeti hem de ekonomik hegemonya üzerindeki çatışmayı alevlendirmektedir. Ekonomik hegemonya, yeni birikim stratejisinin kabul edilişiyle kazanılan ekonomik liderlikten türer (Jessop, 2004: 197). Sınai sermayesinin birikim koşulları altında belirleyici olan hegemonik durumda olma hali, İslami sermayeni süreç içinde diğer sektörlerde etkili ve güçlü olmasını zorunlu kılmaktadır. Sermaye arasındaki bu iç mücadele hem yeni bir tarihsel blok kurulma şartından hem de bu tarihsel blok içinde söz sahibi olabilme savaşından ileri gelir.

Sermayenin bir ilişki biçimi olarak görünen yüzü cemaatlerle oluşur. Bağış adı altında toplanan paralar öncelikli olarak din ve eğitim hizmetlerini sağlamayı amaçlar (Hoşgör, 2014: 223). Din ve eğitim arasındaki ilişki gelecek nesillerin yetiştirilmesine dönük olarak “dindar” bir toplum yaratma amacıyla kuran kursları, okullar, yurtlar aracılığıyla

ailelere kadar uzanan bir ağı içermektedir. Toplumsal tabanın yoksul kesiminin çocuklarına yardım gibi gözüken bu ilişki biçimi cemaat içi dayanışmanın ötesine geçerek şirketlere sermaye ve müşteri tabanı sağlamaya kadar varır (Bulut 1999a, 1999b; Hoşgör, 2014: 223). Kendisini milli ve İslami olarak sunan bu şirketlerin iç pazar örgütlenmeleri aynı zamanda onun toplumsal desteğini de oluşturur. Ancak bu şirketlerin tarikat ve cemaatlerle ilişkisi, olayı sıradan bir destek olmaktan çıkartıp ideolojik müşteri haline getirmektedir.

Cemaat içi dayanışmanın tabana yayılma gibi bir amacı olmasının yanında sermaye çevrimi ve uluslararası sermayeye eklemlenme, dış ticari ilişkileri sağlama, pazarlara ulaşma bağlamında da fonksiyonları vardır. Böylece cemaat ilişkilerinden faydalanarak ürünlerin pazarlanması, yerel pazarda tüketici kitlesinin konsolide edilmesini sağlarken öte taraftan da cemaat şirketlerinde çalışacak olan itaatkar emek gücünü okullar, yurtlar, kurslar aracılığıyla yetiştirir. Güven temelinde oluşan böylesi bir örgütlenme tarzı İslami sermayenin mülkiyet yapısını da belirlemiştir (Adaş,2003: 42-49). Geleneksel aile şirketlerinden oluşan holdinglerin aksine İslami şirketlerin yurtdışından da kişisel sözlere dayanan, yazılı olmayan ve bu yüzden de İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda (İMKB) yer almayan birçok hissedarları bulunmaktadır (Hoşgör, 2014: 223-224).

Dini duyarlılığa sahip bir tüketici tabanı oluşturmak şirketlerin pazar payını garantilemesinin dışında, tabanın kendisinin bir kimlik etrafında örgütlenmesini de sağlamıştır. Cemaat kimliği üzerinden inşa edilen bu aidiyet, kitle iletişim araçlarının kullanımından, cemaat şirketlerince üretilen malların satın alınmasına kadar uzanır. Dini bir duyarlılık yaratma ve üretilen malların “helal” ürün olduklarına dair yapılan vurgu, İslami kimliği olmayan sermayenin ürünlerinin söz konusu taban tarafından tüketilmemesi, İslami sermayenin bayileşmiş market zincirleriyle kendi bağımlı sınıfını korumaya yönelik bir taktik olarak değerlendirilebilir.

Sermayenin elde ediliş biçimine göre oluşan pazar kendi hayat tarzını (giyim tarzı, ürün tüketimi) yani tüketim alışkanlıklarını da belirlemiştir. Cemaat şirketleri inşaat sektörü, tatil beldeleri, süper market zincirleri, televizyon kanalları, gazete ve dergi araçları gibi birçok alanda “mütedeyyin” bir kesim oluşturulmuştur. Elbette, bu sermayenin sürekliliğini sağlayan pazar dağılımı, cemaat önderlerinin ve hareketin organik

aydınlarının söylemleriyle cemaate düzenli kaynak aktarımının sağlanmasında etkili olmuş ve yatırımlar ile faaliyetlerin desteklenmesi garantiye alınmıştır (Hoşgör, 2014: 225). Böylece İslam'a dayanan ve onunla sentezlenen bir kalkınma ve sanayileşme iktisadi projesinden bahsetmek mümkündür.

Sermaye sınıfının homojen bir yapıda olmadığını akılda tutarsak, İslami sermayenin de kendi iç çelişkilerinin mevcut olduğunu ve piyasanın İslamileştirilme sürecinde çıkar çatışmalarının sadece İslami olan ile olmayan arasında değil, aynı zamanda cemaatler arasında da söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Kapitalizmin doğasından gelen ve kendi iç çelişkisini de oluşturan rekabet ve sermaye yetersizliği özellikle kriz dönemlerinde açığa çıkar. Cemaat şirketlerinin ürünlerinin diğer cemaat önderleri tarafından boykot edilmesi, müritlerin bu çağrıya uyması, kendi şirketlerinin kurtarılmasına dönük özel kaynak havuzlarının oluşturulması krize çözüm yöntemlerindendir. Öte taraftan İslami prensiplere uygun olmayan ticari faaliyetlerin meşrulaştırılması için de birçok fetva yayımlanmıştır (Bulut 1999a: 256-9, 267). Fetvalarda büyük şirketlerin lehine olacak şekilde faizli sistemlerin haram olarak değerlendirilmemesi yönündeki yaklaşım, İslami sermaye içindeki holdinglerin içinde KOBİ ayrımını belirginleştirmekle birlikte pazardaki rekabetin fetvalar üzerinden şiddetlenmesine yol açmıştır (Hoşgör, 2014: 226). Bu noktada İslami sermayenin aynı pazara hitap eden şirketleri arasında rekabet olmasının İslami sermaye içinde bir çatlak olarak yorumlamak sorunlu sayılabilir. Farklı tarikat ya da cemaate mensup olsalar da bu şirketlerin ortak kimliği İslam'dır. Bu nedenle aralarındaki rekabet, hegemonik proje için bir çatışma olarak değerlendirilemez. Birbirlerini eleştirseler de, içlerinden birinin başka görüş sahiplerince eleştirilmesine asla rıza göstermeyeceklerini söyleyebiliriz.

2.3.1 Sermayenin Sınıflandırılması

Kuramsal düzeyde sermayenin nasıl sınıflandırılması halen çözülmesi gereken bir sorun olarak karşımıza çıkar. Ancak çalışmamızda amaca özel (*ad hoc*) bir çözüm geliştirme amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda sermayenin siyasal veya ideolojik olarak konumu ve üye olduğu sermaye örgütleri üzerinden bir sınıflandırmaya gidilmektedir. Böylece pratik düzeyde MÜSİAD, TUSKON İslami sermaye ve örgütleri içerisinde

kabul edilirken, TÜSİAD'ın İstanbul sermayesinde ve üyeleri bakımından laik bir konumda olduğu varsayılmaktadır (Öztürk, 2014: 185). Sermayenin İslami veya laik oluşu, yeni hegemonik biçimin oluşturulmasında, siyasal ve sosyal alanlarda farklılıklara yol açsa da, ekonomik alandaki düzenlemelerde aynı durum söz konusu değildir. Örneğin kâr oranları, sermaye birikim süreci ve emeğin sömürü konusunda sermaye sınıfının farklı fraksiyonlarının aynı cephede birleştiği görülebilir.

Homojen bir bütünlük içinde olmayan İslami sermaye farklı ölçeklere ve bakış açılarına sahip çeşitli sermaye fraksiyonlarından oluşur (Doğan, 2006; Hoşgör, 2011). Bu bakımdan incelendiğinde bu sermaye fraksiyonunun iki özelliğinden bahsetmek mümkündür. İlki, her tarikat kendi örgütlenme biçimi altında küçük ve orta ölçekli sermaye topluluklarından oluşur ve bazı ağlarla karşımıza çıkar. Her tarikatın çeşitli firmalar birlikteliğinde “holding” altında organize edildiği (Nakşibendi tarikatına bağlı olan Server Holding gibi) gözlemlenebilir. Yapı olarak Türkiye'deki büyük sermaye gruplarına benzeyen ama daha küçük olan bu holding firmaları geniş ağlara sahiptir. İkinci olarak da, tarikatlara bağlı olmayan KOBİ'ler şeklinde kurumsallaşan, genellikle tekstil, inşaat ya da hizmet sektöründe olduğu gibi, emek-yoğun niteliğe sahip bireysel İslami firmalardan bahsedilebilir. Heterojenlikleri farklı sektörel düzeyde yer almalarından kaynaklı olarak İstanbul sermayesi ile kıyaslandığında daha küçük olan bu fraksiyona dair en iyi tanım, Küçük-Anadolu-İslami sermaye biçimindedir (Koyuncu, 2002: 360-1). Üçüncü olarak da 1970'lerde nüve halinde olan ve 1990'larda büyüyen küçük aile şirketleri popülerlik kazanarak Özcan ve Çokgezen (2003 ve 2006) tarafından tanımlanan şekliyle çok sayıda hissedarı olan sermaye grubu olarak “Anadolu holding firmaları” olarak şekillenir. Bunlar arasında Kombassan, Jetpa, Yimpaş, İttifak, Endüstri Holding gibi dini ilişkilere dayanarak sermayesini artıran örnekler vardır (Öztürk, 2014: 187). Bu grupların çoğu ordunun müdahalesi -bilinen adıyla 28 Şubat post-modern darbe- sırasında baskı altına alınmış ve daha sonrasında da iflas etmişlerdir (Adaş, 2009). Son olarak 1980 öncesinde iş dünyasının içinde önemli bir yeri olan ve yukarıda bahsedilen gruplardan daha kurumsal, profesyonel ve dini söylemleri daha az olan sermaye grupları bulunmaktadır: Ülker, Kale gibi. Buna karşın son 20 yılda büyüyen bir grup vardır ki, bunlar arasında Çalık, Boydak ve Albayrak gibi isimleri saymak mümkündür (Öztürk, 2014: 187). Bunların diğer gruplardan farkı ise her ne kadar dinsel cemaatlerle ve İslami sermaye türleriyle bağları olsa da, TÜSİAD gibi laik

burjuvaziyle karşı karşıya gelmemeye ve büyük sermaye gruplarıyla bağlantılarını koparmamaya çalışmalarıdır. Bu açıdan hareketle, Anadolu kaplanlarına nazaran dinsel ilişkilere dayanmaları daha az olduğu için İslami sermaye içinde nitelendirmek sorunlu olmakla birlikte, daha iyi bir tanım bulunamadığından bu kesimi muhafazakâr finans kapital olarak nitelendirmek mümkündür (Öztürk, 2014: 187).

2.3.2 Finans Kapitalin Ayrımı: Muhafazakâr Finans Sermaye

Sermaye sınıfının üretim tarzı içerisinde doğuşu gelişimi organik bir ilişki biçimidir. Bu bakımdan, İslami sermayenin doğuşunu kapitalistleşme sürecinden ayrı bir şekilde değerlendirilemez. Türkiye’de kapitalist üretim ilişkilerindeki gelişimin bir sonucu olan İslami sermaye de, tekelleşme ve holdingleşme sürecinin bir parçasıdır. 1950’lerin ortalarında atağa geçen ticari sermayenin belirli kesimleri yabancı sermaye ile doğrudan veya dolaylı işbirliği içinde (yani ortaklıklar ya da lisans anlaşmalarıyla) sınai sermayeye dönüşmüş; böylece 1960’larda ithal ikameci sanayileşme süreci teknoloji ve sermaye mallarının ithal edildiği ve ülke içinde nihai ürünün üretilmesiyle açıklık kazanmıştır (Gülalp, 1985: 337). İthal ikameci sanayi modelindeki koruma tedbirleriyle sanayi sektöründe elde edilen kârlar sanayide tekelleşmeye yol açmış olsa da, iki sonucu belirtmek gerekmektedir. İlki, çeşitli iş gruplarında sınai tekellerin hızla holdingleşme biçimine dönüşen sermaye örgütlenmelerinin ortaya çıkışına neden olmasıdır. Ulusal pazarın sınırlarından kaynaklı olarak sanayiciler, aynı sektöre yatırım yapmaktan ziyade elde ettikleri kârları yeni yatırım alanlara yönlendirmeyi tercih etmişlerdir. İkincisi, 1960’ların sonunda tekelci büyük sermaye grupları ile daha küçük sermayeler arasındaki çatışmanın görünür hale gelmesidir. Sınai tekellerin çeşitli kollarda holdingleşme süreci derinleştikçe daha küçük sermayelerin büyüme potansiyelleri bloke olma tehdidi altında kalmıştır (Öztürk, 2014: 191). Bu durum, iç pazara yönelik bütün sektörel alanlara yatırım yaparak hâkimiyetini pekiştiren sınai sermayesinin küçük yatırımcıları kendisinin taşeronları olarak kullanma stratejisinin bir sonucudur. Ancak, 1980 sonrası bu süreç, uluslararası sermayeyle birlikte yürütülen yeni sanayi yatırımlarının söz konusu olmasına ve KOBİ’lerin fabrikalarda tedarikçi rolünü üstlenmesine neden olur.

1970'lere gelindiğinde, 12 Mart 1971 askeri darbesi ardından kurulan TÜSİAD, Türkiye finans kapitalin çekirdek iş örgütü olmuştur. Elbette sermaye arasındaki çatışma sadece kendi aralarında değildir. 15-16 Haziran 1970 işçi isyanı büyük kapitalistler açısından ciddi bir gerilim yaratarak sermayenin kendini koruma ve Avrupa ile bütünleşme ihtiyacının derinden hissedilmesine yol açtığı gibi, TÜSİAD'ın kuruluşunu da hızlandırmıştır. TÜSİAD'ın zaman içinde büyümesi ve Batı yanlısı laik duruşu karşısında küçük ölçekli kapitalistlerin toplumsal düzeyde yayılmaları için dinsel söylemlerin daha bir araç haline geldiğini söyleyebiliriz. Bu aynı zamanda büyüme potansiyellerini kısıtlayan büyük burjuvaziye karşı tepkisel bir tavır olarak okunabilir. Ancak, İslamcılar olarak ifade edebileceğimiz kesim küçük ölçekli girişimcilerin arasında bir bölümünü, büyük burjuvazi içerisinde ise muhafazakâr kanadı oluşturmaktadır (Öztürk, 2014: 195).

İslami sermaye kapitalist pratiklerle birleşirken önemli bir sentezinde oluşturur. İlk önce 1960-1980 arası ithal ikameci sanayileşme döneminde muhafazakâr işadamları grubu, faaliyetlerini laik sermayenin karşısında yer almayarak genişletme⁴³ stratejisindedir. Türkiye finans sermayesinin muhafazakâr fraksiyonu, laik kesiminin işbirliği ile ortaya çıkmaktadır (Öztürk, 2014: 196). Ayrıca çeşitli sektörel alanlarda yayılmacı politikaları arasında da benzerlik bulunduğu aşîkârdır. Öte taraftan, Ülker grubu ve diğer muhafazakâr gruplar başından beri Türkiye finans kapitali içinde yer almış olsa da bütün olarak baktığımızda İslamcı büyük burjuvazi ithal ikameci sanayi döneminde etkin bir konumda değildir. Muhafazakâr finans kapital denilen oluşum⁴⁴ esas itibarıyla 1980 sonrası neoliberal ekonomi politikaları bağlamında büyümüştür.

İthal ikameci sanayinin 1970'lerin sonunda krize girdiğini, ulusal pazarın sınırlarına ulaştığını ve yükselen işçi hareketlerinin ekonomide kilitlenmeye yol açtığını daha önce de belirtmiştik. Buna karşı, burjuvazinin iki alternatifi bulunuyordu: ya ithal ikame sanayide ısrarcı olmak ya da ekonomiyi dışa dönük bir şekilde yürütecek olan liberalizasyon modeline başvurmaktır. İlk seçenek sermayenin krizini çözecek bir yol göstermeyip yükselen işçi hareketini de durdurmaya yetmediği için ikinci alternatif

⁴³ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Yazıcı, (2012: 103).

⁴⁴ Kale, Ülker ve onunla organik bağı olan Topbaş grubu 1980 öncesinde de varlığını sürdürürken 1980 sonrası dönemde Çalık, Boydak, Toprak, Albayrak gibi daha yeni sermaye gruplarının doğuşu ve gelişimi söz konusudur (Öztürk, 2014: 196).

dünya konjonktürünün koşullarının da devreye girmesi ile söz konusu olacaktır. 1970’lerin sonlarında Türkiye’nin büyük sermayesinin yönelimi IMF, Dünya Bankası (DB) ve dünya kapitalizminin diğer kurumlarının talepleriyle uyum içinde olmaktır. 20 Ocak 1978’de TUSİAD’ın hazırlamış olduğu raporda⁴⁵ ödemeler dengesindeki sorundan kaynaklı olarak “ekonominin işlerliğinin kaybetme tehlikesi” altında ve bu yüzden “geçiş programı”nın zorunlu olduğunu belirtilmektedir.

Türkiye kapitalizmi için önemli bir uğrak ve tarihsel kırılma noktası 1980 sonrası liberalizasyon süreci, içe yönelik kalkınma modelinin sona erdiği; dışa dönük ve liberal iktisadi, siyasi ve toplumsal politikaların uygulanmaya başladığı bir dönemdir. Böyle bir dönüşüm elbette hem iktidar bloku arasındaki aktörlerin çatışmasını ve dönüşümünü hem de temel iki sınıf olan burjuvazi-işçi sınıfı arasındaki ilişkinin de yeniden düzenlenmesini beraberinde getirir. Dolayısıyla birbiri ile ilgili iki sürecin işlediğinden bahsetmek mümkündür. İktidar bloku bir yandan ekonominin liberalizasyonu için gerekli olan önlemleri ve ihtiyaçları diğer taraftan işçi sınıfının sistematik bir şekilde baskı altına alınması sağlar. Kapalı bir ekonomiden “açık ekonomi”ye geçiş yıllarca süren bir düzenlemeyle elde edilebildi. Şen (2010), bu durumun sağlanabilmesi için itici bazı kavramsal kuvvetlerin gündeme geldiğini belirtir. Bunlar arasında askeri cuntanın sosyalist akımların yükselişini engellemeye dönük panzehir olarak kullandığı Türk-İslam sentezini söyleyebiliriz. Yavuz (2003), 1980’den beri sol tehdidine karşı toplumun, piyasanın ve devletin yeni bir resmi Türk-İslam devlet ideolojisinin inşasıyla birlikte kademeli olarak İslamizasyon tecrübesini yaşadığını ifade eder. İdeolojik dönüşümle birlikte toplumsal düzeyde emek-sermaye arasındaki ilişki, somut dünyadan soyut dünyaya aktarılırken İslami hareketin yeni resmi ideolojinin paralelinde liberalizasyon sürecine entegre edildiğini ifade edebiliriz. Dolayısıyla 1980 sonrası kademeli olarak yükselişe geçen İslamizasyon, iş dünyasının/sermayenin taleplerini gerçekleştirebilecek olan hükümetlerle ve emek karşıtı politikaların bileşimi ile karakterize olur. Bu durumun bir göstergesi olarak son otuz yılda, ideolojik açıdan dönüşümle birlikte, işçi sınıfının reel ücretlerinin, belli dönemler haricinde, düzenli olarak aşağı çekildiğini görmekteyiz. Genel anlamda ifade etmek gerekirse, 1980 askeri darbe sonrası kurulan ve dört eğilimi birleştirdiğini iddia eden Özal ve partisi ANAP, sermaye sınıf fraksiyonları arasındaki bir uzlaşının hâkimiyetini de sergilemektedir.

⁴⁵ Detay için bkz. TUSİAD (1978); Koç Yayın Topluluğu (2013).

İstanbul sermayesiyle Anadolu sermayesinin bileşimine dayanan bu uzlaş, birincinin hâkimiyetinde gerçekleşmiş olsa da, liberallerle muhafazakârların ittifakı, neoliberalizmin muhafazakâr eğilimlerinin görünürlüğünü Özal'ın kişiliğinde cisimleştirmektedir (Doğan, 2006; Öztürk, 2014: 198).

Bu bağlamda, İstanbul sermayesinin ihracata ağırlık vermesi, Anadolu sermayesinin dini değerler üzerinden sermaye çevrimini geliştirme isteği ve Özal'ın iktidara geldiğinde ilk kararnamelerinden birinin Özel Finans Kurumları (ÖFK) olmasını dikkate değer bir durumdur. Bahsedilen finans kurumları aracılığıyla bir yandan dini kurallara uygun, faizsiz bankacılık işlemleri yapılabilecekken, öte taraftan Arap sermayesinin petro-dolar bolluğu İslami finansal sermaye ile yakın ilişkiler kurulabilmesini kolaylaştıracaktır. Daha sonraları “Katılım Bankası⁴⁶” olarak adlandırılacak olan bu finans kuruluşları yakın geçmiş bir zamana kadar Türk-Arap sermayesinin bütünleşmesinde önemli aracı kanallar olmuşlardır.

Finans kapital içinde zamanla tekelleşmeye yol açan bazı pratiklerin olduğunu söylemek gerekir. Sermayenin tek elde yoğunlaşmasına ve tekelleşme sürecine benzer bir aşama bankacılık sektörü için de geçeli olup bankaların büyük sermaye gruplarının denetimi altına alınması anlamına gelen “holding bankacılığı” birkaç banka hâkimiyetinde yola devam eder. İslami sermayenin de yeni yollar bulmasına imkân veren bu yapılanma, bir süre sonra Anadolu holding firmalarına dönüşür (Özcan ve Çokgezen 2003; 2006; Adaş, 2009). Çoğunlukla birikmiş tasarrufları ve İslami duyarlılığı olan Avrupa'daki Türk işçilerin katılımıyla oluşturulan çok ortaklı şirketler dindar insanların atıl durumda olan sermaye kaynaklarına el koymanın bir biçimi olarak karşımıza çıkar. Özellikle 1994'de İstanbul ve Ankara'daki yerel seçimlerin kazanılması ve daha sonraları 1996 Haziran-1997 Temmuz arası Erbakan'ın -RP'nin- kısa döneminde altın çağını yaşayan Anadolu holding firmaları (Öztürk, 2014: 199) siyasal İslam'ın yükselişine paralel olarak İslami sermayenin de yükselişine tanıklık eder. İslami sermaye⁴⁷, belediyeler

⁴⁶ “1980’lerde Türk-Arap sermayesi tarafından üç ÖFK, yani Albaraka Türk, Faisal Finans ve Kuveyt Türk kuruldu; bunları 1990’larda bu kez Türk sermayesi tarafından kurulan üç tane daha izledi: Anadolu Finans, İhlas Finans ve Asya Finans (Bank Asya). İhlas Finans 2001 yılında iflas etti. Anadolu Finans 1999 yılında Boydak Grubu tarafından, Faisal Finans ise 2001 yılında Ülker Grubu tarafından satın alındı. Bu iki ÖFK 2005 yılında Türkiye Finans adıyla birleştirildi ve 2008 yılında Suudi Arabistanlı National Commercial Bank’a satıldı” (Öztürk, 2014: 198).

⁴⁷ Bu dönemde Kombassan, Jetpa ve Yimpaş gibi firmalar binlerce ortakla yoluna devam etti. Anadolu holding firmaları dindar kesimde yer alan insanların tasarruflarını İslami ekonomik

aracılığıyla sermaye birikimine yeni bir kazanç yolu bularak hızlı bir büyüme fırsatını yakalar. Ancak, 28 Şubat süreci İslami sermaye açısından yaşanan altın çağın sonu anlamına geliyordu. Kombassan ve diğer birçok Anadolu holding firmaları⁴⁸ ya iflasın eşiğine geldiler ya tasfiye edildiler ya da birçoğu devlet kurumları tarafından soruşturmaya tabi tutuldu (Özcan ve Çokgezen 2003).

2.3.3 Geçiş Döneminin Başarısız İki Uluslu Hegemonyası

Söz konusu dönem aralığı içinde (1980-2000) kapitalist üretim tarzı ve ilişkileri arasındaki birlikteliğin, sermaye birikim koşullarının yeterince sağlandığını söylemek pek mümkün değildir. 1980 sonrası ulusal ekonomi rejiminin dünya ekonomisi içerisinde yer edinebilmesi ve sermaye birikiminin krizinden çıkışı için birikim rejiminin ve düzenleme tarzının değişmesi gerekmektedir. Dolayısıyla üretim, dolaşım ve tüketim alanındaki birlikteliğin iktisadi, siyasi ve kurumsal düzeylerle işbirliğinin sağlanması amacıyla yeni bir aşamayı ifade eden ihracat odaklı birikim rejimi, bu rejimin siyasi mekanizmalarını düzenleyecek olan yeni sağ devlet anlayışı ve kurumları 2000'lere kadar yeterli bir güce sahip olamamıştır.

Düzenleme ve birikim tarzının hedeflediği, bütün toplumsal ilişkilerin yeni bir hegemonik süreçle karşılaştığı bu dönem belli başlı başarısızlıklarla anılabilir. Sermaye fraksiyonları arasındaki çatışmanın sebebi, kapitalist üretim tarzı içerisinde sermaye sınıfının çelişkili yapısından veya sermaye birikiminin koşullarından değil, belli coğrafi ayrımlardan (laik ve İslami sermaye) kaynaklandığı ifade edilmektedir. Ancak sermaye birikiminin koşullarının sağlanamaması, sermaye sınıfının siyasi temsilcilerinin ve yönetim mekanizmasının temsiliyet ve meşruiyet krizi yaşaması ve açığa çıkan

gelişme ve büyük ölçekli sanayi yatırımlarına dair sözler vererek kendi tarafına çekebilmiştir (Öztürk, 2014: 200).

⁴⁸ Büyük şirketler arasında olan Jetpa ile İhlas Finans iflas ederken para sermayenin de akışı durmuş oldu. Sermayenin içindeki erime öte taraftan siyasal iktidarda RP'nin Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılmasına ve sermaye açısından siyasal desteğinde ortadan kalkmasına neden oldu. Buna ek olarak İhlas kısmen Anadolu holding firması ve kısmen de muhafazakâr finans kapital olan hibrid bir biçimi ifade eder (Öztürk, 2014: 201). Günlük gazete ile 1970'lerde başlayan ve Nakşibendi cemaatin Işıkçılar koluna ait olan İhlas, 1980'li yıllardan sonra gazetenin reklam ve dağıtım ile kaynak sağlamıştır. Aynı zamanda Özal hükümetiyle yakın ilişkileri sayesinde de inşaat sektöründe yer almıştır.

durumda tarihsel blokun tutunumunu kaybederek hegemonik krize evrilmesi, askeri darbenin devreye girmesiyle sonuçlanmıştır.

Dolayısıyla 1980 sonrası yeni dönemde, sosyal refah devleti uygulamalarının ve kurumlarının aşındığını, toplumun bütününe kapsayan tek uluslu hegemonik projenin çözüldüğünü ve kurumsal düzenlemelerin yenilendiğini görmekteyiz. Özal ile başlayan ekonomik liberalizmle sermayenin dışa açılmaya yönelik tavrı, ülke içinde muhafazakâr ve dinsel akımların güç kazanmasına neden olmuştur.

Öte yandan örgütlü ve güçlü emekçi kesimlerin sermaye sınıfı üzerinde yaratmış olduğu kaygı, yeni dönemde devletin alacağı pozisyonun, meşruiyet yöntemlerinin ve dolayısıyla hegemonik projenin dönüşümü yeni birikim rejimi çerçevesinde gerçekleşmektedir. İki uluslu hegemonik proje olarak tanımlanan ve toplumsal güçler arasında seçici ve dışlayıcı bir mekanizmayla işleyen süreç bütün bir toplumsal ilişkiler düzeni üzerinde uygulanmaya çalışılmış olsa da istenilen düzeye ulaşamamış ve kriz ortamının yeniden ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İkinci bölümün devamında henüz kurulamayan iki uluslu hegemonik projenin, AKP iktidarının ilk dönem aralığında sermaye birikiminin ve birikim rejiminin zorunlulukları nedeniyle Türkiye'nin gündemine yeniden geldiğini ifade edebiliriz. Bu bağlamda AKP dönemini üç bölüm üzerinden açıklamak gerekir. 2002-2010 yılları, AKP iktidarının iki uluslu hegemonik projenin koşulları sağlama girişimi olarak okunmaktadır. Ancak, 2010- 2013 yılları iki uluslu hegemonik projenin çözüldüğünü göstermektedir. 2013 yılından itibaren başlayan süreç ise iktidarın başarısız hegemonik proje sonrası birikim rejiminin sağlanabilmesine dönük yeni bir aşamayı ifade eder. Bu süreç içerisinde bir devlet krizinin yaşanmasından ötürü yeni bir devlet biçimine geçildiğini söyleyebiliriz.

2.4 ADALET VE KALKINMA PARTİSİ DÖNEMİ

2.4.1 İki Uluslu Hegemonik Stratejinin Yeniden Kurulma Çabası: 2002-2010 Yılları

1980 sonrası kendini derinden hissettiren neoliberal iktisat politikaları 1994 ve 2000-2001 krizleri başta olmak kaydıyla çeşitli ekonomik ve sosyal krizlere sahne olmuştur.

Krizlerin etkisine karşın bu dönemler içinde bir süreklilik olduğunu söylemek yanlış olmaz. 2002 yılından itibaren aralıksız bir şekilde yasama organındaki çoğunluğu ve yürütme erkindeki gücünden ötürü AKP⁴⁹, dışa-açık serbest piyasa ağırlıklı politikalarında, eğitim, sağlık ve işgücü piyasalarında etkisini artan bir şekilde neoliberal ekonominin devamlılığını hissettirmesi açısından önemli bir tarihsel dönemi işaret eder (BSB, 2015). 1980 sonrası birikim rejimi ve düzenleme tarzı kapsamında birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de “başka bir alternatif yok” söylemi, olumlu bir anlam kazanarak AKP yönetimi altında devam etmiş ve bir aşama ilerletilerek yapılan ve onaylanan her uygulamanın karşılığında “seçilmiş olmak” argümanı bir dayanak olarak sunulmuştur.

Kasım 2002 genel seçimlerinde⁵⁰ toplam oyların yaklaşık üçte birini ve milletvekillerinin yaklaşık üçte ikisini kazanarak tek başına iktidar olan AKP, 2011’e kadar tüm genel ve yerel seçimlerden oy oranlarını artırarak⁵¹ başarılı bir şekilde çıkmıştır. Eylül 2010 Anayasa değişikliği için yapılan referandum sonucu partinin istediği bir şekilde sonuçlanmış, parti lideri Recep Tayyip Erdoğan, Ağustos 2014’te halkın doğrudan seçimi ve çoğunluk oylarıyla cumhurbaşkanlığı makamına yükselmiştir.

AKP, bu dönem aralığı içinde güvenlik, istihbarat, iletişim, yükseköğretim ve medya alanında faaliyet gösteren kamu kuruluşları başta olmak üzere yürütme üzerindeki

⁴⁹ Kasım 2002 erken genel seçimini zorlayan bazı şartlar söz konusudur. Bunlar arasında IMF ve Dünya Bankası yöneliminde uygulanmaya başlayan ve orta vadeli 2000 programı olarak bilinen programın neden olduğu 2000-2001 krizlerini örnek olarak verebiliriz. Ancak salt iktisadi koşullar erken seçim kararının alınmasında belirleyici tek neden olarak sunulamaz. Ekonomik koşulların yanında üçlü koalisyon hükümeti ülkeyi ekonomik krize, yoksulluğa ve bağımlılığa mahkûm eden 2000/2001-2002 dönemi stand-by politikalarına karşın halkın tepkisi ve kararlılığı sonucu seçimde başarılı olamamış ve bunun bir getirisi olarak da AKP tek başına iktidara gelmiştir. 2002 Kasım erken genel seçimi sonuçları, 1940’lı yılların son dönemlerinden itibaren süregelen sermaye yanlısı, muhafazakâr bir siyasal-iktisadi hareketin yeni bir eşiği olarak görülmelidir (Ekzen, 2009: 473- 474).

⁵⁰ Ağustos 2001’de kurulduktan sonra, Kasım 2002 seçimlerinde oyların yüzde 34,28’ini almıştır. Bu aynı zamanda Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki (TBMM) milletvekillerinin yüzde 66’sını kazanarak iktidar olmasına karşılık gelir.

⁵¹ Temmuz 2007 seçimlerinde oy oranını yüzde 46,58’e çıkarmıştır. İki dönem üstüste tek başına hükümet etmesinin ardından Haziran 2011 seçimlerinde ise yüzde 49,83 oy oranı ile tek başına iktidarda kalabilmişken Haziran 2015 seçimlerinde yüzde 40,87 oy oranı ile tek başına iktidar olmasına yetmemiştir. Yapılan koalisyon görüşmelerinden istenilen bir sonuç elde edilememesinden erken seçime gidilmiş ve Kasım 2015’te yüzde 49,26 oy oranı ile yeniden iktidar olmayı başarmıştır.

kontrolünü pekiştirdiği gibi, yasama ve yargı erklerini de kontrol etmekte büyük adımlar atmıştır (BSB, 2015: 23). Bu açıdan bakıldığında sadece sıradan bir hükümetten bahsedilemez. 2002-2015 arasında yaşanan ve somut karşılığı birçok noktada olan parti devletinin yaşadığı çeşitli kriz dönemlerine rağmen yeni bir tarihsel blok kurma çabasının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Kurulmak istenen tarihsel blok, yeni bir rejim inşa etme amacından ayrı düşünülmemelidir. Bu yeni rejimin siyaset düzeyinde otoriter eğilimler sergilemesi ve toplumsal hayatı Sünni-İslami referanslarla düzenleme çabasına yönelmesi önemli kriterlerdendir. Aynı zamanda istenilen yeni toplumsal hayat, toplumdaki farklı inanç, kültür, cinsiyet ve etnik kimliklere karşı tahammülün ve esneme payının azalmasına, ekonomik düzeyde ise piyasa mantığı üzerinden emek karşıtı ve liberal bir seyir izlemektedir (BSB, 2015: 24).

Seçilmiş olmak üzerinden yapılan vurgu, halkın içinden yükselen bir değerler sisteminin sunumu, seçmen isteğini öne çıkaran bir bakış açısı, yeni rejimin koruyucu ve kalkanı olarak halka dayanan bir siyasal rejim (Sönmez, 2015) izlenimi ve söylemi olsa da AKP'nin ve hükümetlerinin süreklilik göstermesinin arkasında belli başlı ekonomik kazanımlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda 2000'li yıllar öncesinde toplam oy düzeyi yüzde 20'leri bulamayan Siyasal İslam'ın yükselişinde maddi zemini göz ardı etmemek gerekir.

1999-2001 krizini atlatmak üzere IMF⁵² ve DB'den alınan bir dizi iktisadi "reform"un mirasçısı olarak iktidara gelen AKP hükümeti reformlara göstermiş olduğu bağlılıkla⁵³ enflasyon ve kamu açıklarını geriletmiş ve böylece yeterli olmasa da belli düzeyde bir istihdam kazanımı elde etmiştir (BSB, 2007; 2008; 2015: 24). Akademik yazında durgunluk dönemi olarak ifade edilen 2001 mali krizi sonrası iktidar olan AKP'nin 2008 küresel finansal krizine kadar sürekli olarak yüksek bir büyüme sağladığı ifade edilmiştir (Karagöl, 2013). Özellikle 2002-2007 yılları arasındaki görece hızlı büyüme, sonrasında 2007-2009 küresel krizi sırasında ciddi bir finansal bir çöküşün

⁵² "Türkiye 2001 yılında Avrupa Birliği için hazırladığı AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı'na uygulanmakta olan IMF programının iktisat politikası tercihlerinin aynen sürdürüleceğini taahhüt etmektedir." (BSB, 2007: 23)

⁵³ Ölmezoğulları vd. (2002) "3 Kasım Seçim Öncesi Siyasi Partilerin Ekonomik Programlarına Bakış" makalesinde seçime katılan altı siyasi partinin seçim bildirgeleri üzerinde yaptığı değerlendirmede Genç Parti hariç tüm partilerin uygulanmakta olan IMF programına dair farklı görüşte olmadıklarını tespit etmektedir.

yaşanmaması, enflasyon ve kamu açıkları gibi önemli bazı makroekonomik göstergelerdeki düzelmeler bu görüşü destekler konumdadır (BSB, 2015: 26).

Bu açıdan ekonomik gelişmelerden etkilenen seçmenin, istihdam düzeyindeki görece artışla birlikte AKP'ye desteğinin artışı söz konusudur. Ancak 2008-2009'da dünya krizinin etkisiyle ortaya çıkan ekonomideki daralma 2010-2011'de yeniden dış kaynak girişiyle aşılmış olsa da 2012 sonrası dönem için ekonomide bir durgunluğun olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, dünya ölçeğinde gelişmekte olan ekonomilerdeki mevcut “yoğun dış kaynak büyüme” paradigmasının artık işlerliğini yitirdiğine yönelik adımlar ABD Merkez Bankası Fed'in açıklamaları⁵⁴ ile belirginlik kazanmıştır. 2008-2013 yılları arasında finansal dalgalanmalardan ciddi yaralar alan çevre ekonomilerden biri olan Türkiye için böylesi bir açıklama ve adım, uluslararası yatırımcılarının uzaklaşmasına ve Avrupa Birliği'nin (AB) yükselen değer ekonomilerden merkez ekonomilere doğru yönelmesine neden olmuştur (BSB, 2015: 25). Dolayısıyla ekonomik gidişatın önemli bir yansıması olan seçmen kriterleri de başka etkilerle⁵⁵ birlikte düşünüldüğünde, 2013 ortalarından itibaren AKP'nin ekonomik gidişatının bir yansıması olarak ilk önce 2014 yerel seçimlerinde, daha sonra Haziran 2015 genel seçimlerinde negatif bir etki bıraktığı söylenebilir.

2.4.2 Bir Hegemonya Sorunsalı Olarak AKP

1980 sonrasında keskinleşen ekonomik ve siyasi sorunlar çeşitli dinamiklerin etkisiyle daha da yoğun bir hale geldi. İthal ikameci birikim rejimi/tarzından ihracata dayalı kalkınma stratejisine geçiş buna yönelik olarak hukuk ve düzenin yeniden yapılanması, sosyal refah devletinden gelir dağılımını göz ardı eden yeni bir tür bireyciliği hedefleyen ve bunların kapsayıcı görünümünü oluşturan yeni sağ devlet anlayışına geçiş örnek olarak sayılabilir.

⁵⁴ Yeldan, Türkiye gibi büyüme beklentileri spekülasyon sıcak para akımlarına dayanan “yükselen piyasal ekonomilerin” böylesi bir karar sonucunda zor durumla karşılaşacaklarını belirtmiştir Bkz.Yeldan (2015) “Fed’iBeklerken”.

⁵⁵ Türkiye siyasi hareketinin önemli halk isyanından biri olan Gezi Hareketi ve 2013 yılının sonlarında AKP iktidarının üst düzey yöneticilerinin yolsuzluk yaptıkları iddiaları AKP seçmeni açısından olumsuz örnekler olarak sıralanabilir.

Türkiye'nin yeni birikim rejimine bağlı olarak dünya kapitalist sistemine entegre olma çabası, bu amaç doğrultusunda IMF tarafından yönlendirilen politikalar bir yandan ekonomi alanındaki düzenlemeleri garanti altına alırken öte taraftan ideolojik konumlanışı ve özgül stratejileri -Reaganizm ve Thatcherizmle benzerlik gösteren Özalizm- yeni sağ ittifakın oluşumunda önemli bir üst yapısal faktördür. Ancak bir önceki bölümde ifade ettiğimiz gibi farklı ülke deneyimlerine sahip olmalarına karşın benzer ekonomik ve siyasi politikaların yeni sağcı ideolojik çerçevede uygulanma stratejisi yeni bir hegemonik projenin varlığını göstermektedir. 1980 öncesi tek uluslu hegemonik projeye dayanan bu sınıfsal kapsayıcı ve uzlaşmacı strateji, yeni birikim rejimiyle dönüşmektedir. Söz konusu iki uluslu hegemonik proje, stratejik üstünlüğe sahip sınıfları içine almasından ötürü seçici olmasına karşın, toplumsal kesimin geri kalanını dışlayıcı bir stratejiyle ele almaktadır. Ancak Tünay'ın da (2002)⁵⁶ belirttiği gibi ANAP dönemi sonrası koalisyon hükümetleri, sermaye kesimi ve onun örgütlerine yönelik siyasi bir oluşum sağlayamadıkları ve hedeflenen hegemonya projesinin ekonomi alanına denk düşecek bir ideolojik güç yaratamadıkları için iki uluslu hegemonya projesi başarılı olamadı. İdeoloji düzeyinde milliyetçilik, İslami köktencilik ya da üretkenlik ideolojilerinin hiçbiri başarılı olabilecek kadar güçlü değildi.

Hem kendinden önceki tarihsel dönem aralığında (1980-2000) siyasi dengeler açısından bir alternatifsizliğin meydana gelişi, hem 2001 krizinin bağımlı sınıflar üzerinde ağır bir şekilde hissedilmesi hem de 1990'ların hegemonya krizi sonucunda merkez sağ partilere karşı hakim sınıfların küskünlüğü temsiliyet bağlarını koparmakla kalmamış aynı zamanda kitlelerin de geleneksel partilerle ideolojik bağlarını da etkilemiştir (Hoşgör, 2014: 291). 1990'lı yılların kriz eğilimleri arasında şunları sıralamak mümkündür:

⁵⁶ Tünay, 1987 seçimlerinden sonra başta kapsayıcı bir hegemonyanın devreye girdiğini ancak daha sonra pasif devrime evrilen bir değişiklik olduğunu ifade eder. Buna göre kapsayıcı hegemonyanın başka bir ifadeyle tek uluslu hegemonya projesinin toplumsal hareketlilik ve sınıflar düzeyinde imkânsızlığı kanıtlandığı için iki toplumlu projeye tutunmak bir çare olarak görülür. Tünay bu girişimin de boşuna bir girişim olduğunu çünkü pasif devrimin öncelikle tabi sınıfların çıkar ve taleplerinin nötralize edilmesini; hâkim sınıf kesimleri arasında bir bütünlük ya da en azından geçici bir çıkar birlikteliği oluşması gerektiğini belirtir. Ancak toplumsal hareketlilik olmaksızın çıkarların nötralize edilmesi ve en azından hâkim bir sınıf kesiminin ahlaki ve entelektüel önderliği karşılayamaması sonucu tutarlı bir ideolojinin varlığından söz edilemez. ANAP hükümeti döneminde sermaye kesimlerinin ve iktidar arasındaki çıkar birliğinin oluşmaması üstüne üstlük Siyasal İslam'ın yükselişe girmesi ve kendi sermaye sınıfını oluşturma çabalarıyla birlikte 1990'ların sonlarına doğru hegemonya krizi derinleşmiş ve yeni bir askeri müdahale ile sınıf kesimleri arasındaki gerginlikler ve bazı sermaye sınıflarının tasfiyesi söz konusu olmuştur.

Kamu kaynaklarının büyük şirketlere aktarılması sonucu iktidar bloku ile kapitalist sınıf çelişkilerinin keskinleşmesi⁵⁷; devletin Batı'daki metropol bölgelerine yönelik imtiyazlı tutumu nedeniyle kentsel ve kırsal kesimler arasındaki uçurumun artması; geleneksel burjuvazinin ve Anadolu'daki yeni küçük burjuvazinin İslamcı ve milliyetçi partilerde politize olması, ve merkez sağ partileriyle aralarındaki geleneksel bağların zayıflaması; etnik azınlıklara yönelik baskıcı politikalara bağlı olarak derinleşen ideolojik krize, büyüyen Kürt hareketinin ve devletin diğer aygıtlarının yanı sıra iş güvenliği sağlamak için oluşturulan paramiliter (kontgerilla) güçlerin ve 'özel hareket birimleri'nin eşlik etmesi; kamu otoritesinin meşruiyetinin ve hukuk egemenliğinin azalması, ve siyasi yolsuzlukların, mafya benzeri ilişkilerin, organize suçun artması; siyasal kriz ve meşruiyet krizine tepki olarak devlet aygıtlarının (ordu ve yargı) giderek politize olmasıdır (Hoşgör, 2014: 291).

Buna ek olarak CHP'nin görece geniş bir medya desteği olmasına ve ideolojik olarak sosyal-liberal sentezi barındırmasına karşın büyük sermaye gruplarının hegemonik önderliğinde ulusal-popüler bir program sunamadığı için çimento vazifesi gören tutarlı bir ideolojik sistem sağlayamamıştır.

Ancak, AKP dönemi hegemonya girişimi ise küçük burjuvazinin ekonomik taleplerinin popüler olmaya başlayan orta-ölçekli sermayenin çıkarlarına eklemlemesinden sınıf bağlantılı ama sınıf bilinci olmayan Kürtleri, liberal aydınları siyasal ve demokratik taleplerini muhafazakâr seçmen tabanının siyasal ve dinsel talepleriyle bütünleştirmesine kadar farklı toplumsal güçler arasındaki tavizlere dayanan çoklu stratejileri içermektedir. Aynı zamanda geçmişindeki Milli Görüş tabanlı siyasal ve ideolojik kimlikten muhalif bir şekilde ayrılıp söylemindeki İslami öğeleri azaltarak yeni bir oluşum haline kendini göstermesi ve öne sürmesi, AKP'nin İslamcı partilerden farklı ve ılımlı bir tarzda desteklenmesine yol açar. Kendini islamcı öğelerle değil de "muhafazakâr demokrasi"⁵⁸ tanımıyla geniş kitlelere tanıtan AKP aslında 1980'lerden

⁵⁷ Yeni Sağın ekonomik başarısızlıklarına ek olarak siyasi başarısızlığının da söz konusu olması iki uluslu hegemonik stratejinin de gerçekleşmesine engel olmuştur. Hegemonik projenin işleyiş mantığının tutarlı bir şekilde yürütülememesinin nedenleri arasında ise "Türkiye'deki birinci ulus olarak nitelenen kesimin birkaç tekel, faiz yüklü sermaye ve bir grup rantıye ile spekülörlerle sınırlı kalmasıydı. Bu açıdan bakıldığında İngiltere'nin tersine yeni sağın siyasi gücü, işçi sınıfını, vasıflarına ve üretkenlik derecesine göre bölmeyi başaramadı." (Tünay, 2002). Dolayısıyla, başarısız bir girişimin sonucunda ikinci ulusu kapsayan kesimin hacmi genişlemesine ve "işçi sınıfının tümümü, tarımsal üreticilerin büyük çoğunluğunu, devlet memurlarını, milyonları bulan işsizi, serbest meslek sahibini ve zanaatkârları, tüccarları, emeklileri" içerecek bir konumda geniş bir toplumsal tabanı kapsadı.

⁵⁸ Akdoğan'ın (2003) AKP için hazırladığı parti yayınında muhafazakârlığın demokrasiyi içeren bir siyaset uzlaşısı alanı tanımlar. Böylece AKP'ye göre farklılıkların doğal bir durum ve zenginlik olması bakımından toplumsal ve kültürel çeşitliliklerin hoşgörü zemininde katılımcı demokrasi ile temsil edileceğini belirtir. Aynı zamanda muhafazakârlığın siyasal iktidarın bir

bu yana amaçlanan hedefleri yerine getirecek olan “liberal- muhafazakâr”⁵⁹ bir merkez sağ partidir. Öte taraftan AKP, maddi ödün ve sembolik ödüllerle belirli kesimlerin (özellikle mağdur ve muhtaç kesimler üzerinde sosyal politikaların sürdürülmesi gerektiğine olan inançlarını ifade etmesi) beklentilerini karşılayacaklarını vaat ederek siyasi önderliğini mobilize etmeyi başarmaktadır. AB üyeliği konusundaki ısrarcı tavrı hem kendi geleneğinden ayrıldığına bir ispatı olarak liberal aydınlar tarafından desteklenmiş hem de demokratikleşme projesi üzerinde yaptığı vurgu yapısal dönüşümü sağlayacak olan hegemonya projesi içinde gerekli şartların olgunlaşmasına katkı sunmuştur. AKP, böylesi beklentileri yükselten bir amaç doğrultusunda hareket etmesi, AB ile görüşmelerinde proaktif, davranması, ekonomi alanındaki başarılarında IMF tarafından sürdürülen kemer sıkma politikalarına sadık kalması ve ordu-politika ilişkisini yeniden yapılandırma girişiminde bulunması nedeniyle birçok akademisyen ve araştırmacı tarafından her zamankinden daha liberal bir tarzda yorumlanmıştır (Heper, 2005; Öniş 2006a).

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi AKP hükümeti ilk yıllarında IMF’nin taleplerine sadık kalacağını belirtmiş ve bu bağlamda krizin üstesinden gelmeye dönük programları⁶⁰ uygulamıştır. Bu doğrultuda ilk önce kamu harcamalarında daralma ve kamu borçlarının kontrol altına alınması hedeflenirken, özelleştirmeler hızlandırılmış,

kişi veya zümrenin elinde yoğunlaşmasını reddetmesi bakımından siyasal otoritenin sınırlandırılmasını ya da otoritenin kendisinin bizatihi keyfiliğine karşı çıktıklarını belirtir.

⁵⁹ Akdoğan (2004) “*Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*” kitabında ise AKP’nin serbest piyasa ekonomisi ve dünya sistemiyle bütünleşen rekabetçi bir iktisadi anlayışı savunduğunu belirtir.

⁶⁰ 3 Kasım 2002 seçimleri sonrasında kurulan 58. Hükümet Acil Eylem Planı ve sonrasında 59. AKP Hükümetlerinin ve 22 Temmuz seçimlerinden sonra devam eden “60. Hükümet Programındaki “İktisat Politikası Tercihleri”; “sermayenin 1994 krizinden sonra ısrarla talep ettiği ve 1995 yılında hazırlanarak kamuoyuna bir çalışma ile açıkladığı, 1988 Yakın İzleme Anlaşması ile hayata geçirilen ve 2000- 2002- 2005 stand-by anlaşmaları ile yürütülen, özü itibarıyla IMF ve Dünya Bankası ikilisinin güdümünde sürdürülen neoliberal iktisat politikaların Türkiye’nin dışa bağımlılığını artırıcı, dış şoklara dayanıksız, zayıf ve yeniden montaj ekonomi yaratma projesindeki iktisat politikası tercihleri ile üst-üste çakışan tercihler olmuş ve bu politikaların bütünüyle devamı niteliğine bürünmüştür.” (Ekzen, 2009: 475). Aynı şekilde seçmen kitlesine dönük olarak IMF programının sosyal ve ekonomik sonuçları için sert eleştirilerde bulunmuş olsa da yürürlükte programın icrası hakkında farklı bir tutum sergilememiş; aksine, 2004’te süresi olan ve geçmiş hükümetlerce uzatılmış olan 2002 stand-by anlaşmasının beyanları korunarak 2005- 2008 dönemini de kapsayacak orta vadeli yeni bir stand-by sözleşmesine imza atmıştır. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ekzen, 2009; 2002 İstikrar Programı için bkz. Şimşek, 2007; IMF politikalarının çeşitli ülke örnekleri açısından değerlendirmesi için bkz. <http://www.antimai.org/eko/eyapiyol1.htm>, erişim tarihi: 28.07.2017

ekonomide yabancı sermaye girişi için gerekli düzenlemeler öngörülmüş, tarım sektörü, kamu personeli rejimi ve yerel yönetimler düzeyinde dönüşümlerin sağlanmasına yönelik tasarılar hazırlanmıştır. Ek olarak Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasası⁶¹ ve Sosyal Güvenlik Kurumu⁶² Yasası'nın çıkarılması ile sosyal güvenlik alanında önemli bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir.⁶³

Rekabet ve çelişki içinde çalkantılı kriz dönemlerinden tek başına iktidara gelen AKP, sermaye sınıfı ve bağımlı sınıflar üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Siyasal istikrar ve büyüme beklentilerine karşı Türkiye sermaye sınıfı içinde sakinlikle karşılanmış ve aynı zamanda sosyal adalet, gelir eşitliği ve demokratikleşme üzerine yapılan sık vurgularla yeni iktidar blokunun oluşmasına ve neoliberal uygulamalara karşı bağımlı sınıfların parçalı hareket etmesine imkân sağlamıştır. Alternatifsizliğe karşı yeni bir yüz olarak siyaset sahnesinde yükselmesi ve söylem düzeyinde “adalet ve kalkınma” adına yapılan vaatlerle kendinden önceki merkez sağ partilerden ayrı bir noktada durmuş, böylece iş dünyasından uluslararası iş çevrelerine, liberal aydınlardan, bağımlı sınıflara kadar geniş kesimlere hitap ederek birçok sınıfsal yapıdan destek görmüştür. AKP, 1990'lı

⁶¹ 5510 sayılı ve 31.05 2006 tarihinde yürürlüğe giren yasa ile SSK, Bağ- Kur ve Emekli Sandığı mensuplarının tüm hak ve yükümlülükleri tek bir yasada toplanmış olup sosyal güvenlik sisteminde kurumsal düzenlemelerle de sağlamlaştırılmıştır.

⁶² 5502 sayılı kanun ile sosyal güvenlik sisteminde parçalı ve ayrık yapı tek bir çatı altında birleştirildi. Böylece devlet memurları, sözleşmeli çalışanlar, tarım alanında ücretli çalışanlar, kendi adına çalışanlar ve tarım alanında kendi adına çalışanları kapsayacak düzeyde beş farklı emeklilik rejiminin hak ve yükümlülükleri denkleştirilerek tek bir emeklilik rejimine dönüştürülmesi sağlandı. Bağımlı sınıflar alanında yapılan bu düzenleme üçüncü bölümde daha detaylı irdelenecektir.

⁶³ Özellikle 2000'lerden sonra sosyal güvenlik alanında bahsedilen yapısal dönüşüm bir anlamda rekabet unsuruna dayandırılmaktadır. Sermaye birikimini kolaylaştıracak ve artıracak bir şekilde yapılan bu düzenleme ile emek üzerinde sınıfsal hegemonyanın tahakkümünü artırıcı ve güvenceye alan bir dönüşümü belirtebiliriz. Bu noktada Poulantzas'ın (2006: 206-7) çözümlemesi önemlidir. “Kapitalist devlet tarafından alınan önlemlerin hepsi, halk kitleleri tarafından dayatılanlar bile, sonuçta ve uzun vadede sermayeden yana ya da sermayenin yaygın yeniden- üretimiyle bağdaşır nitelikteki bir stratejinin içinde yer alır. Devlet, sermayenin yaygın terakümüne yönelik başlıca önemlerini ezilen sınıflarla olan güç dengelerini ve ezilen sınıfların direnişlerini dikkate alarak yükümlenir ve bu önlemleri siyaseten hazırlar, öyle ki bunlar, ezilen sınıflara verilen bazı tavizlerle (halkçı kazanımlar), sınıfsal hegemonyanın yeniden- üretimini ve burjuvazinin halk kitleleri üzerindeki genel tahakkümünü güvenceye alırlar.” Devam eder, “Emek gücünün yeniden- üretimi siyasi bir stratejidir, çünkü söz konusu olan her zaman toplumsal işbölümünün yeniden- üretimidir; siyasi- ideolojik öğeler burada her zaman kurucu olarak mevcuttur. (...) [s]osyal yardım kanalları, işsizlik yardımı devreleri ve iş bulma büroları, ‘sosyal’ diye nitelenen konutlara (hatta geçiş sitelerine) ait uzamların maddi düzeni, özgül eğitim haddeleri (teknik ya da geçiş sınıfları diye adlandırılan), bakım evleri ve hastaneler aynı zamanda emek gücünün hukuki ve polisiye denetimini sağlayan siyasi yerlerdir.”

yılların koalisyon hükümetlerine ve krizlerine karşı siyasi istikrar vurgusuyla hem siyasal hem de iktisadi alanda kararlı bir duruş sergilemesi nedeniyle Türkiye siyasetinde olumlu olarak değerlendirilmiştir.

Ancak 2007 yılı Nisan ayında tarihe “cumhuriyet mitingleri” olarak düşen yürüyüşler, zaman içinde parti ile sivil ve askeri bürokrasinin yüksek kademeleri arasındaki siyasal rejiminin biçimine yönelik tartışmaların sokaktaki yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu dönem aynı zamanda iktisadi alandaki iyimser havanın dağılmasına, istikrar ve kalkınma vaatlerinin toplumsal kesimler tarafından endişeyle karşılanmasına denk gelir. 2008 yılında küresel ölçekte yaşanan kriz siyasal iktidar tarafından her ne kadar “teğet geçen” bir yorumla değerlendirilmiş olsa da büyüme oranlarındaki gerilemenin durdurulamaması, enflasyon oranlarının istenilen düzeyde tutulamaması, işsizlik, finansal disiplinin sağlanamaması büyüyen cari açığın giderek gündelik yaşamda kendini hissettirmeye başlaması semptomatiktir. Öte taraftan büyük sermaye kesimlerinin hoşnutsuzluğunu artıracak düzeyde AKP’nin belli sermaye kesimlerine (İslami sermaye) yönelik kayırmacı bir politika izlemesi toplam artık değer dağılımını etkilemiştir. Buna ek olarak partinin kendi tabanını oluşturan muhafazakâr seçmene yönelik inisiyatifli tutumu, tabanın arzu ve isteklerini güçlü ve etkin kılacak şekilde iktidarın devletin kurumsal yapısını değiştirmeye yönelik girişimleri, demokratikleşme ve AB sürecindeki aksamalar iktidar bloku içerisindeki hegemonik güç dengelerinde bir dizi aksaklıklara neden olmuştur (Hoşgör, 2014: 293-294). Çalışmanın bu bölümünün AKP iktidarının 1980’lerden beri denenen ama başarısız bir girişim olarak sonuçlanan iki uluslu hegemonik proje kurma girişimini analiz etme amacıyla olması nedeniyle literatürde daha çok aktörlerin başarılarını karizmatik liderlik gibi kişisel özelliklere ya da ideolojik angajmanlara dayandıran sorun ve temalar (Özel, 2003; Tepe 2006; Yıldırım vd., 2007)⁶⁴ konunun kapsamının dışında tutulmuştur. Bununla beraber,

⁶⁴ Örneğin Tepe (2006), farklı yaşam ve dünya görüşlerine sahip toplumsal kesimler arasındaki rekabet üzerine odaklanırken, diğer yazarlar ise (Yıldırım vd., 2007; Özel 2003) AKP’nin seçim başarılarını açıklamak için liderlik vasfına ve siyasi kişilik özelliklerini değerlendirirler. Elbette ki, Erdoğan’ın merkez-çevre karşıtlığı üzerinden yaptığı vurgulama ya da sokaktaki vatandaşa direkt seslenme biçimleri hegemonik önderlik açısından önemlidir. Ancak, bizim ortaya koymaya çalıştığımız mesele söylem düzeyinde hareket etmekten öte sınıfsal bir perspektifle siyaset analizini yapmak olduğu için konunun kapsamı dışında kalmaktadır. Bu bağlamda sınıf-kuramsal bir yaklaşım gözetilerek açıklanmaya çalışılan analiz iktidar blokunun sınıfsal yapısına ve hegemonik girişimin arkasındaki dinamiklere, çelişkilere ve güç ilişkilerine odaklanmaktadır. Bu amaçla yapılan analiz ağırlıklı olarak Poulantzas tarafından geliştirilen ve

AKP'nin siyasi liderlik pozisyonundan ayrı olarak hegemonya kurma başarısını Kürtlerle, Alevilerle, toplumsal kesim içinde dini ya da etnik olarak ayrı tutulan kesimlerle ve “demokratik reformlar, açılımlar ya da çalıştaylar” olarak ifade edilen konularla ilişkilendiren belli bir genel kabulün olduğunu söylemek gerekir (Keyder, 2004; Çınar, 2006; Öniş 2006b). Ancak bizim için önemli olan bir bütün halinde ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerde değerlendirme yapmak ve bu alanları birbirinden ayrı⁶⁵ tutmamaktır.

Zira bir bütünlük içinde değerlendirmek gerektiğinden ve aynı zamanda hegemonya projelerinin sadece ekonomik ilişkilerden değil, aynı zamanda ideolojik ve politik alanlardaki meselelerle de ilgili olduğunu belirtmek gerekir. Hegemonya projeleri bir yandan maddi ödünlerle birlikte ekonomik alanda bir işleve sahip olurken öte taraftan sosyal yardımlar, askeri başarılar, ahlaki düzenlemeler ve yenilenmeler, istikrar vurgusu gibi konularla sembolik ödüllerle bir tutunum sağlar. Bu açıdan bakıldığında sadece bir uğrak üzerinde durmak ve hegemonyanın oluşumunu belli dinamikler üzerinden yorumlamak kapsamlı bir toplumsal değerlendirme yapmayı engellediği gibi indirgemeci bir yaklaşıma da sürükleyebilir. Toplumsal ilişkiler bütününe ekonomik, politik ve sosyal dayanaklarından ayrı değil, aralarındaki diyalektik ilişkiyi ihmal etmeden birikim rejimi ve düzenleme tarzı arasındaki ilişkiselliği göz ardı etmeden değerlendirmek anlamlıdır. AKP'nin de hegemonik yükselişinde eşzamanlı ve ardışık gelişmelerle olgular bütününe ele alarak aralarındaki ilişkileri/çelişkileri gün yüzüne

daha sonra Jessop tarafından stratejik-ilişkisel devlet olarak ifade edilen yaklaşıma dayanmaktadır (Jessop, 1985, 1990, 2007). Ayrıca birinci bölümde de ifade edildiği gibi Gramsci'nin (1971) hegemonya kavramı ve onun iki uğrağından da faydalanılmıştır. Hatırlatmak gerekirse, hegemonya, bir yanda hâkim sınıfın bir fraksiyonunun diğer müttefik fraksiyonlar üzerindeki hâkimiyetini ifade eder. Dolayısıyla hegemonik fraksiyona sahip yönetici fraksiyon, diğer fraksiyonların çıkarlarını kendi çıkarlarıyla birleştirerek, kendini bütün bir sermayenin ortak çıkarlarının temsilcisi durumuna getirip hegemonik olma gücüne erişir. Öte yandan ise, hegemonya aynı zamanda hâkim sınıfın siyasi, ahlaki ve entelektüel önderliğinde kendi dünya görüşünü bağımlı sınıflara benimseterek, değerlerini evrenselleştirir. Böylece de bağımlı sınıfların ihtiyaçları ya da çıkarları olarak sunulan şeyler aslında hâkim sınıfın belirlediği bir ilişki biçimini ifade eder.

⁶⁵ Ekonomi ile siyaset alanı arasında bir ayırım yapma ve böylesi bir değerlendirme genel anlamıyla liberal yazında fazlasıyla görülmektedir. Ekonomideki başarıları aktörlerin dünya lideri olma yolundaki girişim olarak değerlendirmelere karşılık politik alanda daha çok ülke içini kapsayacak konularda yapılan girişimler ise geniş tabanın talebinin siyasal alanda tezahürü olduğu için bir halk zaferi olarak da nitelendirilebiliyor. Örneğin Çınar (2006) AKP'yi iktidara getiren ve onun istikrar içinde kalmasının önemli bir ögesi olarak demokratik reformlara işaret eder. Geniş tabanlı bir halk desteği ise bu talebin hem temsil edilmesinden kaynaklanmaktadır.

çıkarak belli bir tarihsel dönemi ilişkisel bir yaklaşımla ele almak önemlidir. Bu bağlamda yazının devamı hegemonik projenin oluşum aşamasında temel dinamik olan ekonomik istikrar ve büyüme kavramları üzerinden ele alınarak AB üyelik süreci, normalleştirme üzerinden Türkiye demokrasisini yeniden tesis etme, bu anlayışın kültürel hegemonya düzeyinde toplumsal sınıflarda massedilme çabası ve bu amaçla AKP'nin entelektüel ve ahlaki önderliğinin siyasi bir hâkimiyete evrilmesi değerlendirmenin bazı odak noktalarıdır. Bu doğrultuda AKP hegemonyasının kapsayıcı ve bütünlüklü değil dışlayıcı ve seçici bir proje olarak sınırlı olduğu ortaya konacaktır.

2.5 BİR HEGEMONYA PROJESİ OLARAK AKP

2.5.1 Ekonomik İstikrar ve Büyüme

1980 sonrası yeni bir devlet formuna geçişin temel dayanaklarından olan birikim rejimine yönelik yeni bir düzenleme tarzı olan yeni sağ devlet anlayışı Özal'ın tüm çabalarına ve sermayenin desteklemesine karşın hegemonik bir üstünlük kurmayı başaramamıştı. Dolayısıyla 2000'lere kadar yaşanan politik aktörlerin güçsüzlüğü toplumsal sınıfların direngen bir safta kalması söz konusuydu. Geçmiş deneyimlerin bir uzantısı olarak 2000- 2001 finansal krizi ekonomik sıkıntılara⁶⁶ rağmen politik aktörlerin güçlü ve istikrarlı bir hükümeti tercih etmeleri gerektiği ve mümkünse bunun artık koalisyon hükümetleriyle değil tek parti hükümetiyle sağlanacağı düşüncesinin⁶⁷ yaygın bir kabul görmesine imkân vermişti.

⁶⁶ Krizin yıkıcı etkisiyle Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH) yüzde 9,5 oranında bir düşme yaşarken üretim ve hizmet sektöründe ciddi anlamda küçülmeler oldu. Ancak en önemli etki bankacılık sektöründe hissedildiği için işten çıkarmalar sonucu işsizlik arttı ve birçok banka iflas etti (Şenses, 2003).

⁶⁷ Kriz sonrası gündemde “Derviş Politikaları” olarak bilinen DB güdümlü “Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” için görevlendirilen Kemal Derviş, teknokratik ve politik bir aktör olarak istikrar programını hayata geçirdi. Daha önceki hükümetlerin başarısız bir yol izlediği ve istikrarı sağlayamadığı düşüncesine dayanan bir dizi yapısal reformu içeren program aynı zamanda başarısız siyasi kurumların ve siyasi aktörlerin krizde payı olduklarını belirtmesi bakımından “yeni bir yol oluşumu” olarak değerlendirildi (Keyman ve Öniş, 2003). Buna ek olarak Derviş'in reform paketini sistem tarafından başarılı bir içselleştirdiği ve popülist taleplere karşı koyduğu da yaygın görüşler arasında yer alır. Program hakkında detaylı bilgi için bkz. Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, (2005).

Kriz sonrası gündemde “Derviş Politikaları” ile bilinen DB güdümlü “Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” için görevlendirilen Kemal Derviş, teknokratik ve politik bir aktör olarak istikrar programını hayata geçirdi ve yeni bir yol olarak değerlendirildi. Önceki koalisyon hükümetleri yönetimle ilgili her şeyden sorumlu olarak siyasetin kirlenmesinden dolayı sorumlu tutuldular (Öniş 2003). Sonuç olarak 2001 kriziyle kristalize olan ve IMF’nin elini güçlendirirken güçlü hükümet ve istikrar vurgusu AKP hegemonyasının önemli bir mihenk taşı haline geldi. Krizin yaratmış olduğu konjonktürel durumda ağırlıklı bir siyasi ve toplumsal muhalefetin olmasını engellediği için gerekli mali disiplinlerin uygulanmasında herhangi bir engel bulunmamaktaydı. Dolayısıyla ideolojik hegemonyanın konumlandırılması ve kamuoyuna kabul ettirilmesi olumsuz koşullardan çıkış yolunun sadece istikrarla, bu istikrar içinde yapısal reformların gerçekleştirilmesi gerektiği inancının yerleştirilmesiyle kuvvetlendi. Aynı zamanda akademik çevrelerden de DB tarafından hazırlanan ve IMF gözetiminde sürdürülen stabilizasyon programları olumlu bir şekilde değerlendirilerek (Öniş 2003) kaosu hakim olduğu 2002 öncesi durumdan yeni dengelerle çıkış için ideolojik zemin hazırlanmış oldu. Daha öncede ifade edildiği gibi IMF destekli istikrar programına seçim öncesinde sadakatini gösteren AKP, seçim sonrasında da programa bağlılığını göstererek popülist bir politika izlemedi (Hoşgör, 2014: 298).⁶⁸

Programın başarılı seyri sayesinde enflasyon uzun yıllardan sonra ilk defa tek haneli rakamlara düştü ve ekonomik büyüme için olumlu bir ortam oluştu.⁶⁹ Dolayısıyla hükümetin göstermiş ve yakalamış olduğu istikrar becerisi yabancı yatırımcılar için güveni ifade ediyordu. Dış sermaye akışının artışı 2005 sonrası için özelleştirmelerin hızlanmasını beraberinde getirdi.⁷⁰ Özelleştirmeler sonrasında 2002- 2005 yılları arasında gayrisafi milli hasılda yıllık ortalama yüzde 7,5 düzeyinde bir artış oldu (Hoşgör, 2014: 298). Büyüme oranlarındaki yükseliş ile gelir bölüşümlerindeki gerilimi azaltacağı düşünüldüğünden sürdürülebilir kalkınmanın uzun erimli olacağına dair

⁶⁸ Program hakkında detaylı bir eleştiri için bkz. BSB, (2007).

⁶⁹ İdari engeller ve yasal korumalar üzerinde yapılan değişikliklerle kurumlar vergisinin düşürülmesi yatırımların seyrini değiştirmiştir.

⁷⁰ Özelleştirmeler hakkında sıralama için bkz. Karahanoğulları, (2017).

görüşler de sürülmektedir.⁷¹ Bütün bu yaklaşımlar AKP'nin ilk yıllarındaki performansı iş çevrelerinden medyaya kadar uluslararası çevrelerce de büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.

AKP hükümetinin farklı (tüm çelişkilerine rağmen sermaye kesimleri MÜSİAD, TÜSİAD)⁷² iş çevreleri tarafından olumlu bir havayla karşılanması aynı zamanda hegemonik üstünlüğünü kurmasında önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Ancak TÜSİAD öte taraftan hükümetin bazı uygulamaları (özellemeler, vergi ve sosyal güvenlik primleri vb.) hızlandırması gerektiği kanaatindeydi. MÜSİAD da enflasyon oranının düşmesinden ve mali istikrar konusunda kararlılığından dolayı hükümetin uygulamalarından memnuniyetini belirtmekteydi.⁷³ Öte taraftan MÜSİAD ve TÜSİAD yüksek cari açık konusunda çekincelere sahiptiler. Ancak, genel anlamıyla sermaye kesimlerinin ve liberal çevrelerin AKP'nin iktidara gelişinden dolayı memnuniyet duyduklarını belirtmek gerekir. Yeniden vurgulamak gerekirse 1990'ların sonu ve 2000'lerin başındaki konjontürel ortamın yarattığı kaygan zemindeki ekonominin ve politik ortamın etkisi vardı. AKP yönetimi, geçmişin bozuk düzeninden bir kopuş olarak uzun zamandır arzu edilen yapısal dönüşümleri sağlayacak, ülkenin kronik sorunları arasında olan işsizlik, yolsuzluk gibi meseleleri sonlandıracak, sosyal adaletin yeniden tesisinde güveni yeniden kuracak bir yönetim olarak olumlanmaktaydı (Keyder 2004; Heper 2005; Öniş 2006a).⁷⁴

⁷¹ AKP'nin ekonomik programının özellikle sosyal adalet ve farklı kültürlere hoşgörümlü göstermesi açısından yapılan vurgularla gelir dağılımı eşitliğini sağlayacağına yönelik görüşler için bkz. Keyman ve Öniş (2003) ve (2007); Öniş (2006b); 2000'li yıllardan itibaren yerel yönetim kanunlarının yenilenmesinin ekonomik anlamda ihtiyacı gidermediğine yönelik bilgi için bkz. Sarıoğlu (2007).

⁷² TÜSİAD, hükümetin ekonomi temelli performansını, AB üyelik süreci ile ilgili adımlarını ve yapısal reformları devam ettirmedeki kararlılığı ve bankacılık sektöründeki düzenlemelere yönelik desteklemiştir.

⁷³ Her ne kadar MÜSİAD, IMF yörüngesindeki bir ekonomik program ve büyüme anlayışını destekleme de çekinceleri olsa da sermayenin belli bazı kesimlerde tekelleşmesine karşı parti programını desteklemekteydi. Böylesi bir uygulama küçük işletmeler tarafından da olumlu karşılanmaktadır.

⁷⁴ Tek parti çoğunluğuna sahip olmanın getirdiği avantajla AKP, Kamu Sektörü ve Yerel Yönetimler Reformu, Sosyal Güvenlik ve Sağlık Reformu ve İş Kanunu gibi pek çok sorunlu alanlarda yasa çıkarmıştır. Bu yasalar sayesinde yönetsel kapasitenin, üretkenliğin ve hizmet kalitesinin artacağı, buna ek olarak, şeffaflık ve hesap verebilirliğin güvenceye alınacağı iddia edilmiştir. Türkiye, bu yasaların getirdiği yeni toplumsal zeminde daha demokratik ve yetkilerin yerel odaklara dağıtılmasını olanaklı kılacağından âdemi merkezîyetçiliğin güçleneceği vurgusu yapılmıştır.

Tüm bunları değerlendirmek gerekirse kriz sonrası ortam AKP için hegemonyanın yeniden kurulmasında yardımcı olmakla kalmadı aynı zamanda 1980’lerden beri yapılmak istenen ama başarılı bir şekilde seyretmeyen neoliberal yeniden yapılanma sürecinin hızlı bir şekilde ilerlemesine dayanak oldu. 1990’larda karşılaşılan kitlesel direnç ve büyük sermaye gruplarının orta büyüklükteki sermayelere karşı ortamın sınıfsal mücadelesinden etkilendiği için verdiği stratejik ödünler uzun vadede yeni bir iktidar bloku kuramaya yönelik bir tavır sergiledi. Dolayısıyla kurulan yeni iktidar bloku ile ideolojik meselelerden, toplumsal entegrasyona, demokratikleşmeden, uluslararası ilişkilere kadar yeni strateji ve iş ilişkilerini de içerecek kapsamlı bir yelpazeye sahip oldu (Hoşgör, 2014: 301).

2.5.2 Avrupa Birliği Üyelik Süreci ve Yeni bir Normalleşme olarak Türk Demokrasisi

AB ilişkileri çerçevesindeki ilerlemeler AKP’ye bakış açısının önemli ölçüde değişmesine neden oldu. İktidara gelen hükümet sadece müzakerelerin başlatılması ve bunun toplumsal bir coşku ve algıyla işlenmesi girişiminde bulunmadı, aynı zamanda farklı kültürel birliklerin zenginliğin getirisi olduğunu ifade ederek hak/özgürlüklerin korunmasına yönelik olarak da reformlar başlattı. Asker-sivil ilişkilerindeki dengenin değiştirilmesinden ötürü birçok yorumcu AB’nin siyasal değişimdeki etkisi üzerinde durup “dış çapa” etkisiyle sistem dönüştürücü bir işlev gördüğünü belirtmiştir (Özel, 2003; Keyman ve Öniş 2003; Keyder, 2004; Öniş 2006a). AKP’nin Türkiye siyaset hayatında hegemonyasını inşa etme sürecinde AB üyelik sürecinin önemli bir role sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Aynı zamanda üyelik sürecinin, hâkim sınıf ya da fraksiyonların toplumun geneli üzerinde nasıl bir ideolojik üstünlük kurduğunu ve bu hegemonya stratejisinin iktidar politikalarıyla hangi koşullarda eklemlendiğini anlamak gerekir. AB çerçevesinde planlanan reformlar kurumsal biçimleri dönüştürmeyi hedeflemektedir. “AB çapası” paradigması olarak belirlenen ilke ve yöntemlerle IMF ve DB ile müzakere edilmiş yapısal reformların gerçekleşmesini temin eder (Hoşgör, 2014: 302). Bu kapsamda yeni İş Kanunu’nun yasalaşmasından, sağlık ve sosyal güvenlik mekanizmalarının devlet eliyle tasfiyesine, ekonominin yabancı sermayedarlara açılmasından, tarımsal ve finansal/mali sektörlerin yeniden yapılandırılmasına, Kamu

Personeli Rejimi Reformu ve Yerel Yönetimler Reformu aracılığıyla kamu sektörü harcamaların kısıtlanmasına kadar birçok yapısal dönüşüm bu sayede gerçekleştirilme fırsatı elde etti. Bu uygulamaların hepsi toplumsal ihtiyaçlara cevap, demokratikleşme ve AB üyeliği vurgusu ile yansıtılmış olsa da hâkim sınıfın elini güçlendirecek uygulamalar olmasının yanı sıra sınıf mücadelesinin de içini boşaltmaya katkıda bulundu. Buna ek olarak yapısal reform ile dönüştürülen kurumsal formlar “statükocu” cumhuriyet düzenine ve devletin resmi ideolojisi olan Kemalizme yönelik bir karşı devrim girişimi olarak da okunabilir. Çünkü hegemonya projeleri sadece ekonomik reformlarla/dönüşümlerle değil aynı zamanda verili bir toplumun politik tarihsel arka planına yapılan söylemlerle de şekillenir. Dolayısıyla maddi temeller üzerinden yükselen bu yeni inşa dönemi toplumdaki farklı sınıfların, kesimlerin ya da grupların ihtiyaçlarına yönelik bir dile geliş halidir. Bu açıdan birçok stratejik birleşmeyle mücadelenin alan ve kapsamının da genişlemesine yol açar. Bu noktadan değerlendirmek gerekirse AKP’nin demokratikleşme adına gündeme getirdiği reform paketleri sadece kendi dönemsel koşullarını değil kendinden önceki demokratikleşme projelerini de içerecek bir biçimde anlaşılmalıdır.

Toplum dinamikleri açısından 1990’lardan itibaren siyasal sürecin belirlenmesinde yerel aktörlerin, bunlar içinde de sivil toplum kuruluşlarının (STK) demokratikleşmeyi siyasetin gündeminde canlı tutmaya çalıştıkları unutulmamalıdır. Buna yönelik çalışmalarda⁷⁵ ülkenin demokratikleşmesindeki sorunlar ele alınarak eksiklikler ortaya konulmakta ve buna karşı stratejiler önerilmektedir. Demokratikleşme konusundaki eksikliklerle ilgili olarak sadece insan hak ve özgürlüklerine vurgu yapmamış, aynı zamanda etnik azınlıkların kültürel haklarına, ana dillerinin yaygınlaştırılmasına, ifade özgürlüğüne ve Siyasi Partiler Yasası’na kadar geniş bir yelpazede 1982 Anayasası’nın bazı maddeleri hakkında değişiklikler de önermiştir.⁷⁶ Ancak 1990’ların siyasal gündemi toplumun farklı kesimlerini bir çatı altında toplayacak bir siyasal liderin varlığına ve ulusal-popüler bir programın uygulanmasına imkân vermemiştir. Özellikle de

⁷⁵ Detay için bkz. Ergil (1995); TOBB (2000).

⁷⁶ Örneğin TÜSİAD raporunda seçim barajının %10’dan %5’e düşürülmesine yönelik öneri bulunmaktadır. Bu öneri özellikle Kürt nüfusun temsiliyeti konusunda önemli bir değerlendirmedir. Buna ek olarak parti kapatma hükümlerinin yeniden değerlendirilmesine yönelik öneri ise içinden çıktığı partinin ve İslami kimliğin devamı olan AKP açısından dikkate değer bir sorundur.

1990'ların sonlarına doğru artan milliyetçilik rüzgârı toplumsal ve siyasal bakımdan AB üyeliğine ve demokratikleşme projelerine olan ilgiyi de azalmıştır.

Buna karşılık 2002 seçimlerinin tarihsel arka planı (koalisyon hükümetleri, Kürt sorununun yoğunlaşması ve sertleşmesi, 2001 krizi gibi) güçler dengesinin de değişmesine neden oldu. Bütün bu olumsuz bakiye birikimi siyasi gündemin yeniden siyasi istikrar, AB üyeliği, ekonomik kalkınma, demokratikleşme⁷⁷ gibi tek çatı altında toplanacak bir projenin bileşenleri haline geldi.⁷⁸

Böylece AB projesi, AKP'ye stratejik önemdeki çeşitli güçleri özgül çıkarları olan özneler olarak kendi projesine entegre etme fırsatı verdi: Finansal krizler, işsizlik ve iflaslar olası AB üyeliğinin maddi getirilerini zaten cezbedici kılıyordu. AB üyeliğinin somut bir strateji olarak formüle edilmesinde aydınların ve diğer çıkar gruplarının rolü (özellikle yeni düzenleme biçimlerini şekillendirme kapasiteleri açısından) ayrıca önemlidir. Üyeliğin avantajları, kitle iletişim araçları, düşünce kuruluşları, araştırma enstitüleri, sendikalar, siyasi partiler ve STK'lar gibi çeşitli kurumlar ve örgütlerce savunuldu." (Hoşgör, 2014: 305).

Buna ek olarak AB üyeliğinin iş bulma imkânları, tekelleşmemiş sermaye için yeni iş ve pazar bulma fırsatları sağlayacağı ve çalışanlar için olumlu etkiler yaratacağı üzerinde durulurken yabancıların doğrudan yatırım yapabileceği, istihdama katkıda bulunacağı, kişi başına düşen milli gelirin yükseleceği ve bununla bağlantılı olarak tasarrufların artacağı doğrultusunda görüşler ileri sürüldü.

AB üyelik süreci aynı zamanda resmi devlet ideolojisiyle de hesaplaşmada bir fırsat haline gelmişti. Üyelik için gerçekleştirilecek reformlar egemen devlet anlayışı ve siyasal meşruiyet ilişkisinin yeniden kurulmasına imkân verdi. Demokratikleşme projesi kapsamında çoğulculuk ve özgürlükler⁷⁹ söylemi hükümetin elini güçlendirerek dindar

⁷⁷ Demokratikleşmenin hükümetlerin değerlendirilmesinde bir kriter olduğu anlaşılmaktadır. AB üyeliğinin ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasındaki önemli dayanaklardan biri olan siyasi istikrar için bkz. TÜSİAD (2007).

⁷⁸ Bkz. Sümer ve Yaşlı, (2010).

⁷⁹ Özgürlük anlayışının belli bir kesimin yaşayış hakkı (dini özgürlükler) olarak yansıdığını belirtmek yanlış olmaz. Özellikle tarihsel arka planında 28 Şubat döneminin getirdiği fotoğrafla (kamu kurumlarında ve üniversitelerde başörtüsü yasağı) dönemin hem liberal hem de sol-liberal aydınları ya da önde gelenleri otoriter devlete karşı birlikte hareket etmişti. Öte taraftan 28 Şubat askeri müdahale sonrası İslami kökenli bir parti olan RP kapatılmıştı. Parti kapatılma noktasında tedirgin olan ve bunu her siyasi ve toplumsal birlikteliklerde vurgulayan AKP, askeri vesayetin siyaset alanından çekilmesinde önderlik edeceklerini de vurgulamışlardır. Ezilen ve ötelenen bir kesim olarak öne çıkan dini özgürlükler alanı kontrolcü ve baskıcı devlet eleştirisinin aydınlarla birlikte siyasal meşruiyet zeminini de hazırlamış oldu. Liberallere göre, 2002 sonrası seçim sonuçları ve sonrasında AB üyelik süreci ve beklentileri devletin otoriter dönüşümü için elverişli bir zemin sağlamıştır (İnsel, 2003; Özel, 2003; Yılmaz 2004; Çınar

seçmen tabanının ihtiyaçlarına cevap vermesini sağladı. Bu yüzden Kopenhag Kriterleri, Türkiye’de kaygan bir zeminde olan demokrasinin güçlenmesi için olumlu bir olanak şeklinde değerlendirildi (Yavuz, 2006); hatta kimi görüşler “güçlü devlet geleneği” olarak bilinen anlayışın sonuna gelindiği yönündeydi (Keyman ve Öniş 2003). Demokrasinin ilerlemesinde temel noktalardan biri olarak görülen AB yapısal reformları aydınlar ve toplumun kanaat önderleri tarafından böylece liberal demokratik ideolojinin toplumsallaşmasına katkı sunmak üzere kullanıldı. Bu bakış açısı, AB sürecini bütün toplum kesimlerini kapsayan ve bunların çıkarlarının temsil edileceği ulusal-popüler bir proje olarak gösterirken, sol çevrelerin bazı kesimleri tarafından da verilen destekler AKP karşısında muhalif kesimin erimesine sebep oldu.

2.6 GRAMSCI’NİN SAĞ OKUMASI VE KÜLTÜREL HEGEMONYA

Hegemonyanın inşasında sadece çelişkili talep ve çıkarların uzlaştırılması değil aynı zamanda kültürel ve ideolojik önderlikle toplumsal denetimin genişletilmesi de gerekir. Bu açıdan AKP iktidarının ve hükümetlerinin sandıktaki başarılarından dolayı halkın üzerindeki kültürel ve politik iktidarını ve gücü her seçim sonrası artarak devam etmiştir.

Siyasal İslam’ın ve ekonomik araçlarının 1970’lerden itibaren yoğunlaştığı ve merkezileştiğini önceki bölümde ortaya koymaya çalışmıştık. Sermaye kesimi içinde ekonomik gücün tahakküm gücüne erişemediği noktada ekonomik hegemonyanın ve bununla bağlantılı olarak kültürel hegemonya kurma mücadelesi İslami hareket çerçevesinde manevi üstünlükler yoluyla kitlelere ulaşma imkânı bulmuştur. Bu araçlar vasıtasıyla (kültürel ve moral üstünlükler) siyasal iktidarın ele geçirilmesi başka bir ifadeyle kültürel hegemonyayı önceleyerek siyasi ve ekonomik kazanımların elde edilmesi kolaylaşmıştır. Muhafazakâr demokrat söylemi ile kendini tanımlayan AKP’nin ilk yıllarında AB üyelik süreci ve Batı ile kurduğu ilişkiler Avrupalı olma ile İslami düşüncenin birlikteliği üzerinden yürüyen bir hegemonik stratejiye sahipti (Atasoy, 2009: 166). Neoliberalizmle bir evlilik gerçekleştiren İslamcı politika, dinsel

2005). Dolayısıyla, AB projesi üzerinden demokrasi ve insan hakları, özgürlükler vurgusu güvenli bir savunma alanı olarak karşımıza çıkar.

duyarlılık laik modernite kavramları ile harmanlanırken, aynı zamanda Türkiye’de devletin egemenliği ile AB’nin uluslarüstü politikası arasındaki etkileşimini de gözler önüne sermektedir. Bu noktada İslam’ın ve öğretilerinin, politik, kültürel ve kamusal anlatılarının piyasa kapitalizmi ile dolayımınarak kültürel hegemonya üzerinden dolaşıma girmesine tanıklık edilebilir. Piyasanın liberalizasyonu ve dışa açılması muhafazakâr ve dinsel akımların güçlenmesine ve dini söylemler de milliyetçi bakış açısıyla sınırlı kalan piyasalaşmanın İslami kimlik ile yeni coğrafyalarda hayat bulmasına imkân verdi (Öztürk, 2014: 204).⁸⁰

Sol literatüre ve dünya görüşüne ait kavramların sağ pratiklerle, Türkiye özelinde de dini kavramlarla birleştirilerek yeni bir temalaştırmayı hedefleyen sağ Gramsci okuması, hegemonya kavramını İslami kavramlarla eklemlendirilerek toplum üzerindeki nüfuz ve iktidarı stratejik bir konumda değerlendirmeye yönelmiştir. Sivil toplum üzerinden yükselen bu hegemonya kavramsallaştırması verili bir devlet düzenini sınıfsal bir aktör bağlamında ele almaz. Bu açıdan iktidarı sınıfsal bağlamından kopartarak yapılan hegemonya tartışmasını aynı zamanda siyasal zemindeki işlevini de kapatarak yürüten AKP iktidarını rıza üzerinden okuyan bazı çalışmalar bulunmaktadır.⁸¹ Bu çalışmalardaki biçimiyle, AKP iktidarının, kendinden önceki toplumsal, siyasal ve ekonomik gerçekliklerinden ayrı olarak ele alınması ve “karşı hegemonya”nın bir yansıması ve tek gerçeği olarak değerlendirilmesi, hem mevcut iktidarın yapısal belirlenimlerini hem de tarihsel arka planından yükseldiği Siyasal İslam ve neoliberalizm ilişkisini göz ardı etmek anlamına gelir. Buna ek olarak İslami aydınlar, Gramsci’nin hegemonya kavramı ile İslami bir kavram olan “tebliğ”in bir karşılık ifade ettiğini ileri sürerler ve aynı zamanda ideolojik hegemonyayı, aşağıdan yukarıya gücün kazanılması ve siyasal mücadelenin bir aracı haline gelmesi olarak yorumlarlar.⁸² Böylece önemli kavramlardan biri olan “mevzi savaşı” dönüştürülerek İslami/

⁸⁰ Örnek olarak Nur cemaatinin kollarından biri olan Gülen hareketi, okullar, yurtlar ve eğitim kurumları içeren uluslararası bir ağ içerisinde misyoner okulu kurmuştur (Hendrick, 2009: 358; 2014: 337-341). Althusser’in devletin ideolojik aygıtları arasında saydığı bu kurumlar hem kültürel hegemonyanın ve İslami hareketin güçlenmesine hem de ekonomik faaliyet için alanlar yaratılmasını sağlamıştır. Hareketin 2005 yılında kurulan iş dünyası kolu TUSKON’un on iki binden fazla üyesi mevcut ve Gülen okulları aracılığıyla da Afrika, Ortadoğu ve Asya’da ticari ilişkiler kurabilmiştir (Öztürk, 2014: 204).

⁸¹ Gramsci’nin karşı hegemonya ve pasif devrim kavramlarının AKP üzerinden yapılan bir okuması için bkz. Tuğal (2009).

⁸² Kavramsal devşirmeler ve açıklamalar için bkz. Güllalp (1997).

muhafazakâr ilkelere dayalı yeni bir toplumsal yapı ve kültürün oluşturulması için kendi örgütsel formu olan bir bilinç üzerinde odaklanıldı.⁸³ Mevzi savaşı için gerekli kitle desteği ve katılımının sağlanmasında vakıflar, dernekler, İslami partilerin doğrudan ya da sempati düzeyinde bağlı oldukları tarikatlar önemli bir işleve sahipti (Zubaida, 1996; Yavuz, 1997). Bu tür örgütsel ilişkiler hem bağımlı sınıflara yönelik sosyal yardım harcamalarını yerel yönetimler üzerinden sürdürürken hem de İslami partiler için önemli bir oy tabanı da oluşturmaktadır. Bu sosyal yardımlar içinde giyecek, yakıt, yiyecek, ucuz gıda gibi temel ihtiyaçlar yer aldığı gibi toplumsal ilişki bütünlüğü içinde geleneksel ya da törensel işlemler arasında yer alan toplu sünnet, düğün gibi yakınlaştırmacı; cenaze gibi aile etkinlikleri de yer almaktadır. Türkiye solunun dezavantajlı ya da yoksul kesimlerden uzaklaşmasına bağlı olarak, bu tür hizmetler İslami partilere yönelik marjinal konumda kalan yoksul kesimin de organik bağıni güçlendirmektedir. 1990’lar boyunca RP ve onun ağ ilişkileri (network) ile aracılığıyla süren bu hizmet bağıntısı 2000’lerde AKP iktidarı dönemlerinde de devam etmektedir. Seçmen tabanının gayri resmi ilişkiler ağlarıyla, iktidarın taban hareketine yönelik oy tabanlı ilişkisi bir süre sonra bağımlı bir ilişkisinin düzeyine eriştiği söylenebilir. Başlarda toplumun yoksul kesimlerine yönelik hizmet daha sonraları İslami sermaye içinde iş bulma imkânına dönüşmüş sonrasında ise artık iktidarlar tarafından kendine bağlı orta sınıf oluşmasına katkıda bulunmaya başlamış ve böylece sadık seçmenlerle kurulan kadro ilişkisine doğru evrilmiştir.⁸⁴

AKP iktidarı da RP’den kendi tarafına çektiği milletvekilleri yoluyla sosyal ve kültürel sermayesinin temelini attı. Gecekondu ve kentin taşra noktalarına dönük maddi vaatlerini sürdürmekle kalmadı aynı zamanda söylem düzeyinde tabanın İslami duyarlılıklarına ithafen sembolik ödülleri de sundu. Kendi seçmen tabanının maddi sorunlarını önceleyerek mevcut durumun sorumluluğunu kendinden önceki ve halen rekabet halinde olduğu siyasi partilere yöneltti. Buna ek olarak yapmış olduğu “reformları” (öğrenci bursları, kadın merkezleri, aş evleri, bedava okul kitapları ve aile yardımları gibi konuları), geleneksel devlet mantığına karşı bir kazanım olarak sunmuş

⁸³ Kemalist sekülerizm altında kontrol edilen din Özal iktidarının olduğu 1980’lerden itibaren bir gevşeme yaşamıştır. Özellikle Milli Eğitim Bakanlığı’nda önemli yerlerde yer bulan İslami kadrolar daha sonrasında hem bakanlık içinde görüşlerini sunabilecekleri destekçileri bulunmaktadır (Zubaida, 1996).

⁸⁴ Mısır ve Türkiye karşılaştırması üzerine Siyasal İslam’ın parti, statü ve sınıf değerlendirmesi için bkz. Gümüştü (2010).

ve gündelik hayatın temel ihtiyaçlarına cevap veren tek yönetim olduğuna dair algıyı benimsetmiştir.

Elbette bu algının yaygınlaşmasında kendi medya organlarının da etkisi vardır. Kültürel hegemonyanın etkili bir biçimde kullanılmasında taban hareketine dayalı stratejiye ek olarak yazılı ve görsel basında sembolleştirdiği “Hayaldi, gerçek oldu” mottosu kitlelerin günlük bilincini yönetmede önemli bir araç haline gelmiştir. Aynı zamanda medya organlarının İslami bir dile doğru evrilmesi, dini programların ve söylemlerin artması, kültürel muhafazakâr referansların yoğunluk kazanması sonrasında devlet geleneği ve resmi ideolojisi ile hesaplaşmanın yolu açılmıştır. Bu durum, AKP iktidarına yeni manevra alanlarının da açılmasına kaynaklık etmiştir. Televizyon programlarından dizi ve filmlere kadar aile yaşantısının kurumsal kutsallığının vurgulanması, belediyelerin kafe ve restoranlarında alkol satışının aile değerlerini koruma vaadiyle yasaklanması, ilk ve orta öğretim müfredatında, kitaplarında dinsel referansların artması gündelik hayatın İslamileştirilmesinin örnekleri olarak görülebilir. Tüm bunlar AKP’nin kültürel hegemonyayı düzenleyerek yeniden yaratmaya çalıştığı toplumsal düzenin belli tutum ve davranışlar etrafında sembolik ödüller ya da cezalar aracılığıyla içselleştirilmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca, toplumun değer ve normlar konusunda algısının ölçülmesinde kamuoyu araştırmalarının da payı önemlidir. Siyasi iktidarın zaman zaman demeçlerinden hareket edilerek yapılan anket çalışmaları sistematik bir durumdadır.⁸⁵ Halkın nabzını tutma olarak ifade edilen bu algı ve bilinç yönetimi ve değerlendirmesi kısa ve uzun dönemli yasa tasarılarının şekillenmesinde de etkili bir araçtır.

Sonuç itibarıyla AKP’nin kültürel hegemonya araçları arasında olan basılı ve görsel medya, sendikalar, dernekler, vakıflar etkin bir role sahiptir. Dinsel- muhafazakâr bilincin pekiştirilmesinde STK’lar ve eğitim kurumlarının hâkim olma çabası İslami güçlerin mevzi savaşındaki yerini alarak yeni manevra alanlarına sahip olmasını ve devlet aygıtının karşıt-hegemonya pratikleriyle kuşatılmasını amaçlamaktadır.

⁸⁵ AKP’ye yakın araştırma/ anket şirketleri arasında ANAR, Denge, Poollmark, Genar, Konsensus gibi anket şirketlerini sayabiliriz.

2.6.1 Muhafazakâr Demokratik Kimlikten Otoriterleşmeye Kayma

AKP, 28 Şubat askeri müdahalesinin sonucu olarak kapanan RP ve siyasetinden önemli dersler çıkarmıştır. RP'nin Türk modernleşmesinin tepeden inme eleştirisine karşılık İslamcılık vurgusuyla aynı toplum mühendisliğini gerçekleştirdiğini ifade eden AKP, Milli Görüş gömleğini çıkartarak yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya doğru bir toplumsal dönüşümü hedeflemektedir. Bu açıdan ilk önce bir kimlik tanımı ile kendini öncüllerinden farklı bir noktada tutma amacı güder. Çınar, RP'nin “kurumsal muhafazakâr”⁸⁶ kimliğinden ve iktidara geldikten sonra toplumu İslamileştirme projesinden (sosyolojik misyonundan) AKP'nin ayrıldığını belirtir. Buna ek olarak Çınar (2015: 43-46), RP'nin iktidara gelme ve iktidarda kalma adına politik misyonunun, sosyolojik misyonundan önce gelmesinin pozitif ya da ofansif iktidar yönelimli bir parti olmasına; buna karşılık 28 Şubat'tan kalan laik bürokrasinin baskıcı girişimlerinden dolayı İslami kesimlerin bedel ödediği siyaset politikasının bakiyesi karşısında AKP'nin seçim demokrasisini koruma; seçimler yoluyla iktidara gelme ya da iktidarda kalma ve böylece güç dengesini oluşturarak İslami kimliği korumaya dayalı defansif ya da negatif iktidar yönelimli siyasal stratejiye dayandığını ileri sürer. Güçler dengesine dayanan bu strateji modeli gerek retorik gerek sembolik olarak abartılı dindarlıktan kaçınan bir söylemle RP'yi ile arasındaki organik bağın koptuğunu “Milli Görüş gömleğini çıkarttık” cümlesi ile duyurmaya çalıştı. Bu durum hem sermaye kesiminin tüm fraksiyonlarına⁸⁷ hem de bağımlı sınıfların laik kesimine dönük bir mesajı içeriyordu. Öte taraftan Erbakan tarzı İslamcılığın toplumun seküler hayat normlarını tehdit etmekle birlikte dindar kesimin kısmi de olsa kazanılmış haklarının geriye doğru çekilmesine neden olmasından ötürü iktidarda olma ya da kalma şansının bu yollarla mümkün olmadığını göstermekteydi. Böylece 28 Şubat süreci ve sonrası AKP'nin sonraki yıllar için stratejik yönelimi ve hesaplamalarını yapması açısından önemli bir moment olarak karşımıza çıkar. O zamana kadar koalisyon hükümetlerinin siyasi bir başarı kazanamayıp iktidarda kalamaması, sermaye sınıf ve fraksiyonlarının

⁸⁶RP, siyasal duruşunu sergilerken cumhuriyetin Kemalist kurumsal yapısını sorunlaştırmayarak onu olduğu gibi koruyup manevi kalkınma olarak tanımladığı amacı için kullanmak isteyen bir kurumsal muhafazakar tavrı benimsedi. RP, devletin içeriğini sorunsallaştırarak mevcut devlet-toplum ilişkisini koruyan bir yaklaşım sergilemiştir (Çınar, 2015: 43; 2009: 149).

⁸⁷RP ile organik bağı olan MÜSİAD, 28 Şubat sonrası ilişkilerini en aza indirmeye gayretinde olmuştur.

siyasi temsilcisi olarak güçlü bir hükümetle karşılaşmamış olması ve bununla ilişkili olarak ekonomi politikalarının siyasal ve toplumsal hayattaki yansıması eski nesil iktidarların 2002 seçimlerinde başarısızlığına, henüz 14 aylık bir parti olan AKP'nin de yükselişine neden olur. Dolayısıyla AKP, muhafazakâr demokratik kimlik söylemiyle toplumsal, siyasal ve ekonomik alan üzerindeki öznelere dönük yeni bir algı inşa etme gayretindedir. Söz konusu yeni inşa süreci, yeni bir tarihsel blokun işareti olup hem kendine özgü hem de eklemlenen organik aydınlar aracılığıyla kültürel hegemonyanın tesisini amaçlamaktadır.

Yeni tarihsel blokun organik aydınları yeni kimliğinin kavramsal içeriğini oluşturamamış olan AKP iktidarını belli temalar üzerinden değerlendirerek toplum üzerindeki söylemsel ve hegemonik inşasının mihenk taşlarını oluşturmakla bir rol üstlenmiş oldular.⁸⁸ İdeolojik bir hile⁸⁹ üzerinden şekillenen bu yeniden yapılanma süreci liberal değerlere atıfta bulunarak geçmişte sol kesim içerisinde yer alan belli başlı aydınlarla yürütülmüştür. Liberal ve sol liberallerin cumhuriyet eleştirisi adına yaptıkları katkı, 3 Kasım seçimlerini kazanan AKP'yi “muhafazakâr-demokrat inkılap”⁹⁰ olarak yorumlamalarına dayandırılabilir.⁹¹ 1950'de DP'nin, 1983'de ANAP'ın ya da 1995'de RP'nin yükselişi ile mukayese edilen AKP, çevrenin merkeze karşı galibiyeti olarak nitelendirilmekle beraber merkezin yeniden inşası olarak da okunmaktadır. Bu düşünce çerçevesinde AKP'yi yorumlayan Aktay (2004), 28 Şubat sonrasında siyasetin, ekonominin ve eğitimin merkezinden dışlanan İslamcılarının kendi aralarında oluşturdukları işbirlikleri ve örgütlenmeleriyle yeni bir oluşuma yöneldiklerini belirtir. Dolayısıyla alternatif yatırım alanlarına yol açan bu durum göz ardı edilemeyecek bir toplumsal merkezler üretmelerini sağlar. Meydana gelen bu fırsat alanları (Yavuz, 2003) İslamcı kesimin merkezde karşılaştıkları direnişe karşılık kendi yaşam alanlarını oluşturmalarına karşılık gelir.

⁸⁸ Bkz Develioğlu, (2010).

⁸⁹ Liberal ideolojik hile tanımlaması Merdan Yanardağ'a ait olmakla birlikte çalışma açısından yeni tarihsel blokun kurulumunda önemli bir değerlendirme olarak yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Yanardağ, (2017); Yıldızoğlu, (2015).

⁹⁰ Laçiner, olumlu ya da olumsuz bir değer yargısı yüklemeksizin 1946-1950 seçimlerinin bir devrim olarak nitelendirilmesine karşılık 3 Kasım 2002 seçimlerinin de kapsamlı ve derinlikli bir devrim olduğunu ileri sürer. Buna ek olarak devrim kavramını ise ihtilal olarak değil de inkılap- kalıp değiştirme olarak yorumlamaktadır (Laçiner, 2002).

⁹¹ Bkz. Hülal, (2010).

Söz konusu yeni yaşam alanlarının kentli nüfusun dışında uydu-kent merkezlerinde toplanan yeni merkezlerin aslında çevre merkezli bir yeni orta sınıfa karşılık geldiği iddia edilebilir. AKP'nin başarısını bu “yeni orta sınıfın”⁹² sürükleyici ve taşıyıcısı olduğunu öne süren İnsel (2002), aynı zamanda AKP'yi 1980 sonrası Özal'la açılan gediğin devamı olarak nitelendirmektedir.⁹³ 12 Eylül sonrası otoriter devlet merkezli anlayışın muhafazakâr-liberal sentez ile dönüşüme uğratılmasına yönelik girişim, sadece iktisadi anlamda değil, toplumsal ve siyasal anlamda da bir umut oluşturmaktaydı. ANAP'ın seçmen kitlesini oluşturan yeni orta sınıf, 3 Kasım seçimlerine kadar siyasal belirsizlikten etkilenmiş ve AKP ile yeniden açığa çıkmış olarak yorumlanmaktadır. İnsel, AKP'nin başarısını sadece bu yeni orta sınıfa indirgememekle birlikte Erdoğan'ın halkçı değil, ancak halkın kendisini yansıtmaya yöneldiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Erdoğan'ın karizmatik bir lider olarak siyaset sahnesinde kendine bir yer bulması üzerinden şekillenen bu yorum “halkın” 12 Eylül'le hesaplaşmasına kadar ilerlemektedir. AKP'yi ve başarısını yorumlayan diğer yazarların da genel itibarıyla merkez-çevre ikiliğinden hareket ettiği söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında AKP, çevrenin merkeze karşı galibiyetini ve/veya eski rejimin⁹⁴ yıkılarak yükselişini (Aktaş, 2003); siyasal dönüşümün olanağıyla rejim değişikliğini⁹⁵

⁹² İnsel (2002), 12 Eylül rejimi sonrasında geleneksel orta sınıfın merkez konumunu kaybettiğinden ve yerine 1990'larda yeni bir orta sınıfın aldığından bahseder. Daha çok orta boy kentlerde oturan, çoğunluğu küçük veya orta ölçekli işletmelerde çalışan, bir kısmının hem işveren hem de çalışan konumunda olduğu bu kesim geleneksel taşra esnaf ve tüccar zümreyle birleşerek yeni orta sınıfı oluşturur. Bu yeni sınıf, kültürel olarak muhafazakâr, siyasal olarak ılımlı otoriter ve milliyetçi, iktisadi alanda ise liberal nitelikte olup ANAP'ın sınıfsal desteğinin kaynağı olarak görülmüştü

⁹³ Bkz. Bora, (2009); Taşkın, (2013).

⁹⁴ Aktaş (2003), itilafçılar olarak nitelendirdiği DP ve AKP ile İttihatçılar ile CHP arasında bir kıyaslamaya girerek itilafçı durumunda olan AKP geleneğinin, CHP kesiminin muhafaza etmeye çalıştığı geleneğe ve değerlere karşılık özgürlükçü, liberal ve demokrat değerleri savunduğunu belirtir. Öte taraftan AKP'nin temsil ettiği siyasal anlayışın, Kemalist- İttihatçı tutuculuk kadar dinsel veya gerici tutuculuğa karşı bir görev üstlendiğini ve dolayısıyla İslam'ın özgürlükçü, demokrat ve ilerici yönü ortaya koyması gerektiğini belirtir. Buna ek olarak Aktaş'a göre, resmi ideoloji bir zorbalığa sahiptir ve bu zorbalığa karşılık AKP'nin misyonunun ise merkeze ve resmi ideolojiye sıkıştırılmayacak siyasal ve düşünsel bir zihniyeti aşması gerektiğidir; çünkü AKP, yazara göre sadece bir parti, kabine veya meclisteki bir grup olmaktan ziyade Türkiye'nin en dinamik sosyo-politik kesiminin siyaset zeminini elde etmiştir.

⁹⁵ Çamurcu (2003), AB uyum paketleri çerçevesinde gerçekleştirilen Anayasa değişikliklerinin yol açtığı yapısal değişikliklerin parti yönetiminin kesin bir şekilde rejim değişikliği istediğine işaret ettiğini belirtir. Ancak rejim değişikliği adına sadece İslamcılardan değil, laik kesimden destek almasının gerekliliğinden de bahseder. Buna ek olarak başta CHP olmak üzere laik kesimlerin bu değişim konusunda şüpheci yaklaşımına karşılık Avrupa ile uyum sürecinde

(Çamurcu, 2003); siyasal alanın değişim ve istikrar arasındaki gerilimden değişim-istikrar bütünleşmesini ve gidişatın hizmet, beceri, dayanışma ve millet kavramlarını (Bayramoğlu, 2004) temsil eder. Öte taraftan muhalefetin kısır yapısı ve bu açıdan alternatifsizliği (Çınar, 2004) değerlendirmelerle açıklanmaktadır.

AKP'nin yeni tarihsel bloku kurma aşamasında aydınların rolünün yanılsamalı bir gerçeklikle kurulduğunu söylemek mümkündür. Bu yanılsamalı gerçekliğin gelişmesi 1980 sonrası sınıf siyasetinden uzaklaşmanın bir sonucudur. Siyasi ufkunu piyasa ekonomisi, kimlik siyaseti ve liberal demokrasi bağlamında kuran liberallerin, iktidara gelinceye kadar emeğe dönük söylemleri olan ancak sonrasında halktan uzaklaşarak Hak'ın egemenliğine doğru bir iktidarı hedefleyen AKP'yi desteklemeleri çelişkili olmakla beraber ilerleyen yıllarda kendi tasfiyelerini ortaya çıkarmıştır. Yıldızoğlu (2009), liberallerin bu durumunu yavaş bir intihar olarak yorumlar. Söz konusu intihar girişiminin kapitalist realitenin yeni özelliklerinden kaynaklı bir restorasyon sürecinden ve travmadan kaynaklandığını ifade eder.⁹⁶ Sermaye birikiminin koşulları gereğince kapitalizmin geçirdiği restorasyon sonrasında liberal entelektüellerin hoşgörü, demokrasi, ötekini yadsımayan bir kimlik anlayışı otoriter bir tona doğru kaymaktadır. Bu aydınların yapısal, siyasal ve toplumsal alanın dönüşümünün yeni söylemlerinin nedenlerini anlamak yerine bu süreci kucaklayan bir tercihte bulunduklarını söyleyebiliriz.

Bu bağlamda değerlendirmek gerekirse, çalışmada üç ayrı dönem açısından değerlendirilen AKP iktidarının birinci dönemi olan 2002-2010 yılları arasında liberal

Türkiye'nin bölgesel bir öncülüğe sahip hareket etmesinin değişimin derinleşmesi açısından da önemli olduğunu öne sürer.

⁹⁶ Yıldızoğlu, küresel ölçekte kapitalist realitenin sermayenin birikimini yeni koşullar altında belli momentler üzerinden belirlemektedir. Bunlar arasında İkinci Dünya Savaşı sonrası şekillenen sosyal devlet uygulamalarının yıkılarak piyasa devletinin; 1970'lerdeki ekonomik kriz ve siyasal açıdan Vietnam savaşının etkileriyle ABD hegemonyasının, 1980'lerde Reagan yönetiminin; yenedünya düzeninde IMF-DB etkisinin; sonuç olarak post-modernizmin katkısıyla sınıf mücadelesi nosyonunun terk edilerek "hakikat rejimi" restorasyonu olarak değerlendirmektedir. Restorasyon sürecinin kilit kavramlarından olan hakikat rejimi, Aydınlanma geleneğinin, bilimin, eleştirel düşüncenin yerine dini temelde betimlenen uygarlıklar çatışmasına, etnik aidiyetlerine dayalı milliyetçi projelere ve aydınlanma öncesi teolojik değerlere dayanmasıdır. Küresel ölçekte gerçekleşen bu restorasyon sürecinin Türkiye özelinde ise 12 Eylül askeri darbesi ve Özal restorasyonu ile gerçekleştiğini ifade edebiliriz. Aynı zamanda Yıldızoğlu, geçmişinde sol kökenli olan sol liberal ya da liberal entelektüellerin söz konusu miras sonuncunda "birikimli travma" yaşadıklarını ve liberal entelektüellerin benimsedikleri söylemin bir paradoks içerdiğini ekler.

entelektüellerin, Gramsci'nin (1971) siyaset teorisine kazandırdığı *trasformismo* sürecine yönelik kuramsal yaklaşımla koşutluk içinde olduğunu söyleyebiliriz. Siyasal İslam'ın "moleküler özümseme" yöntemiyle entelektüel birikimi kendi yörüngesine oturtması ya da yedeğine alması olarak ifade edebileceğimiz bu süreç içinde aydınlar AKP'nin muhafazakâr demokrat kimliğine takılarak devlet ile aile arasında yer alan sivil toplum alanın kültürel dokusunun, habitusunun dönüştürülmesine katkıda bulunmuşlardır. AKP'nin iktidar olmasından önce verili bir toplumsal dokuya, yaşantıya ve "alternatif kamusal alanlara"⁹⁷ sahip olan İslami değerler⁹⁸ birliği liberal ve İslami entelektüellerin diyalogları aracılığıyla taban örgütlenmelerinin korunmasını sağlamıştır.⁹⁹

Öte taraftan, muhafazakâr demokrat kimlik sayesinde kazandığı İslami kesimin yanı sıra etkisi altına aldığı liberal entelektüel birikim ve onun medya organları aracılığıyla AKP, 2002-2005 arası dönemde farklı toplumsal katmanlar üzerinde hegemonyasını kurmasını başardı (Ersoy ve Üstüner, 2016). Sermaye birikiminin gereklerini yerine getirebilmek adına AB'ye üye olma çabası, Batı ile geliştirilen yakın ilişkiler,

⁹⁷ White'ın (2002: 27), İstanbul tabanlı yaptığı araştırmada AKP iktidarlığı öncesinde İslami referanslı partilerin yerel siyasetle olan yakın ilişkisinin önemini ortaya koyar. Böylece RP döneminde yerel seçim başarıları sayesinde değer odaklı kurulan kişilerarası ilişkiler ve topluluk ağları ciddi bir taban örgütlenmesini oluşturduğu gibi gelecek siyasi yapıların da bu örgütlenmenin korunmasına yönelik tedbirlerini içermektedir.

⁹⁸Ülsever (2013), "*Türkiye Nereye Gidiyor? Siyasal İslam'ın Yakın Tarihteki Yükselişi*" makalesinde AKP'nin başarısının kaynağı olarak hem muhafazakâr hem de değişim yanlısı yeni girişimciye dayandırır. Erbakan'dan ayrı olarak bu kesimin taleplerinin anlaşıldığı ve Erdoğan'ın küresel dünya ile entegrasyonu kavradığını dolayısıyla iktisadi açıdan işçisi ve işvereni ile yeni bir Anadolu kapitalizminin oluştuğunu ifade eder. 28 Şubat'tan ders alan AKP'nin değişmek zorunda olduğunu çünkü toplumsal tabanın da değişmektedir. Merkezde muhafazakâr değerler kapsamında yer almak isteyen toplumsal tabanın ekonomik alanda itilmişler ile sosyolojik açıdan kakılmışların üst üste oturduğu ve Milli Görüş geleneği içinde yer alan bu kesime yönelik AKP'nin de politika yapmaya devam ettiğini ve başarılı olduğunu ekler.

⁹⁹Taşkın (2015: 287) Özal hükümeti ile devlet-toplum ilişkisinin ciddi bir değişim geçirdiğini vurgulayarak bu durumun kendisini devletle özdeşleştiren entelektüeller için de kriz yılları olarak yorumlar. Özellikle milliyetçi muhafazakâr ve muhafazakâr cumhuriyetçilerin devletin kurumsal yapısı ve korporatist zihniyetindeki dönüşümle beraber yeni döneme uyum çekmekte zorlandıklarını belirtir. Ancak yeni döneme adapte olabilen yeni sağcı entelektüellerin olduğunu ifade etmek gerekir. Piyasa ve popüler kültüre ek olarak kendi sermayesini medya ve yeni piyasanın güç odaklarına taşımayı başarabilmiş olan ve bu açıdan *trasformismo* kapsamında sayabileceğimiz bu kesim devletin niteliksel dönüşümünün içinden konuşabildiği sürece etkili bir pozisyonda kalabilmeyi başarmıştır. Entelektüellerin çoğunun yeni egemenlik stratejisini meşrulaştırma işlevini tercihen gönüllülük biçiminde üstlenmeleri iki uluslu hegemonya kapsamında birinci ulusun organik sözcüleri olduklarını ortaya koyar.

demokrasi ve özgürlükler üzerine yapılan açıklamalar olumlu göstergeler olarak sıralanmaktadır. Ancak 2007 yılında cumhurbaşkanlığı referandumu sürecinde yapılan protestolar sessiz muhafazakâr kitle ve onun karşısında yer alan laik, Batıcı, etkili azınlık arasında kurulan ikilik üzerinden yürütülen popülizme yol açmıştır. Taşkın (2013), bu süreye kadar kendisine önemli bir manevra alanı açan ve yumuşak güce sahip olan AKP iktidarının daha sonra toplumsal ve siyasal meseleleri çözme kabiliyetinin giderek azaldığını ifade eder. Kültürel popülizm ve kültürel kırılmalar üzerinden değerlendirdiği bu saptamasının bir benzerini Özal dönemi ile ortaya koyar. Taşkın, Özal'ın küresel kapitalizmle entegre olma gayreti, piyasa eksenli popüler kültürün özgüven kazanması, siyasal İslam'ın milliyetçi muhafazakâr hegemonyadan özerkleşmesi ve Kürt hareketinin ivme kazanması gibi olguları 1980'li yıllarda sınıfsal, kültürel ve etnik farklılıkların görünür olduğu bir bilinç seviyesiyle “ortadirek” mensuplarının öne çıktığı iki uluslu hegemonik projeye dayanarak açıklar. Daha önce ifade ettiğimiz sağ Gramsciyen bir yorum üzerinden açıklanan iki uluslu hegemonya, gönüllü rızaları alınan ortadirek mensuplarının ya da kendini böyle ifade edenlerin karşısındaki “öteki”lerden oluşmaktadır. Bu açıklama biçimi, sınıf dinamiklerini ve emek rejimindeki dönüşümleri göz ardı etmesi bakımından üst yapısal düzeyde iki uluslu hegemonya yorumuna dayanır.¹⁰⁰ Ancak, Özal döneminde başarıya ulaşmamış iki uluslu hegemonya projesinin AKP iktidarı boyunca “huzuru bozanlar” üzerinden devam ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla AKP, iki uluslu hegemonya projesini oluşturma kapsamında giderek sert bir tavır sergilemektedir. Basında mahalle politikası ya da mahalle baskısı olarak yorumlanan ancak İslami hareketin toplumsal yaşama giderek daha fazla müdahale etmesi çerçevesinde dini bayramlarda içki yasağı, lokanta kapattırma ya da Ramazan ayında gerçekleşen saldırılar ve Deniz Feneri gibi yolsuzluk olaylarının açığa çıkması Siyasi İslam'ın derinleşmesine ve iktidarın biyo-politiğini oluşturmaya örnek olarak verilebilir. Tikel olaylar üzerinden yaratılan gündem

¹⁰⁰ Taşkın (2013), iki uluslu hegemonya projesi kapsamında “huzuru” bozan ve kriminalize olmuş Kürtleri, Müslüman kimlikleriyle tanımlanan kesimleri, kent ve köylü yoksulları, çağın gerisindeki solcuları, Alevileri belirtmekle birlikte ikinci ulusun amorf bir yapıda olduğunu ve dolayısıyla muğlak kaldığını söylemektedir. Çünkü birinci ya da ikinci ulus bileşenlerini aslında piyasanın işleyişi içinde sıkıntılı olabilecek ya da sisteme itirazları yükselebilecek kesimler olarak saptayabiliriz. Burada esas olan ve hegemonya projesinin niteliğini oluşturanın kültürel farklılıklar, dini, etnik azınlıklar olduğunu söyleyebiliriz. Ancak hatırlanması gerekir ki tüm bu kesimlerin toplumsal bir karşılığı olmakla birlikte onları sınıfsal dinamiklerinden ve üretim süreci içerisindeki konumlarından ayrı düşünmek analizi eksik bırakacaktır.

hegemonya projesinin bütünselci (entegral) bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Hâlbuki liberal entelektüellerin bütün üzerinden değil de parça üzerinden gerçekliğin kendisine yaklaşımı giderek otoriteryan durumu algılamalarını engellemektedir.

2.7 MEVZİ'DEN MANEVRAYA: KÜLTÜREL VE AHLAKİ ÖNDERLİK TEN SİYASAL HÂKİMİYETE

2002 sonrası iktidar olan AKP, yeni bir tarihsel blokun kurulmasında öncü role sahiptir. 1980-2000 arası kurulmaya çalışılan ama başarısız olan hegemonik proje artık konjonktürel ve sınıf dinamikleri bakımından elverişli bir ortama sahiptir. Hegemonya projeleri, ekonomik alan ile sivil toplum içindeki çelişkilerin sadece ekonomik alan ile sivil toplum içindeki çelişkilerin uyumlulaştırılmasında değil, aynı zamanda devlet aygıtının çeşitli organlarındaki güç odaklarının gerek kendi içlerinde gerek kendi aralarındaki çatışmanın sınırlandırılmasında da önemli bir role sahiptir (Hoşgör, 2014: 313). Ancak kurulması hedeflenen yeni hegemonik proje kapsayıcı, bütүнleştirici ve devleti kuşatacak bir ulusal popüler iradeye dayanarak oluşturulamayacaktır. Bu, büyük ölçüde stratejik öneme sahip muhafazakâr kesimleri ayırarak toplumun siyasi baskı aracılığıyla denetim altına alınmasını gündeme getirecek sınırlı bir projedir. Bu ayrıştırma ve seçici/sınırlı stratejiler üzerinden yükselen siyasal alanda, siyasetleştirilmeye dayanan bir siyaset projesini kabul etmeyen geniş kitlelerin dışlanmasını gerektirir. Dolayısıyla, siyasi baskı aynı zamanda toplumsal ayrışmayı ve siyasetleştirme üzerinden yeni bir siyaset dinamiğinin sağlamasıyla ulusun düşman kamplarına bölünmesini beraberinde getirir.

Her ne kadar dışlayıcı ve sınırlayıcı bir hegemonik proje hedeflenmiş olsa da hegemonyanın kurulması ve devamlılığının sağlanması, hem iktidar blokunun korunmasına hem de yönetici sınıfın sınırlı düzeylerde de olsa maddi ödünler vererek bağımlı sınıfların rızasını üretebilmesine bağlıdır. Bu yeniden üretim ahlaki, moral ve politik liderliğin sürdürülebilmesine bağlıdır. Aksi takdirde yönetici sınıf ya da fraksiyon toplumsal uzlaşmayı sağlayacak koşulları yeniden üretemediğinde hegemonya krizi meydana gelir. Hegemonya krizleri ise, iktidar blokunun kendi bileşenleri nezdinde önderliğini kabul ettirmesini ve bağımlı sınıflar üzerinde de tahakkümünü kurmasını zorlaştırır. Bağımlı sınıflar açısından bu durum siyasal temsilcilerinden

uzaklaşmayı, kopmayı yani temsiliyet/meşruiyet krizinin gün yüzüne çıkmasını gündeme getirir.

AKP, iktidara geldiği andan itibaren ekonomik büyüme ve istikrar söylemleri açısından sorunlu bir durumdaydı. Büyümenin kendisi sanayi üretiminde yapılacak atılımlara değil, tüketim harcamalarına, doğrudan yabancı yatırımların şirket birleşmeleri ve satın almalar yoluyla özelleştirmelerin artmasına ve sermaye yoğun üretimin değil emek yoğun üretimin sektörlerine odaklanmıştı. Aynı zamanda ihracat gelirlerinin artmasına rağmen ithal tüketim mallarına talebin yükselmesi ve ihracat sektöründe ithal ara mallara olan bağımlılık düzeyi nedeniyle ithalatta da artışın meydana gelmesi dikkat çekiciydi.¹⁰¹ İhracat-ithalat dengesinin sağlanamaması cari açığın artmasına ve ekonomide ciddi anlamda bir kırılganlığın gelişmesine sebep oldu. Öte taraftan AKP hükümetlerinin ekonomik durumu konsolide edebilmesi için yeni gelir kalemlerinin ortaya çıkması gerekmektedir. Bunlar arasında tüketici kredilerini, toplu konut projelerini ve kamu sektörü harcamalarıyla finanse edilen inşaat sektörünü saymak mümkündür.

AKP hegemonyasının sınırlı kapsamı sadece halk kitleleri nezdinde değil iktidar blokunun içsel çelişkileri açısından da geçerliydi (Hoşgör, 2014: 314). İlk yıllarda uygulanan Derviş politikaları, IMF ve DB destekli ekonomik kalkınma ve büyüme, küresel finansal krizden sonra iktidar blokunda kırılganlığın açığa çıkmasına neden oldu. Hükümetin “teğet geçen” yorumu ve söz konusu krizin etkisini ortadan kaldıracak bir ekonomik paketin olmayışı ekonomi çevrelerini ve yatırımcılar tarafından hoşnutsuzluğun yükselmesiyle karşılık buldu.¹⁰² Ekonomideki durgunluğun devam

¹⁰¹ İhracatın ithalata artan bağımlılığına katkı yapan bir politika olarak “işleme rejimi” adını taşıyan sistem sanayicilerin gümrüksüz ithalat yapabilmeleri için yurtiçinde işlenerek bekletilen ve belli bir süre içinde ihraç edilmek zorunda olan mallara dayanmaktaydı. Sanayinin rekabet edebilmesi için korumaya alındığı bu ortam ekonomide önemli bir maliyet çıkarmaktaydı; hızla artan ithalat, yerinde sayan reel ücretler ve istihdam (BSB, 2007: 64). Bu koşullar altında zamanda sanayicilerin inşaat ve turizm sektörüne kaydığı gözlemlenmektedir. 2008 küresel krizinden sonra ise sanayi çıktılarını oluşturan inşaat, otomotiv ve tekstil gibi lokomotif sektörler durgunluk içine girdi. Buna ek olarak tüketici harcamalarının da düşüşe geçmesi ise büyük şirketlerin üretimden kaçınmasına ve kapasitelerini düşürmelerine, bu durum ise fabrikaların kapanmasına ve işsizlik artışına neden oldu (Sönmez, 2010).

¹⁰² Seçim harcamaları, enflasyonun iki hanelere yükselmesi, işsizlik ve siyasi istikrarsızlığın bütçe üzerinde yarattığı baskıyla TÜSİAD ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), açık bir şekilde mali disiplin olması gerektiğini dillendirdi. Ancak AKP iktidarı yerel seçimler öncesi

etmesi, büyüme hedeflerinin ve gelir dağılımındaki adaletsizliği tutturmadaki güçlük sermaye birikiminin de güvenceye alınmasını güçleştirdi. Ekonomik alandaki bu açmaz ve sermaye kesiminin tepkisi AKP'nin hegemonyasını sergilemede kullandığı maddi ödünleri de etkilediğinden partinin izlediği politikalar gerek yurtiçinde gerek yurtdışında siyasi ve ideolojik bağlamda sistematik bir otoriterliğin yükselmesini de beraberinde getirdi. AKP'nin entelektüel ve moral önderliğinde yabancı ülkelerle olan ilişkilerin yurtiçinde muhafazakârlık yoğunluklu söylemlerle bilinçli bir şekilde kullanılması partinin vaat ettiği ekonomik kalkınma ve sosyal adalet alanlarındaki başarısızlığını diplomatik bir çerçeve içinde eritmesine imkân sağladı.

Dolayısıyla AKP politikaları, bağımlı sınıflar üzerinde maddi ödünleri görece kalkmış olması sembolik ödüllere ağırlığı artırmakla kalmadı, bağımlı sınıflar üzerindeki edilginleştirici etkiyi de yoğunlaştırdı. Krizin etkisiyle eğitilmiş kesimin ya işsiz kalması ya da genç kesimin iş bulamaması işsizliği artırdı. Tarım politikalarında çiftçiden taraf eğilimin söz konusu olmamasından ötürü küçük üreticinin geliri düştü, tarım sektöründeki işgücünün hizmet ve inşaat sektörüne akışı söz konusu oldu. Bu da doğal olarak kayıt dışı ekonomiye, taşeronlaştırmaya ve ucuz işgücüne neden olduğundan işsizlik korkusu altında kalan sınıfın çalışma koşullarının kötüleşmesine dahi razı olmasını getirdi.¹⁰³

Tüm bu gidişata rağmen 2010 referandumunda AKP'nin ciddi bir sarsılma yaşamadığı görüldü. Ancak toplumsal hayatın bütünü üzerinde ideolojik üstünlüğü ve entelektüel-ahlaki liderliği temsil eden hegemonya muhalif kesimlerin sınırlandırılmasına ve toplumun farklı kesimlerinin aktif ya da pasif rızasına dayanır; bu bakımdan, siyasi iktidarın varlığını sürdürmesi hegemonik önderliğe sahip olduğu anlamına gelmez. Hegemonik önderlik, hegemonik grubun kısa dönemli çıkarlarından tavizler vererek kitlelere ekonomik ve sembolik ödünler aracılığıyla belli bir ekonomik-korporatif çıkara ayrıcalık tanımasına dayanır. Hegemonik önderlik durumunda olan kesimin kısa dönemli çıkarlarından vazgeçmiş olması ve fedakârlık göstermesi gerekir. Hegemonik önderliği elde etmek için iktidarı elinde bulunduran ya da iktidarı hedefleyen grubun

seçmen kitlesini konsolide edebilmek için TÜSİAD'ın IMF ile yeniden stand-by anlaşması teklifini reddetti.

¹⁰³ AKP ekonomi politikalarının gelir dağılımını artırmadığı, istihdamı düşürdüğü, satın alma gücünü azaltarak yoksulluğu yoğunlaştırdığı üçüncü bölümde detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

başka kesimler karşısında rekabetçi mücadelelerden başarıyla çıkması belirleyici önemdedir. Bu amaç doğrultusunda önder konumundaki fraksiyon, hakimiyetini oluşturan kadar geçici de olsa bir birlik oluşturabilmek için diğer fraksiyonların çıkarlarını kendi çıkarlarına eklemleyebilme güç ve kabiliyetine sahip olmalıdır. Ayrıca buna ek olarak, önderliği amaçlayan fraksiyonun kendi özgül çıkarları verili tarihsel uğrakta kapitalist birikimin nesnel koşullarıyla da örtüşmelidir. Hegemonyanın oluşturulabilmesi için öteki (ara) grupların desteğinin sağlanması, başka bir ifadeyle başka sınıfların ya da kesimlerin taraftar olabilecek duruma gelmesi de önemlidir.

Bu bağlamda düşünersek, AKP'nin iktidar bloku içinde ekonomik düzeyde desteğini aldığı TÜSİAD gibi büyük sermaye grupları ve MÜSİAD gibi küçük ve orta ölçekli büyüklükteki sermaye grupları ile politik düzeyde “uygun/kalıcı etki (pertinent effect)”¹⁰⁴ kapasitesine sahip olan ve desteğini aldığı (liberal aydınlar, Kürtler, askeri ve sivil bürokrasi gibi) diğer toplumsal kategoriler bir yandan hegemonik olan/ egemen ama hegemonik olmayan ve iktidar blokuna eklemelenen diğer toplumsal güçler arasındaki bir ittifaktır (Hoşgör, 2014: 322). Ancak bu ittifak içerisinde güçler dengesi eşit şekilde dağılmamıştır ve böylece iktidar bloku içindeki çelişkiler egemen sınıfın çeşitli fraksiyonları ile bağımlı sınıflar arasındaki ilişkide bir biçimde dışa vurmaktadır. Bu açıdan hegemonya bir kere oluşturulan ya da kurulan bir süreci değil tersine heterojen mücadele biçimleri ve taleplerin eklemelendiği bir blok olarak kesintisiz bir süreci ifade eder. AKP'nin de başlarda destekçileri olan diğer toplumsal kategoriler süreç içerisindeki politik dönüşümlerle beraber partiyi eleştirmişlerdir. AB üyeliği

¹⁰⁴ Poulantzas, “[B]ir toplumsal formasyonda bir sınıfın ancak, ekonomik varlığı ve üretim ilişkileriyle bağlantısı diğer düzeylere özgül bir varlık olarak yansıdığı zaman ayrık ve özerk bir sınıf olarak –toplumsal güç anlamında- değerlendirilebileceğidir. Peki, bir formasyonda sınıfların politik ve ideolojik düzeylerinde *ayrılanmasını* sağlayan -aynı zamanda bir sınıfın özerk fraksiyonunun karakterini oluşturan- bu varlık nasıl belirlenecektir? Bizi bir sınıf ya da fraksiyonun belirli bir formasyondan *toplumsal güç* olarak varlığını deşifre etmeye götürebilecek olan ama hiçbir zaman yalnızca ekonomik düzeyde bulamayacağımız- burada açık- bir ölçüt nasıl tanımlanacaktır? Bu varlığın, üretim ilişkileriyle olan ilişkinin ve üretim süreci içerisindeki yerin *uygun etkiler* yoluyla diğer düzeylere yansıdığı zaman belirlenebileceği söylenebilir. Bu “uygun etkiler” politik ve ideolojik yapılarda olduğu gibi, sınıfın politik ve ideolojik toplumsal ilişkilerinde de ortaya çıkabilir. “Uygun etkiler” derken, üretim sürecindeki yerin diğer düzeylere yansımalarının *yeni bir öge* oluşturma olgusu ifade edilmektedir; bu düzeylerin, bu öge olmadan sunacağı tipik çerçeveye katılabilecek bir ögedir bu. Bu öge böylece “uygun etkiler”le, yansımış olduğu düzeylerin (yapıların ya da sınıf mücadelesinin düzeylerinin) sınırlarını dönüştürür ve bu sınırların basit bir çeşitlemesine katılmaz” diye açıklar (Poulantzas, 2014: 86- 87; 1978: 163).

sürecindeki aksamalar, Kıbrıs sorununda AB'nin Türkiye'ye yönelik müzakerede çekinceli duruşu, AB Komisyonu'nun Türkiye İlerleme Raporu'nda (2007) belirtilmiştir. Buna ek olarak 2005 yılından itibaren artan düzeyde milliyetçi politikaların öne çıkarılması demokratikleşme eğilimini ve AB'ye üyelik sürecini sekteye uğrattı, ayrıca Kürt aktivist ve siyasetçilere yönelik tutumlar da siyasi ve politik alanın gerginleşmesine sebep oldu.¹⁰⁵ Belirtmek gerekir ki, 2002-2010 arası dönem AKP iktidarının iki uluslu hegemonik projeyi kurma girişimi olarak değerlendirilebilir. Bu, sadece kültürel, politik düzeylerde hapsolan bir sınırlı/ seçici stratejik bir pozisyon değil aynı zamanda ileri bölümde ortaya koyacağımız bağımlı sınıfları dışlayan, öteleyen ve ekonomik kazanımların nüfusun tüm kesimlerinin faydalanmadığı ancak ekonomik krizin tüm etkilerinin bağımlı sınıfların üstüne yıkıldığı bir projedir.

2010-2013 döneminin son evresi, iki uluslu hegemonik projenin çözüldüğü ve bir hegemonya krizinin yaşandığı yıllar olarak ifadelendirilebilir. Bu çözülme sürecinde her ne kadar hükümet “Çözüm Süreci”¹⁰⁶ olarak tanımladığı ve toplumun birçok kesiminden “akıl adam”¹⁰⁷ oluşturduğu bir yaklaşımı sürdürmeye çalışmış olsa da süreç bir sonuca ulaşmamıştır. Siyasi iktidar sadece Kürt sorununda değil diğer azınlık (Ermeni sorunu, Hristiyan hakları, Alevi'lerin ibadet hakları gibi) haklarında da demokratik bir tavır sergilememiştir. 2013 yılının ilk yarısında toplumsal bir hareket olarak Gezi İsyanı'nın gündeme gelmesi ve AKP yöneticileriyle ilgili olarak, siyasi iktidarın meşruiyet krizinin gelişmesine yol açan yolsuzluk iddialarının medyada yoğun olarak yer alması dönemin önemli tartışma başlıklarını oluşturmuştur. Tüm bu yaşananlar devletin temsiliyet, müdahale ve dâhili eklemlenme biçimleri açısından yeniden yapılanmasını gerektirecektir. Bu durum, en üst soyutlama düzeyinde ifade

¹⁰⁵ Her ne kadar Kürt sorununa dair bir çözüm ve reformist bir tavır olarak Kürtçe yayın yapan televizyon kanalları devlet tarafından sembolik taviz olarak sunulmuş olsa da 2009 yılında Demokratik Toplum Partisi'nin (DTP) kapatılması ve tüm reformist ve demokratik tavrına karşı seçim barajının AKP tarafından anti-demokratik bir sorun olarak görülmemesi de siyaset gündemindeki handikaplardandır. Ayrıca 2011 genel seçimlerinden sonra Kürt sorununun çözümüne yönelik 1990'lardaki düşük yoğunluklu çatışma/savaş dönemine geri dönülmüş, Anti Terör Yasası'yla PKK'ya (Kürdistan İşçi Partisi) karşı askeri operasyonlar sürmüştür.

¹⁰⁶ Kürt sorununu kökünden çözecek ve Türkiye siyasi hayatından böylesi bir sorunu silecek bir yaklaşım olarak ortaya çıkan çözüm süreci, PKK'nın silahsızlandırılması, çekilmesi ve harekete katılanların yeniden topluma kazandırılması; sonrasında anayasal ve yasal değişimler; siyasi müzakereler ve normalleşme olarak üç adımdan oluşmaktadır.

¹⁰⁷ Akil adamlar, sol-liberal akademisyenlerden, sanatçılara, eğitimcilerden, yazılı ve görsel medya patronlarına kadar toplumun pek çok kesiminden oluşmaktaydı.

etmek gerekirse, devletin işleyişinde iktidarın yürütmeyi tek elde toplanmasına, kanun hükmünde kararname ya da torba yasalarla meclisin müzakere yöntemi dışına itilmesini sağlayacak bir zemine sürüklenmesine neden olur. Stratejik öneme sahip olan devlet aygıtlarının güçlerinin zayıflatılarak partinin başarılı bir strateji izlemesi amaçlanır. Dolayısıyla, tarihsel gelişme sürecinde ulaşılan bu uğrak, hem iktidar bloku hem de devlet içi çatışmaların şiddetlendiği, bürokratların ya da devlet personellerinin ayrıştığı, bölünmeler (seçilmişler ve atanmışlar olarak) yaşadığı dönemin pratiklerini yansıtmaktadır. Devletin bu yeni yapılanma süreci bürokrasi ile de bir hesaplaşmayı ve gerçek iktidarın kontrol ve sınırlandırmayı da hedefleyen bir aşama olarak değerlendirilebilir. AKP iktidarı, kuramadığı hegemonik projeye karşı artık farklı bir devlet biçimine geçiş için önceki kurumsal bütünlüğe sahip olarak, hâkim kesimlerin talep/çıkarlarını temsil eden direnç mekanizmalarını da tasfiye etme imkânı bulmuştur. Geleneksel direnç mekanizmaları (Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu gibi) AKP-Cemaat ilişkilerinde yeniden yapılandırılmış ancak 17-25 Aralık sonrası tasfiye ve dönüşümlerle zayıflatılmıştır. Bu dönüşümü daha önce bahsettiğimiz mevzi/manevra savaşı açısından değerlendirirsek bir manevra savaşı olarak yorumlamak mümkündür. Bu stratejik yönelim, belli devlet aygıtlarının diğerlerine tabi kılınmasını, devlet bürokrasisi içindeki paralel iktidar ağlarının geliştirilmesini, stratejik önemdeki aygıtlara kendi ekiplerinin yerleştirilerek nüfuz etmesini, önceki cumhuriyetçi/laik bürokratlara karşı kendi kemik kadrosunun¹⁰⁸ oluşturulmasını (Hoşgör, 2014: 326) hedeflerken hegemonik gücün zayıflatılmasına bağlı olarak bürokraside yeni kadro düzenlemelerinin gündeme getirilmesini de içermektedir.

¹⁰⁸ İslami hareket içinde uzun yıllar aktif figürler önemli kadrolara yerleştirilmişti. Bunlar arasında Milli Eğitim Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı örnek verilebilir.

III. BÖLÜM

BAĞIMLI SINIFLAR VE DEVLET İLİŞKİSİ

Toplumsal bir olgu olarak sınıf ve sınıf siyasetinin 1980’lerden itibaren dünya genelinde olduğu gibi, Türkiye’de de itibarsızlaştığını söylemek yanlış olmaz. Özellikle neoliberal dönemde kimlik üzerine yapılan birçok çalışma ve bu çalışmalarda sınıf kavramından uzak durularak toplumu analiz etme çabası, bu argümanı destekler niteliktedir. Bu nedenle sınıf kavramına yeniden odaklanmak, sınıfsal konumu “*tali*” meseleler üzerinden değerlendirmeden kaçınarak, sermaye karşısında emeğini satmaktan öte varlık koşulu bulunmayan bağımlı sınıfları irdelemek ve algılamaya çalışmak anlamlıdır. Bu bağlamda sermaye birikimi karşısında toplumsal yapılardaki dönüşümler coğrafyadan coğrafyaya farklılıklar gösteriyor olsa da, özel olarak nitelendirilebilecek sosyal ve siyasal koşulları, bağımlı sınıfların bu koşullar karşısındaki sınıfsal pozisyonunu ve 2002 sonrasında AKP’ye artan desteğinin somut nedenlerini çözümlemek gerekir.

Sermaye birikim rejimine uygun devlet politikalarının varlığı ve buna karşılık işçi sınıfının örgütlülük düzeyi arasındaki ilişkiyi bu çözümlemede göz ardı etmemek gerekir. İşçi sınıfının parlamentoda temsil edildiği, niceliksel ve niteliksel (Üstün, 2002: 239-240) olarak örgütlülüğünün önemli bir dereceye ulaştığı 1963-1971 arası dönem, ithal ikameci birikim rejimiyle %9 civarında büyümeye (Keyder, 2006a: 63) ve sosyal refah devleti uygulamalarının söz konusu olduğu bir döneme uygun özelliklere sahiptir. Sermaye birikiminin ve ona denk düşen devlet biçiminin işçi sınıfının ücret ve sosyal hak taleplerine esnek bir yaklaşımla karşılık vermesi durumunun hâkim olduğu dönem, Türkiye kapitalizminde bağımlı sınıfların altın çağı olarak değerlendirilebilir. Bu dönem sınıf mücadelesinin bir kazanımı olarak değerlendirilebilir. Ancak, sermaye birikimi rejiminin gereklerinden kaynaklı olarak devletin hegemonya projesinden de asla ayrı düşünülemez. Kitlesele üretim ve tüketim odaklı olan ithal ikameci sermaye birikim rejimi ve tüm çalışanları kapsayan yayılmacı tek uluslu hegemonya projesi, sert mücadelelere girilmesine gerek kalmadan işçilerin yaşam koşullarının iyileşmesinde

önemli bir göstergedir. Pazarın gelişmesi için toplumsal yapının dönüşümü, devletin politik tercihleriyle desteklenmiştir. Bunlar arasında sayabileceğimiz örnekler arasında tarım politikalarındaki çiftçi yanlısı tutum, kent alanlarında kamusal ve özel araziler üzerine konut yapımına imar izni, gelişmekte olan işgücüyle ilgili olarak sendikali işçilerin ücretlerinin artırılmasına tanınan olanak ve sendikalara grev hakkını sayabiliriz. Ek olarak 1963-1970 ile 1973-1976 dönemlerinde işçilerin reel ücretlerinde önemli artışlar görülmüştür (Keyder, 2006b: 318). Aynı şekilde sosyal güvenlik ve emekliliğin yasalaşması ve devlet bütçesindeki sosyal harcamaların hacmindeki artış, sermayenin kâr maksimizasyonuna karşın devletin toplumsal sınıfların bütününün yararlanmasına yönelik politika benimsemiş olmasının örnekleri arasında yer alır. İktidar blokunun içindeki sınıfların ve hegemonik olmayan fraksiyonların yanı sıra ancak bağımlı sınıflar tarafından da kabul edilmesi durumunda geliştirilen bir strateji hegemonik olabilir (Jessop, 1983: 94). Bu bağlamda, Keynesyen ekonomi politikalarının ve sendikalar aracılığıyla elde edilen hak ve kazanımların varlığı, emekçi sınıflar üzerinde tek uluslu hegemonik projenin başarılı olmasını sağlamıştır. Ekonomik ve kurumsal imtiyazlar, bağımlı sınıfların denetimli ve güvenli bir şekilde tutulmasını kolaylaştırarak, bu kesimlerin marjinalleşmesini önlemiş olsa da, birikim stratejisinin başarısındaki asıl önemli faktör egemen sınıfın ya da sınıfların ve sınıflar içindeki desteğin konsolide edilerek sermayenin çevrimindeki entegrasyonun sağlanmasıdır. Sendikal gücü kapsamında denetiminin sağlandığı işçiler, bu durumda tüketimin reel aktörleri olarak piyasadaki dinamiğin asıl sahipleri'dirler.

Devlet-sermaye ve devlet-bağımlı sınıf ilişkilerinden hareketle üretim ilişkilerinin dolayısıyla ifade edilen devlet ve onun ayırt edici nitelikleri, sosyal politika uygulamalarını da etkilemektedir. Bağımlı sınıfların, cinsiyet farklılıklarından çalışma şartlarına, çalışma saatlerinden ücret ilişkisine ve istihdam politikalarından sosyal güvenliğin etki alanlarına kadar sosyal politikaların kapsamını ve uygulama düzeyini devletin bizatihi kendisi belirler. Hiç kuşkusuz, tüm bu ilişki biçimi sınıfların karşılıklı ve kendi aralarındaki güç ilişkileri, çıkar çatışmaları veya çıkar uzlaşmazlıklarının boyutuyla yakından ilgilidir.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımından sonra emek ile sermaye arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesine ve dünya ölçeğinde yeni bir ekonomi politikanın uygulanmasına yönelik yeni bir yaşam biçimine dair tartışmalar başlamıştır. Ancak

İkinci Dünya Savaşı'nın sekteye uğrattığı ekonomi-politik uygulamalar, savaş sonrası iş dünyasının gündeminin dayatmasıyla yeniden yürürlüğe girmiştir. Buna ek olarak 1930'lardan sonra işçi sınıfı ve hareketi güvenceli ve tam istihdam görevini, bireysel hizmetleri ve yoksulluğu azaltacak güvenlik ağı hizmetlerinin toplumsallaşmasını devlete dayatabilecek bir güce sahipti (Mishra, 1990: 18-19; Akkaya, 2013: 102). Dayatmalar sonucunda verilen vaatler, küresel "artığın" yeniden dağıtımını içermekle birlikte hükümetler ve devletler, refah devletinin uygulamalarını dünya ekonomik büyümesi için gerekli görmekteydiler (Pelizzon ve Casparis, 1999). Başlarda sınırlı bir hedef ve kapsama sahip olan refah devletinin, sosyal politikanın genişlemesine paralel olarak zamanla yaygınlaştığı tespit edilmektedir (Koray, 2008: 96). Deneyim, pekiştirme-sağlamlaştırma, büyüme ve yayılma ile sorgulanma ve yeniden biçimlenme olmak üzere dört aşamada (Heclo, 1990: 396-400) ifade edilen refah devletinin gelişimi, büyüme ve yayılma aşamasında Keynesyen politikalarla tek uluslu hegemonya projesi açısından elverişli bir döneme karşılık gelir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle Batı Avrupa ülkeleri ve toplumları açısından ortak bir paydayı dışavuran bu dönem, uygulanan ekonomi politikalarından dolayı "Keynesyen refah devleti" ya da "Keynesyen uzlaşma" kavramlarıyla ifade edilir (Jessop'tan aktaran Koray, 2008: 97). Bir anlamda sınıfsal bir uzlaşma olarak nitelendirebileceğimiz bu durum Jessop'ın tek uluslu hegemonik proje kavramıyla yakından ilgilidir. Çünkü sosyal politikanın ve refah devletinin yayılma dönemine egemen olan uzlaşma politikası yüksek istihdam düzeyine, emekçilerin ücret ve çalışma koşullarının düzenlenmesine, sosyal güvenlik uygulamalarının zenginleşmesine ve genişlemesine yol açmaktadır. 1950'lerden 1970'li yılların sonlarına kadar süregiden bu dönemde her sınıf, ekonomik büyümeden daha iyi bir pay alma mücadelesi vermiş ve bundan da kazançlı çıkmıştır. Ekonomik olarak büyüme, refah devletinin maddi kaynaklarını artırırken, güçlenen işçi sınıfı dolayısıyla emekten yana siyasal partilerin iktidara gelmesini ve işçi sınıfının sendikaları aracılığıyla önemli bir baskı grubu olarak gelirin yeniden bölüşümünde etken bir rol üstlenmesini sağlar.

Sosyal devlet anlayışının küresel ölçekte geliştiği ve Keynesyen ekonomi programının kabul edildiği bu dönem, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki etkileri bakımından farklılıklar barındırmaktadır. Sosyal yönetim görevini üstlenen devletin bu amaç çerçevesinde eğitim, sağlık, konut ve ekonomik güvence gibi birçok alanda herkes için belirlediği asgari düzeyde yaşam koşullarının sağlanmasına yönelik uygulamalar

ülkeden ülkeye değişmektedir. Bu çalışmada söz konusu farklılıkların karşılaştırılması hedeflenmediğinden bu bölümde Türkiye özelinde değerlendirmelere odaklanılacaktır. Bu doğrultuda, Türkiye’de sosyal politikaların oluşumu, özellikleri ve sınırlılıklarına değinilerek bunun tek uluslu hegemonik proje kapsamında nasıl ele alındığı belli parametreler üzerinden okunacaktır. Daha sonra 1980-2002 arası emekçi sınıf üzerine yoğunlaşarak çalışmanın inceleme nesnesi olan iki uluslu hegemonik proje kavramı, AKP dönemi içinde ele alınacaktır.

3.1. 1960- 1980 ARASI BAĞIMLI SINIFLAR

3.1.1 Toplumsal Sınıfların Yapısı

3.1.1.1 Köylülüğün Sınıfsal Durumu ve Yapısı

Türkiye’de bağımlı sınıflar ve devlet arasındaki ilişkinin gelişimini ifade eden sosyal politika uygulamaları, ülke içindeki ekonomik, siyasi ve sosyal gelişmelerden ayrı düşünülemez. 1933 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile başlayan devletçilik uygulamaları, II. Dünya Savaşı sırasında (1940-1945) önemli bir mesafe kat edememiştir (Boratav, 1990a: 63). Savaş sonrasında liberal uygulamalara geri dönüş, kamu ve özel sektörün birlikteliği ile devam etmiş ve karma bir ekonomik modelle büyüme sağlanmaya başlanmıştır. Özellikle 1960’larda ithal ikameci politikalarla tüketim mallarında yoğunlaşan endüstrileşme, imalat sanayinin yatırımlarına yoğunlaşmaya neden olmuştur. 1960-1980 arası dönemde her yıl endüstride %30-40 (TOBB, 1990) arasında seyreden yatırımlar, istihdamın ve üretimin yapısında bazı değişimlerin olmasına neden olmuştur.

1960 yılında Devlet İstatistik Enstitüsü’nün (DİE) verilerine göre %68.28 oranında köylü, %31.92 oranında kentli nüfus bulunmasına karşın, 1980’de bu oran değişim göstererek %56.08 köylü, % 43.91 oranında kentli nüfus söz konusu olmuştur (Kantar, 1997: 92; TÜİK, 2007: 5). Öte taraftan Doğan Avcıoğlu’nun (1996: 954) İkinci Beş Yıllık Plan’dan aktardığı üzere (1968-1972), tarımda çalışan 10 milyona yakın nüfusun sadece %7’sinin ücretli olduğu gözükmemektedir. Buna ırgat, yarıcı ve ortakçıların da eklenmesi ile bu sayı daha da büyümektedir. Avcıoğlu, köyde oturan ve tarımla uğraşan

kesimin %30,7 sinin toprağının olmadığını, bu kesim içinde % 1'in kiracı, %5,7'sinin ortakçı ve %93,3'ünün ise tarım işçisi olduğuna da dikkat çekmektedir. Demek ki, tarımda kapitalistleşmenin girmesi ırgatlaşma sürecini hızlandırdığı gibi, toprak üzerinde çalışan kesimin büyük bir bölümü güvencesiz bir şekilde bulunmaktadır. 1950'lerden sonra tarım alanlarında makineleşmenin artması, küçük köylülüğün tersine büyük toprak sahiplerinin varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Tarım alanında makineleşme bir elek misali küçük köylülüğün bitişine ve büyük toprak sahiplerinin de tekelleşmesine fırsat sağlayarak köyden kente göçe ve dolayısıyla da kentlerde işçi sınıfının belli bir oranda gelişmesine de sebep olmuştur. Burada, kentlerdeki işçi sınıfının yapısını incelemeden önce köylülüğün yapısından bahsetmek gerekmektedir.

Bir toplumunun sınıf yapısı ve toplumsal tabakalaşması o topluma egemen olan ekonomik yapıdan, üretim ilişkileri ve üretim araçlarının gelişmişlik düzeylerinden ayrı düşünülemez. 1950 sonrası tarımda makineleşmenin giderek yaygınlaşması söz konusu olsa da, toprak üzerinde yapılan araştırmalar kapitalist ve yarı-feodal üretim ilişkilerinin varlığını göstermektedir. Bu ilişkiler ağı üzerinden türeyen toplumsal sınıflar ise işçi sınıfı ile burjuvazi, yarıcı ortakçı köylü ile toprak ağası ve piyasaya dönük üretici (köylü) ile tüccar ve tefecilerdir (Boratav, 2005b: 15). Bu temel sınıf yapısının dışında kalan tabaka ve gruplar ise esas olarak burjuvazinin alt grupları olarak sınıflandırılabilir. Burjuvazi ve devlet ilişkisi, önceki bölümde irdelendiğinden burada gerek duyulmadığı takdirde yinelenmeyecektir. Ancak belirtmek gerekir ki, toplumsal bir sınıf, artık'a el koymanın belli bir biçimi içinde kendi diyalektik karşıtı tarafından tanımlanabileceğinden bağımlı sınıfların bu ilişki içindeki konumları önemlidir.

Köylerde toprak ağası, zengin köylü, orta düzeyde geliri olan köylü, dar gelirli küçük köylü, yoksul köylü ve tarım işçisi olarak sınıflandırabileceğimiz bir sınıfsal yapı mevcuttur. Buna göre toprak ağası en az 1000 dönüm arazisi bulunan, tarım işçisi çalıştıran ve köylü nüfusun %01'ini oluşturan kesim çalışma içinde yer almamaktadır. Toprak ağası, tarımda makineleşmenin bir getirisi olarak anamalcı durumunda olup ürünün satışından ötürü tüccarlaşmış büyük toprak sahibidir. Zengin köylü, toprak ağasının altında 201-999 dönüm toprağı ve yeterli üretim araçları olan, işgücü kiralayan ve aynı zamanda işletmelerinde kendisi de çalışan, köylü nüfusun %3,9'unu oluşturan anamalcı işletme sahibi kesimdir. Orta düzey gelire sahip köylü 200 dönüm toprağın sahibi olarak gelirini kendi emeğiyle sağlayan ama aynı zamanda ücretli işgücü

kullanan ve kira ya da faiz ödediği için hem sömüren, hem de sömürülen bir tabaka olarak köylü nüfusun %29,4'ünü oluşturur. 31-50 dönüm toprağı olan dar gelirli küçük köylü, küçük toprak parçalarını işgücü kiralamadan ve köylü nüfusunun %22,7'sini oluşturan yoksul köylü kesimi içinde de sayılabilecek kesimdir. Ancak yoksul köylü, 1-20 dönüm toprağına sahip olması ve sahip olduğu küçük toprakları kendisi işlemesinden dolayı dar gelirli küçük köylü kategorisine benzese de, yoksul köylü buna ek olarak kendi işgücünü mevsimlik kiraya verir. Bu kesim de köylü nüfusunun %33,6'sını oluşturur. Tarım işçisi ise hiç toprağı ve üretim aracının sahibi olmayan, tarım işletmelerinde işgücünü satarak geçinen ücretli işçiler olarak köylü nüfusunun %17'sini oluşturur (Kanar, 1997: 94- 95). 1960 sonrası tarımda kapitalistleşmenin giderek yaygınlaşması ve diğer sektörlerde çalışan kesime duyulan ihtiyaç, İkinci Beş Yıllık Plan çerçevesinde belirtilmektedir. Bu doğrultuda tarımsal nüfusun 1966'da %74'ten 1985'te %50'lere düşmesi öngörülmektedir (Avcıoğlu, 1996: 1164; Ertüreten, 1996: 98).

Köylülüğün bu sınıflandırılmasında özellikle orta ve dar gelirli küçük köylü, kategorik olarak zengin köylü ve toprak ağasının oluşturduğu kesimden ayrılır. Orta gelirli ve dar gelirli köylülerden oluşan toplumsal tabaka, küçük meta üretimini gerçekleştirirken üretim araçlarının belli bir kısmına sahip olması açısından kapitalist ama kendilerinin ve hane halkının geri kalan üyelerinin emeğini kullanmaları bakımından da emekçi bir özellik sergilemektedir. Çelişkili bir sınıfsal karaktere sahip olması açısından dikkate alındığında, söz konusu toplum kesiminin sınıfsal pozisyonunun çözümlenmesinde literatürde de çelişkili ve farklı değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Bu farklı yaklaşımların varlığı, küçük meta üreticilerinin kapitalist ya da emekçi karakterine ağırlık verilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Küçük meta üreticilerini, üretim araçlarına sahip olmaları ve birikim yapabilmelerinden dolayı kendini istihdam eden küçük burjuvalar olarak görenlerle, küçük meta üreticilerini artık'a kimin el koyduğundan hareketle birikimin olanaklarından yoksun, sömürülen bir kategori olarak kavramsallaştıran yaklaşımlar mevcuttur¹⁰⁹.

¹⁰⁹ İlk yaklaşımın temsilcileri arasında Peter Gibbon ve Michael Neocosmos bulunmaktadır. Köylü üretim tarzı ya da köycü/köylücü gibi kavramları reddeden yazarlar (1985) küçük meta üretiminin kapitalizm öncesinden değil, kapitalizmle ortaya çıktığını belirtirler. Kapitalizmin genelleşmiş ve sistematik bir meta üretimi tanımından hareketle küçük meta üretiminin de

Boratav'ın (2005b) sunduğu Türkiye'de bölüşüm ilişkilerinin sınıfsal çerçevesinden yararlanırsak, basit meta üretimi alanında yer alan köylü ve tüccar sınıfı, tarımsal ürün ve girdi piyasa mekanizması içinde destek politikalarından faydalanarak iç ticaret hacmine yönelik üretim yapmaktadır. Aynı zamanda devletçilik politikası sonrası kamu ve özel sektörün gelişkinlik düzeyini odak noktası alan karma ekonominin destek politikaları, İkinci Beş Yıllık Plan içinde de yer bulur. Bu dönem aslında planlı kalkınma olarak nitelendirilen, içe dönük, dışa bağımlı genişleme olarak ifade edilebilir. İç piyasanın taleplerini artırıcı ve üretimin bu kapsamda yönelimini sağlamaya yönelik hukuki ve sosyal düzenlemeler, 1961 Anayasası'nın kapsamı çerçevesinde imkân tanımaktaydı. Dolayısıyla 1960-1980 arası dönemde üretimin sektörel dağılımına baktığımızda tarım sektörünün GSYİH içindeki payı %25 düzeyinde iken, endüstrinin payı %13'ten %24 dolayına yükselmiş, hizmet sektörünün payı ise %46'dan %52'e varmıştır (DİE'den aktaran Koray, 2008: 144). Devletin ekonomide önemli bir aktör olarak varlığını sürdürdüğü ithal ikameci politikaların belirleyici olduğu bu dönemde yatırımların ağırlıklı olarak tarım sektöründen endüstri sektörüne doğru aktarıldığını söylemek yanlış olmaz. Devletin sadece yatırımcı değil, aynı zamanda teşvik edici ve destekleyici bir rol oynadığını yapım endüstrisinin toplam payının %15'ten %36'ya yükselmesinden de kavrayabiliriz (TOBB, 1990). Küçük meta üreticilerinin değersizleşmesiyle ortaya çıkan bu süreç, bir taraftan çalışma koşullarının zorlaşmasını ve çalışma sürelerinin uzamasını, diğer taraftan ise ücret-emek ilişkisinin ters orantılı olarak geliştiğini gösterir.

Burada çalışma açısından önemli olan nokta, 1980'lere doğru tarımsal üretimdeki katma değerın toplam üretim içindeki payının giderek erimesi sonucunda tarım sektöründe çalışan sayısının göçler nedeniyle kent içinde proleterleşmesidir. Bu proleterleşme süreci, sendikalaşma, örgütlülük düzeyi gibi toplumsal dinamiklerle birlikte düşünüldüğünde, siyasi iktidarın ekonomi politikalarını etkileyecek düzeye geldiğinin

genelleşmiş meta üretiminin bir parçası olarak kapitalizmin genel karakteristik özellikleri temelinde analiz edilir. Dolayısıyla küçük meta üreticileri ile kapitalist üreticiler arasındaki kapitalizmin içindeki farklar olarak değerlendirilir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse aynı üretim tarzı içinde farklı kategorik üretim biçimleri olarak tanımlanır. Öte taraftan küçük meta üreticilerinin emekçi özellikleri üzerinden değerlendiren yaklaşımın temsilcileri arasında Henry Bernstein gelmektedir. Bernstein (1977), küçük meta üreticilerini kapitalist üretim içinde sömürülen ücretli emek eşdeğeri olarak kavramsallaştırır. Bu yaklaşıma göre, küçük meta üreticileri tarımsal üretim sonucunda bir artı değer yaratır ve bu artı değerın ise kapitalizmin işleyişi içinde sermayeye aktarıldığıdır.

altı çizilmeli ve elbette bu sınıfsal mücadelenin aynı zamanda Fordist birikim sürecinin de bir getirisi olduğu akılda tutulmalıdır.

3.1.1.2 İşçileşme

1960 sonrası sanayi sermayesindeki gelişme, devlet kontrolünde de olsa kapitalizmin gelişmesine, toplumsal yapıda değişikliklere, kırsal hayatın çözülmesine ve işçi kitlesinde bir artışa yol açmıştır. Bu gelişmeler sendikal ve siyasi örgütlülük düzeyinin de yükselmesine kaynaklık etmiştir.

Planlı bir ekonomi programının uygulanması, azgelişmişliğin bir uzantısı olarak kalkınma¹¹⁰ odaklı bir iktisadi bakış açısının da benimsenmesine neden olur. Nüfusun önemli bir kesimi köylü olan ve tarımın katma değerinin azalmasından etkilenerek kentlere göçün niceliksel olarak arttığı dönemde, kalkınmanın sadece ekonomik değil, sosyal boyutlar da içermesi kaçınılmazdır. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya ölçeğinde yapısal bir dönüşümle uyumlu yeni bir programın izlerini de taşıyarak sanayileşmeyi ve sermaye birikiminin sağlanmasını hedeflemektedir. Planlamanın bir özelliği olarak karşımıza çıkacak bu hedef, ithal ikamesi yoluyla tarım ve sanayi sektöründe ithal edilen mamullerin dış koruma ve teşviklerle, üretimin ülke içinde yapılmasını ve dış rekabetten korunarak amaçlanan düzeye varılmasını öngörmektedir (Kazgan, 2013: 71). Elbette, üretimdeki artışın gerçekleşmesi gerekli alt-yapı yatırımlarının yapılmasına ve hizmet arzının da genişlemesine bağlıdır. Gerekli altyapıyı sağlayacak olan sermaye birikim rejiminin ve düzenleme tarzının siyasi ayağını oluşturan devlet biçimi, tarımsal üretimde çalışan kesim haricinde, kitlesel

¹¹⁰ Yön Dergisi kurucularından olan Doğan Avcıoğlu planlama ve kalkınma arasındaki ilişkinin idari bir reformla birlikte ele alınmasını gerektiğini savunarak “*Kalkınma Stratejisi*” (1962) başlıklı yazısında şöyle ifade etmiştir: “Kalkınma, kapitalizm öncesi iktisat düzenini tasfiye ederek, hızla modern çağa erişme davasıdır... Tehlike kapıyı çoktan gelip çalmıştır... O halde iktisadi yapıyı değiştirmek, ziraat, sanayi ve ticaret alanlarında, ufak işletmeden büyük işletmeye geçişi sağlayacak köklü reformlara girişmek, hızlı kalkınmanın ilk şartıdır... Bunun için idare cihazının, yepyeni bir anlayışla baştan aşağı teşkilatlandırılmasını, eğitim sisteminin kalkınmayı kolaylaştıracak şekilde düzenlenmesini, iktisadi devlet teşekküllerinin kalkınmanın motoru haline gelecek tarzda yeni baştan organize edilmesini lüzumlu kılacaktır. Kalkınma planının hızlı kalkınmanın icaplarına ayak uydurabilmesi için, devlet iktisadi yetkilerinin artırılması ve bazı sektörlerin devletleştirilmesi gerekebilecektir. Siyasi sitemin ve siyasi kadronun yenilenmesi bile, lüzumlu olabilir.”

üretim ve tüketim yöneltik iktisadi ve sosyal uygulamaları yeni bir sınıfsal oluşuma duyulan gereksinimle destekleyecektir: işçi sınıfı.

Sanayinin gelişmesi, toplumsal sınıflar ve istihdam yapısında farklılıklara ve değişimlere neden olmuştur; endüstrileşme ile birlikte işçileşme oranı artmıştır. 1965 yılında gelir getiren bir işte çalışan ücretlilerin toplam sayısı üç milyon iken bu sayı 1970'lere gelindiğinde 4,2 milyon, 1975'de 5,4 milyon 1980 yılında ise 6, 2 milyona çıkmıştır (Koç, 2003: 47). İşçi sınıfının toplumsal sınıflar arasında yükselişte olduğu bu dönem, emek ile sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerinin ve buna yönelik mücadelenin de en çetin olduğu zamandır. Ancak, refah devletine denk düşen Fordist üretim ve birikim biçiminde devlet, toplumsal refahı da gözetmek durumunda olduğundan emek piyasalarına ve çalışma ilişkilerine düzenleyici yönde müdahale etmekle kalmayıp, sistemin gerektirdiği uzlaşmanın sağlanabilmesi açısından emek ve sermayeyi örgütleri aracılığıyla karar alma ve alınan kararları uygulama süreçlerine dâhil etmektedir.

Tablo 1: 1960-1970 Arası Toplam İstihdamın Sektörel Dağılımı

Bin Kişi	Toplam İstihdam	Tarım	Madencilik	İmalat	Hizmetler	İşsizlik Oranı %
1960	11.945	8.342	134	791	2.678	3,1
1961	12.088	8.344	131	843	2.770	3,4
1962	12.219	8.346	123	850	2.900	3,4
1963	12.365	8.348	117	866	3.034	3,4
1964	12.573	8.351	128	972	3.122	3,5
1965	12.761	8.352	140	1.019	3.250	3,7
1966	13.014	8.364	149	1.074	3.427	3,6
1967	12.174	8.375	145	1.141	3.513	4,8
1968	13.396	8.347	145	1.197	3.707	5,2
1969	13.537	8.286	148	1.233	3.870	5,9
1970	13.768	8.243	155	1.338	4.032	6,4

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler, <http://www.tuik.gov.tr>

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, toplam istihdamın artmasına karşın işsizlik oranındaki artış nüfus artışından kaynaklanmakla birlikte sanayi ve hizmet sektörlerindeki sürekli ve yüksek büyüme tarım sektöründeki düşük büyümeyi telafi etmiştir. Buna ek olarak ekonomi içindeki tarım sektörünün payının düşüşü, sanayi ve hizmet sektörlerindeki emekçi kesimin artışına işaret ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ücretlilerin oranı 1960ların ikinci yarısında, çalışan nüfusun %21-23'ü arasında değişmektedir (Koç, 2003: 48).

Tablo 2: Cari Fiyatlarla 1987 Baz Yıllı GSYH'nın Sektörel Dağılımı (1968-1980) %

SEKTÖRLER	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
TARIM	40,1	39,2	37,3	35,5	32,5	32,2	34,3	33,8	31,2	30,3	30,8	27,2	26,1
MADENCİLİK	1,2	1,3	1,2	1,3	1,2	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0	1,4
İMALAT	15,2	15,4	15,3	15,8	16,5	16,7	15,8	15,8	16,9	16,6	16,5	18,7	17,1
ENERJİ	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8	0,9	1,0	0,9	0,9	0,8	0,8
İNŞAAT	5,7	5,7	5,8	5,1	5,0	5,3	4,9	5,3	5,4	5,6	5,7	5,5	5,7
TİCARET	10,9	11,4	11,9	12,7	13,5	13,6	14,5	14,5	14,7	14,8	14,4	14,8	16,0
ULAŞTIRMA	7,4	7,5	7,7	8,0	8,2	8,0	8,5	8,8	9,2	10,0	10,0	10,1	11,1
MALİ MÜESSESELER	1,8	1,9	2,1	2,1	2,2	2,5	2,1	2,0	2,2	1,9	2,0	2,1	2,0
KONUT	6,2	6,5	6,5	6,6	6,9	6,7	6,0	5,9	5,9	6,4	6,5	6,2	8,2
SERBEST.MESLEK VE HİZ.	2,8	2,8	2,8	2,7	2,7	2,9	2,7	2,6	2,6	2,6	2,6	2,5	2,6
(-) İZAFİ BANKA HİZMETLERİ	1,1	1,2	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,5	1,2	2,0	1,7	1,2	1,6
SEKTÖRLER TOPLAMI	90,8	91,3	90,3	89,4	88,4	88,4	89,6	89,2	88,9	88,2	88,5	87,7	89,4
DEVLET HİZ.	6,1	5,9	6,9	7,6	8,4	8,4	7,3	7,6	7,7	8,6	8,6	9,7	8,9

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2015

Tablo 3: 1987 Yılı Fiyatlarıyla Sektörler İtibariyle Büyüme Hızları (1969-1981) %

SEKTÖRLER	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
TARIM	-1,2	2,8	5,2	1,1	-7,8	6,3	3,1	7,0	-1,9	2,8	0,0	1,1	-1,9
MADENCİLİK	16,4	-3,1	9,4	3,0	4,5	10,7	5,5	5,0	8,3	4,9	4,5	1,8	7,5
İMALAT	11,7	1,6	8,7	10,9	12,9	7,3	8,7	9,0	6,6	3,2	-6,1	-3,9	9,4
ENERJİ	11,2	4,0	12,4	15,0	8,0	3,0	20,2	13,4	8,6	3,9	6,4	-2,9	8,3
İNŞAAT	2,0	10,7	-1,3	10,6	9,1	1,4	1,4	12,7	0,4	-15,5	0,6	8,7	2,1
TİCARET	8,9	5,9	10,5	13,5	7,5	7,5	10,0	12,3	5,3	0,4	-1,7	-2,2	8,7
ULAŞTIRMA	6,6	2,5	8,6	11,6	9,0	11,2	15,7	16,4	11,0	2,6	-0,7	-2,9	10,0
MALİ MÜESSESELER	11,7	8,1	8,5	8,8	9,1	9,1	7,5	8,2	8,8	5,2	2,7	2,4	1,3
KONUT	1,1	1,2	1,3	1,5	1,6	1,4	1,6	1,6	1,9	1,9	2,0	2,1	1,8
SERBEST.MESLEK VE HİZ.	4,2	3,4	6,2	6,8	3,1	6,4	6,8	9,3	3,8	1,2	-1,2	-0,5	4,7
(-) İZAFİ BANKA HİZMETLERİ	12,3	-1,1	10,9	7,1	9,1	9,1	7,4	8,3	9,0	5,3	2,8	2,5	1,2
SEKTÖRLER TOPLAMI	4,1	3,6	6,1	6,9	3,1	6,4	6,9	9,5	3,7	1,0	-1,4	-0,6	4,9
DEVLET HİZ.	6,6	7,9	6,2	5,2	6,7	2,8	6,1	13,4	8,1	12,6	9,1	3,9	2,2

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2015

Ancak Tablo 2’de ve Tablo 3’te dikkat çekildiği üzere, 1960’lı yıllarda sanayi sektöründe ortaya çıkan hızlı büyüme ve gelişme, uluslararası işbölümündeki

değişimden kaynaklanmaktadır. Dünya kapitalizminin gücü olan ABD, 1950’li yıllarda Marshall Yardımları ve dışarıdan alınan kredi ve borçlar doğrultusunda Fordist üretimde kullanılan teknolojiyi Türkiye gibi azgelişmiş kapitalist ülkelere kaydırarak, bir anlamda kendi sanayilerinin tamamlayıcısı olma rolünü bu ülkelere yüklemişlerdir (Topak, 2012: 188; Arın, 1986).

Çalışanlar açısından değerlendirildiğinde, bu dönem genel olarak ekonomik, sosyal ve politik hakların anayasal güvence altında geliştiği tespit edilebilir. İşçi sınıfı, ilk defa 1963 yılında yasal grev ve toplu sözleşme haklarını kazanmış ve bu hakların etkin kullanılmasına bağlı olarak önemli ekonomik ve toplumsal kazanımlar elde etmiştir (Köse ve Öncü, 2000; Çetik ve Akkaya, 1999; Koç, 1998).¹¹¹

1970’li yıllar ithal ikameci sanayileşme stratejisinin en yoğun yaşandığı yıllar ve kârlılık ile rant gelirlerinin bir uzantısı olarak sermaye birikiminin artışına neden olurken, aynı zamanda reel olarak giderek artan ücretlerin sermaye tarafından da düzeylerde kabul edilebildiği bir dönem olarak kaydedilmektedir. Bölüşüm ilişkilerinde işçi sınıfı lehine olarak nitelendirebilecek bu görünümün arka planında -genel soyutlama düzeyinde ele almak gerekirse- dönemin sosyalist hareketlerindeki yükseliş eğiliminin işçi sınıfının mücadelesine yansıdığı ve bu nedenle emek ve sermaye arasındaki çelişkilerin derinleştiği doğrultusunda değerlendirmeler bulunmaktadır. Ücretlerin 1963-1976 arasında yaklaşık %50 düzeyinde artmış olması söz konusu kazanımların somut örneğidir (Köse ve Öncü, 2000).

Öte taraftan, sermaye birikiminin iç talep artışına dayandığı bu dönemde, çalışanların kazanmış olduğu mevcut haklar, var olan birikim rejiminin mantığıyla uyumlu bir hale gelmiş bulunmaktadır. İktisadi düzeyde 1962-1977 yılları yaşanan bu köklü değişimin istihdam ve ücret politikalarının refah devleti anlayışıyla ve tek uluslu hegemonik projeye birlikte gerçekleştiği söylenebilir. Anayasal güvence altında toplu sözleşme ve grev haklarına sahip olan işçi sınıfı, iktisadi düzeyde sağladığı güçle siyaset alanında da söz hakkına sahip olmuştur. Sol siyaset geleneğinin içinde yer alarak sol bir söylemi kitleleseltiren Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP) parlamentoya girme başarısını göstermesi, bu hegemonik proje ile uyumludur.

¹¹¹ Sendikal işçi oranı 1962 yılında %30,3 olmasına karşın 1997 yılında %80’lere yükselmiştir. Aynı şekilde 1963 yılında bu kitlenin %3,2’si toplu sözleşmeden faydalanabiliyorken, bu oran 1976’da %30’lara varmıştır (Çetik ve Akkaya, 1999: 56-57).

Toplumsal sınıfların tümünü içeren ve onları hegemonik bir şekilde bir arada tutan devlet biçimi, ücretlerin yükselişi gibi maddi ödünlerle birlikte örgütlülük düzeyinin yüksek olduğu, sendikal faaliyetlerin toplumsal ve siyasal alanda önemli bir aktör olarak rol aldığı sembolik mükâfatlarla betimlenebilir. Buna ek olarak toplumsal dinamikler arasında kentleşme kültürünün henüz bireysellikten ya da neoliberal insanın bireyciliğinden uzak bir şekilde cemaat fikirleriyle bütünleşmesini, kapsamlı bir toplumcu anlayışın hegemonik ifadesi olarak düşünebiliriz. Anayasal güvence, sendikal haklar, muhalif ve eleştirel kesimin varlığı, toplumun tümünün desteğini alacak göstergeler olarak kendini yansıtsa da, ekonomik düzeyde hegemonik gücün kendisinin uzun vadede egemen sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının çıkarlarına bağlı olduğunu unutmamak gerekmektedir (Jessop, 2005a: 176). İthal ikameci sanayi sermaye birikiminin koşullarına göre düzenlenmiş olan siyasi, hukuki ve toplumsal dinamikler, ancak ekonomideki gereksinimlerin karşılanmasından sonra karşılıklı bir etkileşim içinde somutluk kazanmıştır. Bu amaçla refahın toplumsal ilişkiler örüntüsünün her uğrağında hissedilebilir bir düzeye gelmesi açısından ekonomik refah (istihdam ve büyüme); buna bağlı olarak hayat standardının yükselmesine ve benzer şekilde sağlık, konut ve eğitim görevlerinin devlet desteği ile sağlanmasına karşılık gelmektedir (Jessop, 1991b).

Gelinen noktada Keynesyen ekonomi politikalarının ve refah devleti biçiminin, yayılmacı ve kapsayıcı hegemonik işleyişi gereği yatay ve çok yönlü (Jessop, 1988: 88) katmanlarla toplumsal ihtiyaçlara cevap veren mantığa sahip olduğunu belirtmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında, Keynesyen politikaların ücretlerden çalışma koşullarına, sosyal politikalardan, eğitime kadar var olan tüm sınıfsal ayrımları temel karşıtlık imgeleri üzerinden dönüştürmeye çalıştığı ileri sürülebilir.

1960-1980 arasında gelir getirici işlerde çalışanların sayısı artmakla birlikte, üretim araçlarının mülkiyeti üzerindeki ilişki değişmemiştir. Dolayısıyla refah devletinin sosyal devlet politikasının mülksüzleşme sürecinin önüne geçememiştir. 1963'te grev hakkına sahip olunması ve toplu pazarlık sistemine geçilmesine ek olarak sendika ücretlerinin işverenler tarafından ödenmesi, mülksüzleşme tehdidi altında olan emekçi kesimin sendikalara yönelimini artırmış ve sendikal örgütlenmelerin üye sayısı giderek yükselmiştir. Sendika hareketinin kitleselleşmesi ve siyasallaşması, yeni mücadele araçlarını da geliştirmiştir (Koç, 2003: 50). Bu durum sermaye birikimi üzerinde emekçi

kesimin ağırlığının hissedilmesine, işveren kesimi arasında hoşnutsuzluğun ve iç sorunların artmasına yol açmıştır. Sendika ile sendika üyesi arasındaki ilişkilerin sadece çalışma koşullarından ibaret olmadığı, sendikalı olmanın belli bir bilinci ve örgütlü birlikteliği doğurduğu bir ortamda sendikal faaliyetin işyerindeki gücünü kırmak amacıyla siyasi iktidarın işyerlerine kendine yakın gördüğü kesimleri/kişileri istihdam etme çabası, sendikacılık hareketinin belirli düşünceler arasında bölünmesine neden olmuştur. Bunlar arasında DİSK, HAK-İŞ¹¹² ve MİSK¹¹³ birbirinden farklı ilkeleri savunan ancak en bilinen ve kalıcı nitelikte olan sendikal örgütlenmelerdir. Sendikal örgütlenmenin ve sendikaların siyasi iktidar üzerinde baskı yaratma gücü artık'ın nasıl ve hangi oranlarda bölüşüleceğini etkilemektedir. Buradan hareketle, kâr oranlarının sıkıştığı ve emek ile sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerinin ve mücadelenin en gergin olduğu 1970'li yıllar, sol rüzgârın da etkisinde olan işçi sınıfının ve sendikaların etkisizleştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu gözler önüne sermiştir. Hiç kuşkusuz, bu durum sadece Türkiye içindeki sermaye birikim süreçlerinin tıkanmasından değil, dünya ekonomisinde petrol krizi, yüksek enflasyon ve işsizliğin artması gibi gelişmelerle açığa çıkan, sermaye birikiminin yeterince sağlanamamasıyla ilişkili yapısal sorunlardan kaynaklanır. Sonuç olarak bu durum iktisadi politikada yapısal bir dönüşümü zorunlu kılar: Fordist birikim ve yoğun emek rejimi kapsamında sermaye birikiminin realize olamaması ancak yeni bir emek rejimine geçişle mümkün olacaktır. Yeni emek rejimi, az gelişmiş ülke kapsamına giren Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'de rıza koşullarında değil, zor aygıtının devreye girmesiyle sağlanacaktır.

3.2 1980-2000 ARASI BAĞIMLI SINIFLAR

Yeni bir üretim paradigmasını ifade eden bakış akışı, devletin kaynak israfını engellemek, Fordist üretim ağı ilişkilerini dönüştürmek ve Fordizmin çalışma hayatında işçileri vasıfsızlaştırmak anlamına gelen eğilimini (Braverman, 1998), post-Fordist üretim yoluyla emekçileri yeniden vasıf ve beceri sahibi yapacağını belirtmektedir. Böylece toplumsal sınıflar arasındaki çatışmanın yerine, işbirliğine dayalı ilişkilerin getirilmesini öngören anlayış (Brown, 1997: 12) yeni yönetim tekniklerini devreye

¹¹² Hak İşçi Sendikalar Konfederasyonu (HAK-İŞ).

¹¹³ Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK).

sokarak insan faktörünün etkin bir şekilde kullanılmasıyla verimliliği ve artı değer üretimini artırmayı amaçlamaktadır. Harry Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye* adlı eserinde, emek süreçlerinin nasıl biçimlendiğine dair önemli bir katkıda bulunmuştur. Çalışmamız açısından yazarın en önemli katkısı, işçilerin emek süreçlerinde değersizleştiğini, niteliksizleştiğini ve tüm bunlara rağmen nasıl denetim altına alındığını ortaya koymasında kendini gösterir. Braverman, işçilerin emek sürecinde uğradığı kayba ilişkin değerlendirmesini Marx'a dayandırmaktadır. Marx, *Kapital*'de (2011: 339-340) emek süreçlerinin parçalanmasını şöyle açıklamaktadır:

...manüfaktür, el attığı her zanaatta, zanaatçının kesin olarak dışladığı, niteliksiz işçiler denilen bir sınıf yaratır. Manüfaktür tamamıyla tek yönlü ve sınırlı bir uzmanlaşmayı, bir kimsenin çalışma güç ve yeteneğinin aleyhine olarak ustalık, bir mükemmellik derecesine getirirken, tam bir gelişmeden yoksunluğu da bir özelleşme, bir uzmanlaşma haline getirmeye başlar. Hiyerarşik kademelenmenin yanı sıra işçiler arasında nitelikli ve niteliksiz olanlar diye basit bir ayrım kendini gösterir. Bu sonuncular için öğrenim ve eğitim masrafları hiç söz konusu olmaz; birinciler içinse, yapılan işin basitleşmesi sonucunda, zanaatlara oranla, bu masraflarda azalma olur. Her iki halde de emek gücünün değeri düşer. Bunun istisnaları, emek sürecinin uğradığı bölünmenin zanaatçılıkta hiç görülmemiş ya da aynı ölçüde görülmemiş birtakım yeni ve kapsamlı işlevleri yaratması ölçüsünde ortaya çıkar. Öğrenim ve eğitim masraflarının ortadan kalkmasının veya azalmasının ürünü olarak emek gücü görece değer yitirmesi, sermayenin doğrudan doğruya daha fazla değerlenmesi demektir; çünkü emek gücünün yeniden üretimi için gereken emek-zamanı kısaltan her şey artık emeğin alanını genişletir.

Dolayısıyla bu biçimde gelişen emek süreci, sadece işin kendisini ilgilendirmekle kalmaz, toplumsal hayatın tümüne doğru yayılma ve genişleme özelliğine sahip olur. Bu bakımdan, emek rejimlerinin geniş kitleler tarafından kabul görmesi, baskı ve rıza arasındaki ilişkilerin özgül bir tarzda kurulmasına bağlıdır. Baskının rızaya üstün geldiği despotik emek rejimleri gibi, rızanın hüküm sürdüğü ancak gizlenmiş bir baskının mevcut olduğu ya da açıkça dışlanmadığı emek rejimleri ise hegemonik bir doğaya sahiptir.

Emek süreci, hem üretim alanını, hem de üretimin aktörü olan işçinin mevcut üretim sürecini baskı ve/veya rızayla olumlaması açısından hukuki, siyasi ve ideolojik dönüşümü ifade etmektedir. Bu bağlamda Marx, kapitalizmin ve sınıf mücadelesinin tahlilini yaparken artı değer yaratıldığı ve egemenlik ilişkilerinin şekillendiği emek süreci üzerinde durmaktadır. Yalnızca mal ve hizmet üretimine sıkışmayan emek süreci örgütlenmesi, iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılarla birlikte düşünülmelidir. Bu açıdan bakıldığında, Jessop'ın birikim rejimi kavramını daha iyi anlamak için emek süreci

analizinde Michael Burawoy'un (1985) devlet ve siyaset analizine değinmek gerekmektedir. Üretim ilişkilerini düzenleyen *fabrika rejimi* aynı zamanda devlet ve siyaset arasındaki makro ilişkileri korunmakta ve denetim altına almaktadır. Buroway'un (1985) *fabrika rejimi* kavramı, üretim süreci içerisinde politik ve ideolojik boyutları devlet dolayımıyla taşımaktadır. Üretimin zamansal ve mekânsal açılımı anlamına gelen fabrika rejimi, refah devleti döneminde yoğun birikim rejimiyle karşılık bulurken; çalışma devleti döneminde ise yaygın birikim rejimi olarak ifade bulur.

Sermaye birikiminin küreselleşmesi, emek süreci pratiklerinin değişimini ve dönüşümünü gerektirmektedir. Fabrika rejimi ile ifade edilen üretim süreci, sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte artık zamansal ve mekânsal bir birlikteliğe ihtiyaç duymadan hem üretimin, hem de emeğin mekânsızlaşmasına ve zamansızlaşmasına olanak sunmaktadır. Dolayısıyla üretim sürecinin parçalanması, emeğin de esnekleşmesini beraberinde gerektirmektedir. Fordist birikim stratejisinin sermayenin talepleri doğrultusunda hem zamansal, hem de mekânsal sınırlılıklara sahip olması, bu birikim stratejisine denk düşen refah devletinin kurumsal yapısının da tükenmişliğini göstermektedir. Bu noktada kâr oranlarının zamanla düşme eğiliminde olması yeni bir emek rejimini, devlet ve siyaset rejimini ve toplumsal örgütlenme ağını zorunlu kılmaktadır. Tüm bunlar Türkiye özelinde düşünüldüğünde, 1980 sonrasında yeni bir emek rejiminin ve iktisadi yapının hâkim konuma geldiğini, buna yönelik siyasetin ve ideolojik boyutun değiştiğini söylemek mümkündür. Çalışmanın aşağıda devam eden kısmında bu dönüşüm ve değişimin temel parametreleri ele alınacaktır.

3.2.1 1980'lerde Emeğe Karşı Sermayenin Yeniden Örgütlenmesi

Türkiye ekonomisinin dünya sermaye piyasalarına eklemlenmesi anlamına gelen ve Özal tarafından hazırlanan istikrar programı, DB ve IMF gözetiminde olup büyük sermaye sınıfı çevreleri tarafından (TÜSİAD, MESS) geniş destek bulmuştur. Bu bağlamda işlevselleştirilen ve 24 Ocak Kararları olarak tarihe geçen Yapısal Uyum kararları, arz fazlasının dış piyasaya kaydırılmasını ve sıkı bir para politikasını tanımlamaktadır (TÜSİAD, 1982). Bu sıkı para politikası, sendikaların ve ücretlerin disiplin altına alınmasını ve sermaye birikimi için güven ortamının oluşturulmasını

hedefleyen bir girişim olarak anlamlandırılabilir. 12 Eylül 1980 askeri darbesi, sermayenin taleplerine dönük ve emek aleyhtarı bir doğrultuda sistemli ve sürekliliği sağlayacak uygulamaların ve araçların kullanılmasındaki engellerin kalkması adına önemli tarihsel bir dönüşüm momentidir (Boratav, 2015: 150).

Sermaye birikiminin sürekliliğinin koşullarını oluşturmayı amaçlayan dünya piyasalarına açılma fikri, aynı zamanda emekçi sınıflar üzerindeki baskının da artması anlamına gelmektedir. Sermaye birikiminin tıkanıklığına çare olarak düşünülen 24 Ocak Kararları, TÜSİAD gibi büyük sermaye kuruluşları tarafından desteklenmekte, hatta devletin piyasanın işleyişini düzenleyici bir pozisyonda kalması gerektiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda kamu-özel sektör ayrımı ve ilişkileri ekonominin rasyonel bir tarzda yönetilmesi için sektör odaklı nisbi ağırlıkların gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda TÜSİAD'ın, Görüş adlı dergisinde (1984), devletin sanayi ve ticarete girişimcilik gibi dolaysız müdahaleler yerine, “*piyasa bozukluklarını gidericilik*” görevini üstlenmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Özel sektörün girişimde bulunmaktan çekindiği yatırımlar karşısında devletin doğrudan müdahalesi söz konusu olabileceği gibi, faaliyetin bizzat kendisi kamu niteliği taşıyorsa, devlet girişimci statüsü ile ekonomide var olabilmektedir.

Ancak hem istikrar kararları doğrultusunda devlet işletmelerini hem de sermaye sınıfının kendisini salt istihdam sağlayacak bir misyonda görmenin hatalı olduğunu vurgulamak gerekir. Bir işletmenin varlığı, bir yandan toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeyi, öte taraftan da rekabetçi mal üretmeyi amaçlaması gerektiğinden bu kapsamda olmayan ve istihdam yaratmaya yönelik her girişimci tavır, kaynak israfı olarak değerlendirilmekte ve bu görev devletin sorumluluğuna bırakılmaktadır. Dolayısıyla devletin ekonomide sadece bir işveren olarak istihdam yaratma işlevini yerine getirmediği, uzun vadeli ekonomik müdahalelerinin de piyasanın işleyişini geriletmediği ifade edilmektedir. Bu bağlamda yapısal uyumun başarısı için yeni bir iktisadi dönüşümüne işaret eden istikrar paketine uyum sağlanmasını ve ona göre şekillenecek düzenlemelerin makro ve mikro karar birimlerinin işbirliğiyle hayata geçirilmesini öngören bir anlayış egemen olmaktadır.

Sermayenin emekçi sınıfa karşı saldırısı olarak okunabilecek neoliberal ekonomi politikası, yeni öğelerin eklenmesiyle bütünlük kazanma fırsatını elde etmiştir.

İngiltere’de Thatcher hükümetinin, “*there is no alternative*” sloganını yoğun bir ideolojik kampanyayla yaygınlaştırarak, toplumsal sınıflar üzerinde hâkimiyetin kurulmasını sağladığı bilinmektedir. Boratav (2015: 151), sermayenin ihtiyaçlarına cevap veren bu programda liberalizasyona yönelen bir ithalat rejimi, pahalı döviz, ucuz kredi ve vergi iadesi gibi teşviklerin yanında, sübvansiyonların kaldırılmasına ve iç talebin daraltılmasına dönük makro politikaların 24 Ocak Kararları’nda açığa çıkan iktisat politikalarının temel unsurları olduğunu belirtir. Ancak yazar, bu politika sepetinde iç talebin daraltılmasının nedeni olarak para ve maliye politikalarından ziyade, emek aleyhtarı gelir politikalarının esas alınmasının özgül ağırlığından da bahsetmektedir. Dolayısıyla modeli sermayenin karşı saldırısı olarak nitelendirmesindeki temel etken öteki yüzünde sermayenin yeniden yapılanması anlamına gelen burjuvazinin alt-kesimleri arasında tarafsız olmayışıydı (Boratav, 2015:151).

Çalışmamız açısından bakıldığında, sermayenin yeniden yapılandırılmasında sadece emek aleyhtarı tutum sergilemesi değil, aynı zamanda kendi içerisinde stratejik-seçici bir yola başvurması dikkate değerdir. İki uluslu hegemonya projesinin önemli göstergelerinden biri olan stratejik seçicilik ve stratejik dışlamanın, 24 Ocak Kararları ve Özal hükümetiyle açığa çıktığını söylemek mümkündür. Öte taraftan bölüşüm ilişkileri açısından yorumlandığında, genel bir ifadeyle burjuvazi ve emekçi sınıflar arasındaki temel çelişkinin sistemli olarak emeği denetleme ve düzenleme girişimleri olarak şekillendiğini görmek mümkündür. Bu bağlamda 1980-1988 arasında bütünlük ve belli bir süreklilik izleyen iktisadi programın, başta 1981-1983 yılları arasında askeri yönetim yoluyla, 1984-1988 yılları arasında ise siyasi aktörler aracılığıyla emek rejiminin ve birikim rejiminin liberalizasyonuna yönelik adımlar atılmasını sağladığı ileri sürülebilir.

Askeri denetim yıllarında özellikle sendikal faaliyetlerin askıya alınması, DİSK yöneticilerin yargılanması, grev yasağı, ücret belirlenmelerinin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu (YHK)’na aktararak reel ücretlerin aşındırılması emekçi kesimlerin o zamana kadar elde ettikleri güvencelerin ortadan kalmasına örnektir. Aynı zamanda 1982 Anayasası’nın sermaye ve emek ilişkilerinde emeği baskılayan bir tarzda hazırlanması, çalışma hayatına ilişkin yasal düzenlemelerin, işgücü piyasasının yasal ve kurumsal yöntemlerle disiplin altına alınması, sermaye

birikimine yönelik düzenleme tarzının görünüşleri arasında yer alır. Bu bağlamda, askeri yönetim yıllarında hazırlanmış olan 1982 Anayasası'nın Fordist birikim rejiminin kurumsal yapısını tamamlayan sosyal devlet olgusuna yaklaşımı, 1961 Anayasası'ndan farklılık göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹¹⁴ Birikim stratejisindeki yeni yönelimin kurumsal açıklaması olan Anayasa metni, sermaye birikiminin koşullarının ve bağımlı sınıfın çalışma hayatının nasıl şekilleneceğinin önemli ipuçlarını vermektedir. Buna ek olarak, yeni ekonomik yönelişlerin vurgulandığı planlama anlayışının, “fiyat istikrarı ve dış ödemelerde denge sağlama amaçları” doğrultusunda liberal bir ekonomik politika yaklaşımının izlerini taşıdığı ileri sürülebilir (Topak, 2012: 215). Aynı şekilde Anayasa metninde öne çıkartılan yeni anlayışın en somut hali, çalışma yaşamına ve sağlığına ilişkin hükümlerde ortaya koyulmaktadır.¹¹⁵ Görüldüğü üzere 1982 Anayasası, refah sorununa ilişkin devletin yükümlülüklerini, ilkelerini ve sınırlarını farklı bir eğilimle ele alarak, bağımlı sınıfların toplumsal örgütlenme biçiminden çalışma hayatının dönüşümüne kadar pek çok alanı sermayenin yeni birikim stratejisine uygun şekilde ve kriz sürecinin kontrolünü devletin meşruiyeti sağlamasına dönük bir yaklaşımla düzenlemektedir.

3.2.2 1980'lerde Yeni Emek Rejimine Yönelik Adımlar

1979'a kadar süren ve Anayasa ile güvence altına alınmış olan toplumsal uzlaşmaya dayalı korporatist strateji, sendikaların kapatılması, ücretlerin dondurulması ve toplu pazarlık ve toplu iş sözleşmesi 1980 ile birlikte egemen olan askeri yönetim anlayışı sürecince askıya alınmıştır. Bu süreçte TOBB, TİSK ve Türk-İş arasındaki işbirliği, sermayenin askeri yönetim dolayısıyla örgütlü emeğe karşı kurumsal düzenlemeleri

¹¹⁴ 1961 Anayasası'nın 41. maddesinde yer alan “iktisadi ve sosyal hayat, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir” şeklindeki kural 1982 Anayasasında yer almamıştır. Aynı şekilde 1961 Anayasası'nın ‘ücrette adalet sağlanması’ kenar başlıklı 45. maddesinde yinelenen ‘insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi’ ölçütüne yeni Anayasa'nın konuyla ilgili 55. maddesinde yer verilmediği görülür (Topak, 2012: 215).

¹¹⁵ 1961 Anayasası'nda devleti herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevli kılan hüküm, 1982 Anayasası'nda “Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler” şeklinde değiştirilmiştir.

tamamlamasına olanak sağlamıştır. Belirtmek gerekir ki, işçi sınıfını derinden etkilemesinin yanında söz konusu kurumsal düzenlemeler, kamuda çalışanların maaşlarında, ikramiyelerinde, kıdem tazminatlarında ve tarım sektörüne yönelik destekleme politikalarında reel ve göreceli gerilemeleri içerecek şekilde toplumsal sınıfların bütününe yöneliktir (Boratav, 2015: 153). 1983'te ANAP'ın iktidara gelişiyle birlikte gündeme getirilen iki yasal düzenleme (2821 Sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 Sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu)¹¹⁶ sermaye birikiminin istikrarını sağlama ve sermayenin Fordizmin uzlaşmacı ve verimlilik artışını sağlamaya dönük korporatist¹¹⁷ mantığın terk edildiğini göstermesi açısından önemlidir (Topak, 2012: 217). Kolektif haklar üzerinde temellenen korporatist stratejinin çözülüşü sonrasında emekçi kesim, bütüncül bir anlayıştan kopartılıp parçalı hale getirilerek birleştirici ve kapsayıcı içeriğe sahip olan sosyal anlaşmaların yapılmasının önüne geçilmesini sağlayan neoliberal döneme tanıklık etmiştir.

Öte taraftan birikim stratejisiyle uyum sağlayacak düzenleme biçimlerinde tüketimin birikimle uyumu değil, birikimin egemenliğini ve istikrarını sağlamaya yönelik kurumsal düzenlemelerin söz konusu olduğu söylenebilir. Özellikle kamu harcamalarında kısıtlamalara ve arz yönlü vergi politikalarına ağırlık verilmesi bu düzenlemelere örnek olarak gösterilebilir. Kamu maliyesi açısından önem taşıyan vergi sistemindeki değişiklikler bu nedenle anlamlıdır. Kurumlar vergisi yasalarında bir yandan şirketler lehine düzenlemeler yapılması (örneğin istisna ve muafiyet uygulamaları), diğer yandan gelir vergisinin önemli bir dayanağını oluşturan servet beyannamesinin 1984 yılında kaldırılmış olması (Boratav vd., 2000) ve aynı zamanda tüketim mallarına yapılan sübvansiyonların geriletilmesi ya da tamamen kaldırılması, söz konusu programın öne çıkan yönleri arasındadır (Boratav, 2015: 156).

¹¹⁶ Söz konusu olan her iki kanun, kolektif hakların kısıtlanmasına dayanmaktadır. Sendikaların örgütlü gücünü kırması ve siyasi hayat üzerindeki baskısının geriletilmesine dönük makro düzeydeki uzlaşmaya dayalı korporatist stratejinin sona erdiğini ifade etmektedir. Öte taraftan aynı mantık doğrultusunda 1983 tarihli 2929 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası'nı da ekleyebiliriz (Topak, 2012).

¹¹⁷ Keynesyen Ulusal Refah Devlet'inin bütün toplumu kapsayan uzlaşma modeli olarak ifade edilebilecek olan korporatist uygulamalar üreticilerin çıkarlarını temsil eden örgütlü sosyal aktörlerin temsil edilmesine dayanır. Bu bağlamda örgütlü iş dünyası, sendikalar, profesyonel organlar buna örnek olarak gösterilebilir (Jessop, 2011).

Bu dönemdeki değişikliklerin diğer önemli göstergesi de özelleştirmelerdir. Özellikle Türkiye’de Fordizmin şekillenişinde “kamu iktisadi işletmeleri”¹¹⁸ hem birikim, hem de tüketim sürecinde başat konumdadır. Sivil siyasetin ilk yılı olan 1983’te ANAP iktidarıyla başlatılan özelleştirmeye ilişkin hazırlıklar ertesi yıl tamamlanmış olmasına rağmen, ilk özelleştirme ancak 1988 yılında gerçekleşmiştir. DB ile imzalanan yapısal uyum anlaşması gereğince ve piyasanın liberalizasyonu çerçevesinde kamu kesiminin en dinamik ve sürükleyici sektörü olan imalat sanayisinde, 1981-1982 yıllarında kamu yatırımlarında, 1984-1986 yılları arasında kimi kamu altyapı tesislerine ilişkin gelir ortaklığı senetlerinin halka satışında atılan somut adımlar, özelleştirme hazırlıkları arasında yer alır (Şenses, 1993). Ayrıca 1984’ten itibaren hızlanan ithalat liberalizasyonu imalat sanayiinde üretim yapan KİT’leri alışık olmayan bir rekabetçi ortamla karşı karşıya bırakmıştır, bu çerçevede 1985’te çay ve tütünde devlet tekeli kaldırılmıştır (Şenses, 1993).

Bu bağlamda kurumsal düzeyde sosyal devlet olgusundan uzaklaşılması, iktisadi alandaki değişimi ve toplumsal yeniden üretimdeki kurumsal egemenliğin zayıflaması yanı sıra neoliberal programın korporatist birlikteliğe taraf olmamasıyla geleneksel dayanışma mekanizmalarına dönük yönelim de artmıştır. Sosyal yardım koşullarında ispat şartı getirilmesine ve sosyal sigorta kapsamı içinde yer alanlar ile bakmakla yükümlü olduklarının sayısındaki yükselişe karşın, sigorta harcamalarında 1989 yılına kadar çok düşük artışlar meydana gelmiştir (Topak, 2012: 219).

Buna ek olarak emek rejimi açısından önemli olan bir başka husus da “sözleşmeli personel”¹¹⁹ kavramının çalışma hayatı içinde yer almaya başlamasıdır. İşçi sınıfının örgütlü yapısının eridiği bu dönemde, devletin ve dolaylı olarak sermayenin kriz karşısında sınıf egemenliğini sürdürme ve yeni güç ilişkilerini oluşturma aracı olarak sözleşmeli personel uygulaması, emeğin ekonomik ve sosyal konumuna dönük bir restorasyon girişimi olarak ifade edilebilir. Zira sözleşmeli personel uygulaması, salt işçilerin grev ve toplu sözleşme haklarından değil, aynı zamanda memurların da sosyal

¹¹⁸ Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) teknoloji ve yüksek sermaye isteyen yeni üretim kollarında devletin yatırımcı, üretici, alıcı, satıcı, ithalatçı, ihracatçı, kredi veren- alan vb., doğrudan; özel sektörü yönlendirmeyi ve özendirmeyi amaçlayan dolaylı; ekonomik planlamanın gerçekleştirilmesini amacını içerecek şekilde devletin ekonomiye müdahalesidir (Kepenek, 1993: 36).

¹¹⁹ 1984 yılında 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile başlatılmıştır.

güvencelerinden yoksun kalmasını hedeflediği için devletin iktisadi alanda işgücü maliyetlerini düşürmeye yönelik bir girişim olarak başlatılmıştır (Topak, 2012: 219). Aşırı birikim sorunlarından kaynaklanan yapısal kriz dönemleri sermayenin sadece ekonomik değil, öte taraftan siyasal iktidarının zayıfladığı, sarsıldığı uğraklardır. Başka bir ifadeyle, kapitalist toplumsal formasyon, yalnız ekonomik değil, sosyal, siyasal ve ideolojik tıkanmayla karşılaşır. Bu yüzden sınıf iktidarının restorasyonu, sermayenin bağımlı sınıflar üzerinde mutlak ve çok yönlü hâkimiyetinin yeniden kurulmasıyla mümkündür (Öngen, 2005: 56).

3.3 1990’LARDA BAĞIMLI SINIFLARIN DURUMU VE YENİ EMEK REJİMİNİN DERİNLEŞMESİ

Türkiye açısından 1990’lı yıllar, yeni birikim rejiminin şekillendiği ve buna denk düşen düzenleme biçimlerinin oluşmaya başladığı dönemdir. Fordist birikim rejiminin terk edilme ve tasfiye edilme çabalarıyla uyumlu olarak yoğun birikim rejimi ve düzenleme biçiminin dönüşmeye başladığı, hatta toplumsal üretim ilişkilerinin, yeni sömürü tarzlarının geçerli hale gelebilmesi için yaygın birikim rejiminin ve/veya esnekleşmenin kendine özgü yeni bir düzenleme biçimini şekillendirmeye başladığı görülmektedir. Dolayısıyla emek rejiminde köklü değişikliklerin yaşandığı bu dönemin ana unsuru esnek bir işgücü piyasası, esnek üretim sistemleri, çalışma biçimleri, istihdam yapısı ve emek pazarı koşullarında radikal değişikliklerdir. Bu verili durum doğrultusunda esnekleşmeye yönelik kurumsal düzenlemeler mümkün hale gelebilmiştir.

Emek üretkenliğini artıran ve emek maliyetinden büyük ölçüde tasarruf edebilme imkânı sağlayan yeni birikim rejimi emek açısından çeşitli sonuçlar doğurmaktadır. Bunlar arasında işsizlik, artan sömürü, iş koşullarının kötüleşmesi, işin değersizleşmesi ve niteliksizleşmesi, sınıfın parçalanması ve atomizasyonu, sermayeye olan bağımlılığın artması, sınıf bileşimindeki bozulma, türdeşliğin azalması, sınıf içi kutuplaşmanın derinleşmesi, örgütsüzleşme ve bunlara bağlı olarak artan yabancılışmaya dikkat çekmek mümkündür (Öngen, 2005: 58).

Bu bağlamda Fordist birikim rejiminin önemli yasal kurumsal güvencesi olarak sayılabilecek çalışma mevzuatı, yerini esnekleşmiş bir çalışma mevzuatına bırakmıştır.

Aynı zamanda birikim rejiminin gereği olan özelleştirme politikalarının ilk ayağı devlet biçiminin dönüşümünde etkili olurken, kurumsal dönüşümlerin ikinci ayağı, sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim gibi toplumsal yeniden üretim alanlarında görülen yasal ve kurumsal değişikliklerdir (Topak, 2012: 231). Dolayısıyla krizden çıkış ve sermayenin yeniden güçlenmesi için yapılan düzenlemeler, toplumsal formasyon düzeyinde tek uluslu hegemonik stratejisinin çözülüşü olarak okunabilmektedir (Jessop, 2008).

3.4 EMEK REJİMİNDEKİ DÖNÜŞÜMLER

Emeğin üretim araçları çerçevesinde örgütlenme biçimini tanımlayan emek süreci kavramı, emek sürecindeki dönüşümlerle paralel olarak üretim teknolojilerinde teknik işbölümünün de farklılaşmasını ifade etmektedir (Öngen, 1997). Dolayısıyla her yeni emek süreci hem emek gücünün üretim araçlarıyla (iş nesneleri) kurdukları ilişkiyi, hem de üreticilerin birbirleriyle ve üretim araçlarını denetleyenlerle kurdukları ilişkide ortaya çıkan değişimi beraberinde getirmektedir.

Fordist birikim rejiminin ve bu doğrultuda yoğun birikim rejiminin “katı emek piyasası”¹²⁰ olduğuna yönelik söylem, yaygın birikim rejiminin ve esnek birikim stratejisinin krize dönük tek çare olarak vurgulanması, dünya genelinde yeni bir birikim stratejisinin hegemonyasına dönük yaklaşımın habercisi niteliğindedir (Topak, 2008: 110). Yaygın birikim sürecine dönüş niteliğini taşıyan yeni manüfaktür üretim biçimi ve buna uygun emek rejimi olan post-Fordist emek örgütlenmeleri sermayenin yeni artık değer rejimi olarak yorumlanır (Öngen, 1997). Dolayısıyla kriz süreci sonrasında ortaya çıkan yeni birikim stratejisi, bir yandan fonksiyonel ve sayısal esnekleştirme politikaları yoluyla işyerini mekânsal açıdan dönüştürürken, diğer yandan da işgücüne yönelik olarak bir segmentasyon ve parçalama sürecini hayata geçirir (Topak, 2008: 111). Özellikle ulusal düzeyde siyasal temsil üzerinden tanımlanan korporatist temsilin yerini şirket düzeyinde tanımlanan mikro-korporatizm modelinin alması, mücadele

¹²⁰ Dünya Bankası’nın 1995 yılı Gelişme Raporunda şu ifade anlamlıdır: “ Bugüne kadar katılıklar nedeniyle sermaye emeğin ortaya koyduğu mevcut durumun sonuçlarına maruz kalıyordu, bundan sonra ise emek sonuçlarla yaşamak zorunda kalacak” (WB, 1995). 1980 sonrası dönemin Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Başkanı Halit Narin, bu sürecin işçi sınıfı açısından ne anlama geldiğini “20 yıl işçiler güldü, biz ağladık; şimdi gülme sırası bizde,” diyerek benzer görüşün Türkiye içinde geçerli olduğunu göstermektedir.

sürecinde sendikal hareketi kendi içinde parçalamakla beraber, mevcut korporatist yapının çözülüşünü hızlandırır.

Esnekleşme, sadece işgücü piyasasının daraltılmasına yol açmadığı gibi, aynı zamanda işgücünün yapısını ve bileşimini de etkilemektedir. Her şeyden önce, imalattan hizmetlere geçiş, kol işçisinden beyaz yakalı çalışana doğru gözlemlenen kayma, bu rejim dönüşümünde hızlanmaktadır. Fordist birikim rejiminin yoğun emek rejimi kitle üretimi yaparken, post-Fordist birikim rejimi ve esnek emek örgütlenmesi ise yeni manüfaktür üretimin gelişmesiyle ya imalattan hizmete üretim sürecinin parçalanmasına, ya da merkezi olmayan üretim ve yönetim biçimlerinin gelişmesine, yani taşeronlaşmaya yol açmaktadır. Dolayısıyla post-Fordist emek rejiminin temel ilkesi, tam otomatik üretim ve bilgisayarlaşmış otomatik denetim süreçleridir (Öngen, 1997). Bu denetimi ve üretimi sağlayacak olan mikro düzey teknolojiler, üretim sürecinde esnekliği ve yerelleşmeyi öngörmektedir.¹²¹

Taşeronlaşma, esnekleşme, enformelleşme gibi makro düzeydeki pratikleri içeren (Öngen, 1997) gelişme, Yedinci Beş yıllık Kalkınma Planı'nda gündeme gelmiştir.¹²² Makro iktisadi plan doğrultusunda 1990'lar boyunca 'kamudaki aşırı ve dengesiz' istihdamın azaltılması ve işgücü piyasasını esnekleştirme perspektifi, açık bir şekilde ifade edilmektedir.¹²³ Rekabet gücünün artırılması amacıyla gündeme getirilen emek

¹²¹Desantralizasyon olarak tanımlanan yerelleşme, üretimin ölçeğinin küçülmesi ya da üretimin parçalanmasına bağlı olarak işçi-işveren arasındaki ilişkilerin merkezi ve formel düzeyinden işletme ve işyeri düzeyindeki ilişkilere, hatta üretim noktasındaki yüz yüze ve doğrudan ilişkiler düzeyine indirgenmesine yol açmaktadır (Öngen, 1997).

¹²² Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın "Sosyal Gelişmeler" başlığı altında "Onaylanan uluslararası sözleşme sayısı artırılmış, ancak bu sözleşmelerin iç mevzuata yansıtılması konusunda olduğu gibi, işgücü piyasasında esnekliği artıracak ve yaygınlaşmaya başlayan yeni çalışma biçimlerini düzenleyecek mevzuatı geliştirme çalışmaları da yeterli düzeyde gerçekleştirilememiştir." denilmektedir. Ayrıca "Çalışma Hayatı" başlığında "İşgücü piyasasında esnekliğin artırılmasını dikkate alacak, yaygınlaşmaya başlayan yeni çalışma biçimlerini düzenleyecek, ülke şartlarına ve uluslararası standartlara uygun mevzuatı oluşturma çalışmaları henüz sonuçlandırılmamıştır." Biçiminde bir görüş ileri sürülmektedir. Öte taraftan çalışma hayatı mevzuatının AB uyum ve Uluslararası Çalışma Teşkilatı (ILO) normları çerçevesinde yenilemenin, işgücü piyasasında esnekliği artırmanın ve yeni çalışma biçimlerini düzenlemenin amaç kapsamında olduğu vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda istihdamın geliştirilmesine yönelik olarak verimlilik düşürülmeden yasal çalışma sürelerinin kısaltılması ve esnek zamanlı çalışma türlerine imkân verecek çalışmaların başladığı da ifade edilmektedir (DPT, 1995).

¹²³ Aynı şekilde Plan'da "esnek zamanlı, kısmi zamanlı ve diğer standart dışı çalışma türlerinin düzenlenmesi için 1475 sayılı İş Kanunu ve ilgili diğer mevzuatta düzenleme yapılacaktır" denilerek atipik istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasına imkân sağlanmaktadır. Makroekonomik

rejimi değişiklikleri, esas itibariyle değişen birikim rejiminin bir gerekliliğidir. Bu açıdan bakıldığında yaygın birikim rejiminin ve rekabetçi düzenleme tarzının esnek firma modelinin enformel sektörlerde yalın üretim yöntemleriyle devreye sokulması, stoksuz ürün ve çeşitlendirilmiş mallar ile hayata geçirilmektedir. Rekabet ortamında kalabilmeyi ve maliyetleri dşrebilmeyi hedefleyen mekân değişikliği, ucuz emeğe doğru eğilimi artırırken aynı zamanda bazı alanlarda tekelleşme sürecini de artırmaktadır (ngen, 1997).

Görüldüğü üzere, yeni emek rejimine ayak uydurabilmek ve rekabet ortamında kalabilmek için devletin ve büyük sermaye sınıfının dönüşüm geçirmesi gerekmektedir. Devlet, kamu hizmetlerinde ve sosyal devlet yapısında sınırlamalara, özelleştirmelere, istihdamı azaltmaya, personeller arası rekabet koşullarını gündelik hayata taşımaya (alışma mevzuatlarınca ‘Toplam Kalite Yönetimi’, ‘Performans Yönetimi’, ‘sözleşmeli personel’ gibi yeni uygulamalar yoluyla) doğru bir yönelim sergilerken, sermaye sınıfı ya doğrudan enformelleşmeye, ya da esnek ve yaygın üretimle hızlı bir şekilde uyuşacak ve bütünleşecek piyasa koşullarına göre çeşitlendirilmiş mal üretir konumunda olan yeni tip şirket örgütlenmelerine gitmiştir. Bu yeni tip şirket örgütlenmeleri ise kendi içinde enformelleşme veya küçük ve orta ölçekli firmalar halinde inşa edilmiştir.

istikrarın sağlanmak ve ilerleyen teknolojik gelişmeleri takip etmek sanayinin rekabet gücünü artıracak temel hedefler olarak belirlenmektedir. Bilim ve teknolojinin bir arada işlediği AR-GE politikalarının minimum maliyetle yüksek girdi ve çıktı sağlanabilmesi ekonomi ve sosyal yapıdaki köklü değişiklikleri gerektirmektedir. Bu amaç doğrultusunda gelişmiş teknoloji ve üretimde esnekliğin artırılması esas alınmaktadır (DPT, 1995).

Tablo 4: 1987 Yılı Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla Büyüme Hızları (1982-1994) %

SEKTÖRLER	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
TARIM	3,1	-0,9	0,5	-0,5	4,6	0,4	7,8	-7,6	6,8	-0,9	4,3	-1,3	-0,7
MADENCİLİK	0,3	-2,1	3,5	11,6	14,4	2,5	-4,6	13,0	-2,5	4,5	0,3	-6,4	8,0
İMALAT	6,4	7,5	9,2	5,7	10,5	10,1	1,6	3,0	9,7	2,4	5,8	9,3	-7,6
ENERJİ	-6,2	2,7	25,4	6,8	13,7	5,8	10,4	13,9	8,6	4,5	11,8	8,9	3,4
İNŞAAT	-9,3	17,4	11,8	13,6	11,0	14,9	-5,4	6,1	-1,1	1,1	6,2	7,9	-2,0
TİCARET	6,8	7,4	9,2	5,6	4,8	19,0	3,5	-2,3	12,3	-0,7	6,9	11,6	-7,6
ULAŞTIRMA	7,0	4,6	8,8	-1,4	2,7	10,2	1,2	3,2	11,9	-0,4	8,1	10,8	-2,0
MALİ MÜESSESELER	3,8	1,9	1,1	2,4	4,1	3,7	4,4	2,4	2,0	0,8	-2,1	-0,4	-1,5
KONUT	1,7	1,6	1,8	1,7	2,3	3,6	0,1	2,7	2,5	2,4	2,5	2,8	2,8
SERBEST MESLEK VE HİZ.	3,8	4,5	6,5	3,6	6,5	9,1	2,3	0,3	8,1	0,9	5,5	6,9	-4,3
(-) İZAFİ BANKA HİZMETLERİ	3,8	1,9	1,1	2,3	4,1	3,8	4,1	2,1	1,9	0,2	-2,3	-0,6	-1,8
SEKTÖRLER TOPLAMI	3,9	4,6	6,7	3,6	6,5	9,4	2,6	0,3	8,3	0,7	5,9	7,2	-4,0
DEVLET HİZ.	0,0	1,4	6,4	2,8	2,6	-0,2	1,9	1,2	2,9	2,4	3,4	1,8	0,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2015

Tablo 4’de 1982-1994 yıllarını kapsayan dönem için sektörel bazdaki büyüme hızları gösterilmektedir. Buna göre, yeni emek rejimi kapsamında devlet hizmetlerinin büyüme içindeki oranı çalışmanın argümanlarını doğrular nitelikte görünmektedir.

İmalat sanayi, tarım ve hizmet sektörüne oranla yüksek emek verimliliğine sahiptir. Bu açıdan bakıldığında imalat sanayindeki istihdam artışı ortalama emek üretkenliğinin de artmasına yol açar (Taymaz ve Suiçmez, 2005). Ancak teknolojik gelişmelerin ya da yeni teknolojilerin diğer sektörlerle yayılmasıyla ekonomik gelişme sürecinde etkili olan imalat sanayisi, yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, 1982-1988 yılları arasında kayda değer bir büyüme oranına sahiptir. Bu dönem askeri denetim yılları ve sonrasındaki Özal hükümeti yılları olması bakımından da önemlidir. İhracatın arttığı, dış ticaretin büyük ölçüde serbestleştirildiği bu dönemin sonu hem işçi sınıfı, hem de sermaye sınıfı açısından önemlidir. Ücretlerin baskı altında tutulduğu bu süreç sonrasında 1989 Bahar Eylemleri ve onun doğrultusunda 1990 yılında Zonguldak maden işçilerinin yürüyüşüyle devam eden sınıf mücadelesinin yükselişi ve 1989’da sermaye hareketlerinin serbestleşmesi 1988’den sonra reel ücretlerde önemli bir artışa neden

olur. Dolayısıyla imalat sanayisinin, yeni emek rejimi ve birikim stratejisi doğrultusunda ihracat odaklı ekonominin mihenk taşı boyutuna geldiği savunulabilir. Taymaz ve Suiçmez (2005), 1980-1988 yıllarında imalat sanayii istihdam düzeyinde düzenli bir artış yaşandığını ve bu süre içinde emek üretkenliğinin %49, çalışan sayısının da %28 artması sonucu reel üretimde yaklaşık %90 artış meydana geldiğini vurgulamaktadırlar. 1994 krizinde ciddi bir gerileme yaşayan imalat sanayi 1995-1998 arasında dönemin siyasi ve toplumsal koşulla birlikte düşünüldüğünde olumlu bir seyir gösterdiğini söylemek mümkündür.

Tablo 5: 1987 Yılı Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla Büyüme Hızları (1995-2000) %

SEKTÖRLER	1995	1996	1997	1998	1999	2000
TARIM	2,0	4,4	-2,3	8,4	-5,0	3,9
MADENCİLİK	-6,9	2,3	4,7	9,3	-7,3	-1,1
İMALAT	13,9	7,1	11,4	1,2	-5,7	6,4
ENERJİ	9,6	9,7	5,0	5,3	1,3	6,5
İNŞAAT	-4,7	5,8	5,0	0,7	-12,5	4,4
TİCARET	11,5	8,9	11,7	1,4	-6,3	12,0
ULAŞTIRMA	5,7	7,6	7,6	4,9	-2,1	5,2
MALİ MÜESSESELER	0,3	2,2	3,9	6,9	6,5	0,9
KONUT	2,1	2,4	2,3	2,1	1,1	0,0
SERBEST.MESLEK VE HİZ.	7,3	6,5	6,9	3,4	-4,5	6,1
(-) İZAFİ BANKA HİZMETLERİ	-0,3	0,6	1,9	6,0	6,1	0,7
SEKTÖRLER TOPLAMI	7,3	6,8	7,4	3,2	-5,0	6,6
DEVLET HİZ.	2,5	-0,3	0,1	5,9	2,7	2,0
KAR AMACI OLM.ÖZEL HİZ.KUR.	-1,3	0,9	1,0	1,7	2,5	1,1
İTHALAT VERGİSİ	11,5	21,3	18,3	-1,0	-5,7	28,1
GSYH(ALICI FİY.)	7,2	7,0	7,5	3,1	-4,7	7,4
NET DİŞ AL.FAK.GEL.	176,6	17,0	68,1	42,2	-56,2	-74,6
GSMH(ALICI FİY.)	8,0	7,1	8,3	3,9	-6,1	6,3

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2015

Benzer şekilde 1995-2000 yılları arasında da devlet hizmetlerindeki büyüme hızının neredeyse değişmediği görülmektedir.

Boratav, Yeldan ve Köse (2000: 3), 1980 sonrası yapısal uyum sürecini iki döneme ayırmaktadır: 1981-1988 ve 1989-1998. İlk dönem aralığı, döviz sistemi ve sermaye girişlerindeki kontrolle birlikte ihracatın teşvikini içeren yapısal düzenleme ekonomisi

politikalarına tanık olmuştur. Yazarlar, neoliberal politikaların uygulanmaya başladığı bu dönem aralığında işçi sınıfı üzerindeki baskının giderek arttığını ve bunun ücretlere yansıdığını belirtmektedirler. Aşağıda kamu ve özel sektördeki ücret endekslerinde sunulan Tablo-6'daki verilerden görüleceği gibi, 1980- 1988 döneminde her iki sektördeki ücretlerde belirgin düşüşler mevcuttur. Bu durum, devletin işçi sınıfını ücret gelirleri üzerinden baskılama yöntemi olarak okunabilir.

Bu bağlamda yeni emek rejiminin sömürüyü artırmasına yönelik olarak 1989'da başlayan işçi hareketleri ve direnişine sermaye sınıfı, canlı emeği ikame edebilecek otomasyon sistemine geçerek karşı saldırıda bulunmuştur. Ücretlerin geriletilmesi karşısında başlatılan ve süreç içerisinde giderek yükselen direniş, sermayenin teknolojik değişim ve gelişimi hızlandırmasına neden olmuştur. Ancak unutmamak gerekir ki, artı değere sahip olamayacağı için sermaye sınıfı mutlak ölçüde tam otomasyona geçmemiştir.

Tablo 6: Reel Ücretler (1980- 1998) Endeks Baz

	Toplam Ücret Total	Gerçek Ücret Real	Endeks Index	Kamu Ücret Public	Gerçek Ücret Real	Endeks Index	Özel Ücret Private	Gerçek Ücret Real	Endeks Index
1979	294	294.0	100.0	349	349.0	100.0	261	261.0	100.0
1980	427	203.1	69.1	525	249.8	71.6	367	174.6	66.9
1981	544	189.5	64.4	627	218.4	62.6	502	174.9	67.0
1982	691	183.9	62.5	807	214.7	61.5	635	169.0	64.7
1983	944	191.2	65.0	1,125	227.8	65.3	860	174.2	66.7
1984	1,307	178.4	60.7	1,531	208.9	59.9	1,201	163.9	62.8
1985	1,734	163.2	55.5	2,111	198.7	56.9	1,573	148.0	56.7
1986	2,282	159.5	54.3	2,775	194.0	55.6	2,085	145.8	55.9
1987	4,862	244.7	83.2	6,192	311.7	89.3	4,659	234.5	89.9
1988	8,025	230.3	78.3	9,126	261.9	75.0	7,690	220.7	84.6
1989	15,707	265.8	90.4	18,833	318.7	91.3	14,303	242.0	92.7
1990	28,585	295.6	100.6	38,974	403.1	115.5	25,417	262.9	100.7
1991	55,692	347.0	118.0	79,540	495.6	142.0	48,165	300.1	115.0
1992	86,449	316.6	107.7	114,009	417.6	119.7	72,698	266.3	102.0
1993	130,063	286.8	97.6	179,027	394.8	113.1	115,333	254.3	97.4
1994	185,270	198.0	67.4	219,618	234.8	67.3	172,528	184.4	70.7
1995	271,542	149.9	51.0	271,542	149.9	43.0	271,542	149.9	57.4
1996	722,689	222.4	75.7	865,106	266.2	76.3	686,022	211.1	80.9
1997	1,531,763	254.8	86.7	1,736,008	288.8	82.8	1,482,884	246.7	94.5
1998	2,574,366	233.3	79.3	2,761,970	250.3	71.7	2,521,811	228.5	87.5

Kaynak: Petrol-İş, 2000

Tablo 8: Genel bütçeli kuruluşlardaki serbest personel kadrolarının dağılımı

Yıl Year	Toplam personnel Total		Memur Public official	Memur Public official (%)	İşçi - Employees				Sözleşmeli personnel Contracted personnel	
	personnel	(%)			Geçici Casual	(%)	Sürekli Regular	(%)	personnel	(%)
1976	749 039	-	742 802	-	-	-	-	-	-	-
1977	815 241	8,8	808 860	8,9	-	-	-	-	-	-
1978	977 660	19,9	861 425	6,5	14 323	-	91 784	-	3 423	-
1979	1 103 031	12,8	973 987	13,1	21 021	46,8	97 642	6,4	3 239	-5,4
1980	1 133 952	2,8	1 008 183	3,5	15 713	-25,3	99 225	1,6	3 557	9,8
1981	1 137 120	0,3	1 010 225	0,2	15 698	-0,1	100 572	1,4	3 346	-5,9
1982	1 174 551	3,3	1 042 051	3,2	14 599	-7	105 383	4,8	3 472	3,8
1983	1 187 117	1,1	1 053 072	1,1	15 012	2,8	105 661	0,3	4 052	16,7
1984	1 205 528	1,6	1 110 642	5,5	4 802	-68	76 602	-27,5	4 095	1,1
1985	1 240 078	2,9	1 152 444	3,8	4 765	-0,8	69 747	-8,9	3 757	-8,3
1986	1 267 976	2,2	1 179 683	2,4	4 757	-0,2	69 752	0,0	4 403	17,2
1987	1 300 637	2,6	1 214 882	3,0	4 952	4,1	66 034	-5,3	5 388	22,4
1988	1 324 758	1,9	1 234 746	1,6	5 047	1,9	68 872	4,3	6 086	13,0
1989	1 328 217	0,3	1 236 213	0,1	5 047	0	69 344	0,7	7 285	19,7
1990	1 379 593	3,9	1 278 237	3,4	4 594	-9	72 296	4,3	14 138	94,1
1991	1 400 868	1,5	1 298 940	1,6	4 591	-0,1	72 278	0,0	14 694	3,9
1992	1 463 679	4,5	1 352 121	4,1	15 129	229,5	72 210	-0,1	13 342	-9,2
1993	1 516 836	3,6	1 403 436	3,8	18 342	21,2	72 791	0,8	11 380	-14,7
1994	1 507 667	-0,6	1 403 412	0,0	9 260	-49,5	72 944	0,2	11 127	-2,2
1995	1 544 454	2,4	1 440 351	2,6	9 298	0,4	73 067	0,2	10 831	-2,7
1996	1 536 859	-0,5	1 451 530	0,8	8 862	-4,7	66 844	-8,5	9 623	-11,2
1997	1 543 393	0,4	1 458 831	0,5	8 811	-0,6	66 668	-0,3	9 083	-5,6
1998	1 636 675	6,0	1 553 438	6,5	8 792	-0,2	65 243	-2,1	9 202	1,3
1999	1 692 749	3,4	1 608 146	3,5	10 889	23,9	64 437	-1,2	9 277	0,8

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2010

Sonuç olarak 1980 sonrası imalat sanayinin giderek zayıflaması, çalışanların niceliksel olarak azalması, buna karşılık çalışma sürelerinin uzaması, ücretlerin baskılanması ve böylece işçilerin disipline edilmesi, yeni birikim rejiminin inşa edilmesi bakımından iki uluslu hegemonik projenin göstergeleri arasındadır. Görüldüğü üzere, sermaye birikim sürecindeki istikrarı sağlamak hem sermaye sınıfı ile işveren arasındaki, hem de sektörel düzeyde kâr-zarar ilişkisi üzerinden geliştirilen düzenleme sonucu sermaye sınıfının kendi içindeki hegemonik ilişki biçiminin yeniden düzenlenmesini gerektirmektedir.

3.5 2000'LER TÜRKİYESİ VE AKP DÖNEMİ BAĞIMLI SINIF İLİŞKİSİ

2000'li yıllarda AKP, emek politikalarını ve bu politikaların içine gömülü olduğu iktisadi, siyasi ve ideolojik kurumları yeniden yapılandırmaya başlamıştır. Reform olarak nitelendirilen ve eğitimden sağlığa, sosyal güvenlikle iş gücü piyasalarına kadar geniş bir düzleme yayılan bu düzenlemeleri sınıflar arası çelişkiler ve yine sınıflar arası denge ve mücadele biçimleri bağlamında okumak gerekir. Bu açıdan bakıldığında emek politikalarının düzenlenme tarzları sınıflar üzerindeki eğilim hakkında da bilgi vermektedir. AKP iktidarı boyunca neoliberalizm, muhafazakârlık ve İslam'ın birbirini etkilemesi ve/veya birbirine eklemlenmesi ile oluşan emek politikaları, kapitalist sınıfın çıkarları üzerinden yükselerek toplum içinde zenginler ile yoksullar arasındaki uçurumu daha da büyötmektedir (Köse ve Bahçe, 2009). Neoliberalizmin emek politikaları üzerindeki etkisi dünya genelinde merkez ve çevre ölkelerde hissedilir ve gözlemlenebilir olmakla birlikte, Türkiye'yi bu değişim noktasında özel kılan noktalardan birisi, bu politikaların İslamcı bir siyasal yönelim çerçevesinde gerçekleştiriliyor olmasıdır (Coşar ve Yücesan-Özdemir, 2014) .

Neoliberal paradigmanın birikim stratejisi alanında sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi, düzenleme biçimlerinin belli başlı aktörlerle uyumlu şekilde oluşturulmasına bağlıdır. Bu uyumluluk ilişkisi, yeni bir tarihsel blokun kurulmasını da sağlaması bakımından, organik bütönlüğün dönüşümünün itici gücü olarak iki uluslu hegemonik proje kavramsallaştırmasıyla ifade edilebilir. Düzenleme biçimi içinde yer alan kurumsal formlardan hukuk ve yargıdaki, askeriye ve emniyet teşkilatında düzenlemelerin 2010 yılı itibarıyla tamamlandığı söylemek mümkündür. 2010 Anayasa referandumu sonucunda üst düzey yargı organı, AKP ve Cemaat ittifakı ile siyasi iktidarın bir aygıtı haline gelmiştir.¹²⁴ Bununla beraber bir yandan da askeriyedeki Kemalist bakiyenin Ergenekon gibi belli operasyonlar ve davalarla tasfiyesi tamamlanmıştır. Üst yapısal düzeyde kritik iki alanın iktidar kanadına yakın ya da iktidarla işbirliği içindeki cemaat yapılanmasının denetimine girme olasılığının ortaya çıkması ve bu iki alanın “vatanın bekası” ile ilişkilendirilerek bağımlı sınıflar üzerindeki rızayı sağlaması dikkat çekicidir. Diğer yandan ideolojik aygıtlardan biri olan İslam'ın eğitim-öğretim kurumlarındaki müfredata artan bir şekilde aktarılması, bağımlı sınıfların dini ve etnik kimliklerine

¹²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Ertekin, Özsu & Şakar (2014).

yönelik “açılımlar” yapılması, hegemonyanın kurulabilmesi yolunda önemli diğer enstrümanlar arasındadır. Kurumların taşıyıcılığı ve aracılığıyla yapılan bu düzenlemeler, devlet biçiminin yeniden şekillenmesini sağlamaya yöneliktir. Taşıyıcılar vasıtasıyla birikim stratejisine uygun düzenleme biçiminin hegemonya projeleriyle kurulması, yeni birikim rejiminin yerleşmesi anlamına gelir. Ancak AKP iktidarı yaygın birikim rejimine uygun düzenlemeleri uygulamaya dönük adımlar atmış olsa da, 2010 yılından sonra direnişin yükselişte olması toplumsal rızanın ve dolayısıyla hegemonyanın kurulamadığını gösterir. 2010 ile 2013’ün sonuna kadar geçen sürede bu direniş noktalarının çeşitlendiği, toplumsal hareketin yaygınlaştığı ve Gezi direnişiyle en üst düzeye ulaştığı ifade edilebileceği gibi 17-25 Aralık’ta da AKP’nin cemaatle kurduğu ittifak parçalanır. 2013 sonrası ise hem iktisadi alanda işçi grevleri hem Kürt meselesinde askeri çözümün yeniden gündeme getirilmesi hem de AKP’nin cemaat ile ittifakının ortadan kalkması sonucu ordu, yargı ve emniyetteki gücünü kaybetmesiyle siyasi iktidarın bir temsiliyet/meşruiyet krizi yaşadığı ya da devletin bizatihi kendisinin kriz içerisinde olduğu söylenebilir. 2016’da darbe girişimi ile bu devlet krizinin görünür hale geldiği ve bu krizden çıkış için yeni bir yönetim sistemi olarak olağanüstü halin yaygınlaştığı ve olağanüstü devlet biçiminin ekonomik, ideolojik ve toplumsal alanlarda yaşandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda aşağıda, kurumsal taşıyıcılığın bir parçası olarak bağımlı sınıfların esnekleşmeyle düzenlenen çalışma hayatının, toplumsal hayatın şekillenmesi açısından ideolojik dayanakların ve kadınlara yönelik uygulamaların nasıl dönüştüğü açıklanmaya çalışılacaktır.

AKP döneminde uygulanmaya başlanan yeni hegemonik proje kapsamında bağımlı sınıfların çalışma yaşamına dair 2003-2011 arasında yapılan düzenlemelerin yol açtığı hak kayıplarını ve bu düzenlemelerin hak kayıplarını sıralarsak; 2003 yılı 4857 sayılı kanun ve bu dayanakla oluşturulan düzenlemeler genel olarak işçi haklarını geriletken durumdadır. Özellikle “işçi” güvenliğinden ziyade “işletmenin güvenliği” ilkesi yaklaşımıyla yeni bir sistemin kurulduğunu söylemek mümkündür. 1980’lerden itibaren sosyal güvenlik sisteminin tasfiyesi, özelleştirmeler, taşeron uygulamaları ve sendikasılaştırma yoluyla adım adım örülen yeni esnek birikim ve üretim süreci, Yeni İş Kanunu ile yasal bir zemine oturtulmuştur. Temeli sağlamlaştırılan yeni esnek birikim rejimi ile işçilerin iş güvencesinin içi boşaltılarak işsizlik sigortalarından yararlanma zorlaştırılmıştır. İşveren çıkarlarını gözeterek tasarlanan ve işverene pek çok

kolaylığı sağlayan yasa, işçi örgütlenme haklarını zorlaştıracı, sendikal faaliyet¹²⁵ alanını daraltıcı esnek çalışma modelleriyle işlevselleştirerek bu alana müdahale edici bir tutum sergilemiştir.

Yeni kanun işçi-işveren tanımlarını yeniden ele almış ve böylece işverenin ürettiği mal ve hizmetleri bölümlere ayırma fırsatını vermiştir. Tanımlamanın yeniden düzenleniş biçimiyle üretim ve hizmetlerin alt işveren aracılığıyla sağlanması, işçilerin toplu sözleşme hakkından mahrum bırakılmasına yol açmıştır. Fordist birikim modelinde işveren üzerinde etkili bir güce sahip olan toplu sözleşmeler böylece erozyona uğramıştır. Aynı zamanda çalışma zamanı ve biçiminin değişmesi işçinin tatil günlerinin de esnekleşmesine neden olmuştur.

Sanayi sektörü gibi en az 50 işçi çalıştıran işyerlerinde işvereni denetlemek üzere İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulu yükümlü kılınmasına rağmen ülke çapındaki birçok işletmenin söz konusu işçi sayısını sağlayamaması işverenin denetimsiz bırakılmasını ve dolaylı olarak da olsa iş kazalarının artmasını da beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak yasa Türkiye İş Kurumu'ndan ayrı olarak Özel İstihdam Bürolarının kurulmasına olanak tanımıştır. Bu bürolar aracılığıyla işçi kiralamanın önü açılmıştır. Dolayısıyla sermaye kesiminin işçi maliyetlerinin düşürülmesine katkı sunacak bu uygulama işçiler üzerinde çalışma koşullarının ve çalışmaya yönelik hak kayıplarından biri olarak değerlendirilebilir.

Bu açıklamalar doğrultusunda AKP'nin neoliberal hegemonyayı tesis ettiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak onu kendinden önceki dönemden ayıran, ancak bir kopuş olarak da nitelendiremeyeceğimiz özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, daha önceki bölümlerde de vurguladığımız gibi, 1970'lerin sınıfsal mücadelesinden medet uman büyük burjuvazi 1990 ve 1990'lar boyunca iki uluslu hegemonik projenin kurulmasında bir kriz yaşamaktaydı. 1980'lerde bir geçiş aşaması olması bakımından sivil siyasetin kendisini kabullendirmesi ve yeni atılımlara öncelik vermesi açısından sorun yaşanmıştı. 1990'lar ise üst yapısal düzeyde hem sınıf hem de kimlik politikalarının yarattığı hegemonik krizin etkisiyle neoliberal politikaları görünür hale geldi. Bu politikalardan etkilenen bağımlı sınıfların siyasi partilere desteğinin azaldığını

¹²⁵ 2004'te Özel Güvenlik görevlilerinin sendikalaşma hakkı verilmesine karşın grev yasağının getirilmesi sendikaların işveren üzerinde baskı kurma araçlarından birinin de elinden alındığı anlamına gelmektedir.

söyleyebiliriz. AKP'nin 2002'de iktidara gelmesiyle alt yapı ile üst yapı arasındaki organik uyumsuzluk giderilmiş ve Özal iktidarından beridir tesis edilmeye çalışılan iki uluslu hegemonik proje için uygun ortam sağlanmıştır. Akça ve Özden (2014a) sınıflandırmalarında 2003-2007 dönemini yaygın ancak kırılğan hegemonya zemininde mevzi savaşı; 2007-2011 yaygın hegemonya zemininde cephe savaşı ve devletin kontrolü; 2011 sonrasını ise neoliberal-islami muhafazakâr-otoriter inşanın derinleşmesi, hegemonya “krizi”, devlet krizi olarak tanımlamış olsa da bu dönemsel ayrışmanın iki uluslu hegemonik projenin dönemselleştirilmesi bakımından sorunlu olduğunu ifade edilebilir. Bu açıdan Akça ve Özden'in tarihsel ayrımı, hegemonyanın kurulma zeminini sadece üstyapısal düzeyde belli karşıtlıklar üzerinden ele alır İlk önce AKP'nin iktidara geldiği andan itibaren neoliberal ekonomi politikalarını uygulamaya yönelik tavrını dikkate almak gerekir. Aynı zamanda sermayenin çıkarları doğrultusunda, esnekleşmenin korunduğu bir stratejide siyasi iktidarın hegemonyasının inşası olarak tanımlanabilir.

Jessop'ın (1991b) vurguladığı gibi Thatcherizm, sadece çalışma yaşamı üzerindeki düzensizleştirmeye dönük daha fazla yasal düzenlemeleri ifade etmez; aynı zamanda ve genel anlamda devlette de bazı dönüşümleri içerir. AKP'nin bu dönüşümü sağlayıcı politikaları arasında 2007'de cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi, 2010'da ise kapsamlı bir anayasa değişikliğiyle temsil rejiminin yeniden tanımlanması örnek olarak verilebilir. AKP dönemi için çalışmayı oluşturan zamanlama bağımlı sınıflar açısından ise, 2002-2010 arası neoliberal politikalar ve sosyal yardımlarla iki uluslu hegemonik projenin egemen konuma getirildiğini; 2010-2013 arası, 2008 krizinin etkisiyle, 2013'te Gezi Direnişi ve ardından Gülen Cemaati ile kurulan iktidar blokunun sarsıldığını ve iki uluslu hegemonik projenin çözüldüğünü; 2013 sonrası ise devlet krizinin gerçekleştiği ve yeni bir rejimin kurulma çabasını gösterir.

AKP, egemen sınıflarla kurduğu birliktelik sonucu emek politikalarının liberalizasyonuna karşı bağımlı sınıfların rızasını sosyal politikalarla kurmaktadır. Bu bağlamda, siyasi iktidar, sosyal yardımlarla açığa çıkan bağımlılık ilişkisini emekçi kesimin üzerinde ağır baskıya neden olan krediler aracılığıyla bağımlılığa dönüştürürken giderek güçlenmektedir. Bağımlılık ve bağımlılığa dayanan bu ilişki biçiminde iktidarın kadına yönelik politikalarının da etkisi bulunmaktadır. Söz konusu rızanın gerçekleşmesinde iktidar tarafından istikrar, kalkınma ve büyüme odaklı

ekonomik ihtişama yaptığı vurgu, sermaye gruplarına verdiği maddi ödünler, sosyal yardım politikalarının kadın ve çocuk odaklı popülist uygulaması ve ideolojik-sembolik ödüller bağımlı sınıflar üzerinde hegemonyanın inşasında etkilidir.

3.5.1 Emek Politikaları: İstikrar ve Büyümenin Koşulları

Neoliberalizmin sosyal politika yaklaşımı, öznesiz, tarafsız bir sonuçla oluşmamış; tam aksine tarafları olan, çelişkili bir süreçte sınıf mücadeleleriyle ilişkili olarak yeni bir denge, yeni aktörler ve yeni roller gereği ortaya çıkmıştır. Antagonist bir ilişkiye sahip sosyal politikanın dönüşümü tarafların tamamının değil, taraflardan birinin lehine bir düzenleme yapılmasını ifade eder. Neoliberal ekonomi politikalarınca tasfiye edilen sosyal devlet ve kurumlarından bahsediyorsak bu sürecin sonucunun emekçi sınıfın aleyhine işlediğini ve yeni bir sosyal politika paradigmasının oluştuğunu ifade edebiliriz.

AKP'nin bağımlı sınıflara yönelik hegemonyasını kurmasında önemli faktörlerden biri olan sosyal yardım politikaları neoliberal ekonomi politikalarının yıkıcı etkisini hafifletmeye yönelik popülist politikalar arasında sayılabilir. Emek sürecini neoliberal bir tarzda parçalayan uygulamalar bağımlı sınıfların bölünmesi anlamına gelirken, iktidar blokundaki sınıf fraksiyonlarının da bağımlı sınıfların direniş ihtimaline karşı birleşmelerinde/ittifak kurmasında etkili olmaktadır. Bu bakımdan neoliberalizm, emek-sermaye ilişkisinde bir iktidar restorasyonu olarak karşımıza çıkar. Ancak sermaye sınıfı lehine bu restorasyonun işlevsel bir hal kazanması ve sınıf karakterinden soyutlanarak belli başlı fonksiyonlarla hegemonik duruma gelmesi önemlidir. Bu anlamda AKP iktidarı boyunca İslam önemli bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Bu enstrümanın sosyal yardım, yoksullukla mücadele, hayırseverlik ve dayanışmacılık kavramlarıyla çevrelenmesi bağımlı sınıflara sınıfsal dinamiklerinden soyutlanarak sunulması kolaylaştırmış hatta gizlemiştir. Toplumsal tabana yönelik iki uluslu hegemonik inşanın kurulmasında bir yandan başat aktörler arasında dini ya da liberal eğilimli organik aydınların ya da sivil toplum hizmetlerinin, cami imamlarının, müftülerin, Diyanet İşleri gibi kurumların devreye sokularak yeni bir toplumsal algı oluşturmaya yönelik adımlar atıldığına, diğer yandan da devletin baskı aygıtının genişlediğine tanık olmaktayız.

Dolayısıyla iki uluslu hegemonik projenin kurulması doğrultusunda atılan adımlara baktığımızda toplumsal kutuplaşmanın yarattığı siyasal risklere ya da sınıfsal gerilimlere karşı sınıfsal tavrını gizleyen neoliberal popülizm ile sarmalanmış bir güçlü devlet mottosu bulunmaktadır.

Aynı zamanda AKP'nin sosyal güvenlik alanında uygulamaya dönük yapısal reformların meşrulaştırılması için birtakım stratejileri devreye soktuğunu belirtmek gerekir. Bunlar arasında yeniliğe yapılan atıfla eski sistemin ne kadar hantal ve işlevsiz bir konumda olduğuna yapılan vurgu dikkat çekicidir. Politikacılardan uzmanlara, hatta bilim insanlarına kadar uzanan “entelektüel aygıt”ın ideolojik etkinlikleri çerçevesinde yapılacak reformlar aracılığıyla güvenilir, kapsamlı ve nitelikli bir hizmetin sunulacağına dair yazılı ve basılı medyada verilen demeçler, söyleşiler ya da tartışma programları dikkat çekicidir. Söz gelimi, genel sağlık sigortasının herkesi kapsayacağı üzerinde durulmasına rağmen aynı sigortanın prim ödeme zorunluluğu getirmesine değinilmemiştir (Karpar, 2015: 197). Dolayısıyla iki uluslu hegemonya stratejisinin sosyal politikadaki bir yansıması bağlamında işçi sınıfının kendi içindeki çatışmayı yükseltecek bir şekilde sınıf içi ayrışmaya gidilmiştir. Sınıf içi ayrışmanın nedenlerinden biri, birçok konuda nitelikli emekçi kesime karşı nitelsiz işgücünün mevcut olmasıdır. Buna ek olarak örgütlü, sendikalı emekçilerin sosyal politikalardan yararlanması kısıtlanabilirken yeni sistemin olanaklarından örgütsüz emekçi kesimin faydalanabilme imkânının artmasına dönük uygulamalardır.

Sosyal politika uygulamalarındaki değişim sadece merkezi alanda değil, yerel iletişimler ağlarında da sürdürülmüştür. Belediyeler, vakıflar ya da dini cemaatler eliyle sağlanan sosyal yardım hem yoksulluğun yeniden üretiminin devamını sağlamış, hem de kemikleşmiş seçmen kitlesini oluşturma ve mevcut yardımların istikrarlı bir biçimde sürmesi açısından iktidarda kalmanın güvencesi haline gelmiştir. AKP iktidarı yerel mekanizma taşıyıcıları (siyasi örgüt ilişkileri, cemaatlerle kurduğu ittifak ve yerel sermaye odakları) sayesinde toplumsal nüfuzu inşa etme ve pekiştirme fırsatını yakalayarak kendi özgünlüğünü korumaktadır. AKP döneminin iki uluslu hegemonyayı inşa etme sürecinde yasal düzenlemelerle¹²⁶ yerel otoritelere bağlanan sosyal politikalar,

¹²⁶ Sözü edilen yasal düzenlemeler arasında 2004 yılında çıkarılan 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu, 2005 yılında çıkarılan 5393 sayılı Belediye Yasası ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Yasası bu bağlamda değerlendirilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Ersöz (2011).

taşıyıcı ajanların asli unsuru haline gelmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, yerel otoriteler, sosyal yardımlar alanında özerk değil, aksine merkezi otoriteye bağlı olarak ve dinsel referanslar üzerinden etkinliğini sürdürmüştür.

İslam'ın yerelde iletişimler ağlarındaki rolüne bakacak olursak burada söz konusu faaliyetlerin “sosyal” yardım kapsamında değil de birikim stratejisinde sürdürülen neoliberal ekonomi programlarının altında ezilen emekçi sınıfın düzenleme biçimiyle eklemlendiğini görmekteyiz. Belediyecilik faaliyetlerin dini referanslarla dile getirilmesinin kökenlerinin AKP'nin düşünsel ve siyasi arka planını oluşturan Milli Selamet Partisi'nin (MSP) 1973 Yerel Seçimler öncesindeki beyannamesinde¹²⁷ bulunmasının rastlantısal olmadığını düşünülebilir. Aynı şekilde 1990'lı yıllarda RP ile belediye hizmetleri siyasal İslam'ın bir aracı haline dönüşmeye başlamıştır (Miş ve Eren, 2014: 17). Aynı şekilde bu partinin 4. Olağan Büyük Kongre Faaliyet Raporu'nda geçmişinin mirası olan Adil Düzen vurgusu tekrarlanarak Refah Partisi iktidarında anlayışı emekçilere eşit işe eşit ücret, sağlık uygulamalarının ücretsiz olarak şekilde mahalli idareler tarafından yürütüleceğine değinilmiştir (RP, 1993). Buna ek olarak dönemin Sivas Belediyesi'nin yoksullara yönelik sosyal yardım faaliyetleri, yaşlılara huzurevi yapımı ya da öğrencilere yurt ve burs imkânının sağlanması gibi sosyal politika uygulamalarını 1990 yılında kurulan Sivas Kemaleddin İbn-i Hümmam Vakfı ile birlikte yürütmüştür (Doğan, 2007: 84). Hatta 1994 yılında Şemsi Sivasi Yüksek Öğrenim Erkek Öğrenci Yurdu'nun açılış töreninde dönemin RP İstanbul Büyükşehir Başkan Adayı Recep Tayip Erdoğan bu yaklaşım doğrultusundaki görüşlerini açıklamıştır. Dolayısıyla söz konusu sosyal politika uygulamalarını basit bir sosyal belediyecilik faaliyeti değil, toplumsal rızanın sağlanması için uzun bir geçmişe sahip olan ideolojik dönüşümün göstergesi olarak nitelendirmek gerekir.

AKP'nin de 2000'li yıllardaki belediyecilik ve sosyal politika anlayışı ve yaklaşımının yukarıda vurgulanan miras çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle bir yandan neoliberal ekonomi politikaları uygulanırken diğer yandan da İslami vurgu ve bağlantılar çerçevesinde toplumsal rıza ve hegemonyanın inşası amacıyla özgül belediyecilik ve sosyal politika pratiklerine başvurulmuştur. Emekçi sınıflar arasındaki

¹²⁷ 1973 Yerel Seçim öncesinde Milli Selamet Partisi'nin (MSP) seçim beyannamesinde “sağlık ve sosyal yardım hizmetleri”, “iskân hizmetleri”, “kültür ve eğitim hizmetleri” gibi sosyal politika gündemindeki konulara eğilmiştir (MSP, 1973).

yoksul ve yardıma muhtaç kesimlerine yönelik sosyal belediyeçilik uygulamalarının vakıflar, cemaatler, dernekler ayağı ile genişletilme eğilimi sergilediğini ve süreç içerisinde bunların kurumsallaştığını belirtebiliriz (Kutlu, 2015; Erder ve İncioğlu 2008).

3.5.1.1 Emek Politikalarının İktisadi Temelleri

Sermaye birikim süreci ile ilgili olarak yeni bir birikim stratejisine geçiş devlet biçimindeki değişime ve bağımlı sınıflar üzerindeki politikaların da dönüşümünü ifade eder. İktidara geldikten sonra AKP'nin meclise sunduğu Yeni İş Kanunu¹²⁸ tasarısı da bu bakımdan önemlidir. Topak (2003a) Mayıs 2003'te gündeme getirilen bu tasarının üç alanda önemli bir dönüşümü hedeflediğini belirtir. Bunlardan ilki, emek sürecini esnekleştirmeyi hedefleyen bir siyasal yaklaşımın öne çıkarılmasıdır.¹²⁹ İkincisi, üretim sürecinin ve bu sürecin üst yapısal kurumsal bağlarının yeniden oluşturulmasının amaçlanmasıdır. Sonuncusu ise üretim ilişkilerinin kurumsal rolünün yeniden şekillenmesidir. İş kanunundaki söz konusu değişim devletin kurumsal müdahalesinden bağımsız olamayacağı gibi kurumsal aktörlerin konumları ve dönüşümü toplumsal ilişki biçimine karşı bir müdahaleyi içerir. Fordist birikim krizinden sonra Özal hükümetinin öncülüğünde yapılmaya çalışılan ancak çeşitli nedenlerle başarıya ulaşamamış olan hegemonik proje AKP iktidarı döneminde başarıya ulaşmayı hedefler. Bu doğrultuda, söz konusu iş kanunu tasarısı, üretim ilişkileri ile bunların üst yapısal yansımalarından ayrı düşünülmemeyeceği gibi değer yaratılması ve bölüşüme ilişkin hukuksal ve kurumsal dönüşümlerle de yakından bağlantılıdır. Yeni İş Kanunu tasarısını çalışma açısından önemli kılan nokta ise, Fordizmin krizinden bu yana çalışma hayatında yapılmaya çalışılan değişiklikleri ve Türkiye kapitalizmi içinde gündeme getirilen dönüşüm dinamiklerini yansıtan bir uğrak olmasıdır. Merkezi bir öneme sahip olan bu

¹²⁸ Yeni İş Kanunu'nun içeriğinden, maddelerinden çalışma içinde bahsedilmeyecektir. Çalışmanın odaklandığı noktada daha çok sonuçlarından, emekçi kesime yaptırımlarından bahsedilecektir.

¹²⁹ Temel sorunsalı esnek emek piyasalarının başarılı bir sermaye birikimi için gerekli şartları olup olmadığına; yeni küresel rekabet koşullarının, sendikal hakların erozyona uğraması ve emekçilerin maaş seviyelerinin başarılı ve uluslararası rekabeti koruma adına hayati bir önemde olup olmadığını araştıran ve bunu İngiltere, Batı Almanya ve Japonya ülke örnekleriyle sunan bir çalışma için bkz. Coates, (2000).

tasarı, birikim rejimi ile düzenleme tarzı arasındaki çatışma ve ayrışmayı hedeflemektedir (Topak, 2003b). Esnek iş gücü piyasasının oluşturulması çerçevesinde, yeni İş Kanununun yansıttığı model, aslında neoliberal politikalar nedeniyle pazarın ve sermayenin talep veya çıkarları doğrultusunda devletin kurumsal dönüşümünü öngören yaklaşımın göstergelerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye'nin yaşadığı bu süreç, salt esnekleşmeye yönelik pratiklerin ötesine geçerek, piyasanın da esnekleştirilmesini öngören iktisadi politikaların muhafazakâr bir siyasal ideolojiyle eklemlenmesiyle birlikte, yeni bir hegemonik oluşumun yaratılmasını hedefleyen girişimleri de dışavurur (Topak 2003b).

İşgücü piyasasının esnekleştirilmesi ve varolan pazarın yaygın birikim sürecine yönelik yeniden yapılandırılması doğrultusundaki girişim, devletin kurumsal dönüşümü ve pazar-devlet ilişkisinin somut biçimi olan ekonomik müdahale yöntemleriyle birlikte, emeğin toplumsal yeniden üretiminde önemli unsuru olan sosyal koruma ve sosyal güvenlik sisteminde de piyasalaşmanın önünü açmıştır (Topak, 2001). Bu uygulamaları basit bir hükümet programı olarak elde almamak gerekmektedir. Bunlar, birikim süreci ve ona uygun düzenleme biçimi arasındaki ilişkileri yeniden yapılandırma stratejileri olarak bir hegemonya projesinin adımları olarak karşımıza çıkar. 21 Ocak 2000 tarihinde gündeme getirilen Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Kanunu, Sendikalar Kanunu, Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Yasası, Türkiye İş Kurumu Yasası, Özel İstihdam Kurumları Yasası ve Sosyal Sigortalar Kanunu gibi birçok yasa tasarısı sermayenin ihtiyaçlarına cevap olarak çalışma hayatının yeniden düzenlenmesinin bileşenlerini oluşturmuştur. Buna ek olarak 2000 yılının Ocak ayında Norm Kadro uygulaması ve daha sonraki Kamu Reformu Rejimi Yasası, Kamu Personel Rejimi Yasası da kurumsal dönüşümler arasında sayılabilir. Pazar mekanizmasının kendi işleyiş mantığına yönelik atılan bu adımlar, devletin dolaysız iktisadi müdahale alanından çekilmesine ve sermaye sınıfının taleplerine yönelik esnek bir emek gücü ihtiyacına cevap niteliğindedir.

2003'te başta yasa tasarısı olarak gündeme getirilen ancak kabul edilen 4857 Sayılı İş Kanununun hazırlanmasındaki zorunlu koşullar şöyle gerekçilendirilmiştir:

yeni teknoloji nedeniyle yeni çalışma türleri hızla yaygınlaşmış, işin düzenlenmesinde yepyeni model ve uygulamalar ortaya çıkmıştır: Kısmî süreli, çağrı üzerine çalışmalar, ödünç iş ilişkileri, iş paylaşımı modelleri, belirli süreli

hizmet sözleşmelerinin ve alt işveren uygulamalarının yaygınlaşması bu değişimin sadece bazı örnekleridir. Bunlar gibi işsizliğin artık sadece gelişmekte olan ülkelerin bir sorunu olmaktan çıkarak evrensel bir boyut kazanması, buna karşılık ulusal ve uluslararası mevzuatın tasfiye etmeye çalıştığı özel istihdam bürolarının yasalarla düzenlenerek yeni işlevlere kavuşturulması da yaşanmakta olan değişimler arasında belirtilebilir.... [d]evrim niteliğindeki bu değişimlerin çalışma hayatına ve iş yasalarına yansımaması düşünülemez. [ç]alışma hayatını yakından etkileyen ekonomik, sosyal ve siyasal koşullar, Türkiye Cumhuriyetinin iş hukuku alanındaki yetmiş yıla yaklaşan birikimi, uygulamada karşılaşılan sorunlar, esnekleşme gereksinimi, Avrupa Birliği ve Uluslararası Çalışma Örgütü normlarına uyum sağlama zorunluluğu mevcut İş Kanununda bazı değişiklikler yapılması yerine yeni bir iş yasasının hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. (TİSK, 2009: 72-75)

Ülke içinde emek gücüne yönelik yapılan bu düzenlemeler, teknolojik gelişmelere ve ILO sözleşmelerine, AB normlarına uymanın bir gereği olarak ifade edilmiş olsa da (Topak, 2003c), 1960 sonrası refah devleti uygulamalarına veya 24 Ocak 1980 Kararlarıyla yapılan girişimlerde olduğu gibi dünya kapitalizmine eklemlenme çabaları çerçevesinde düşünülmelidir. Sermaye yoğun birikim rejimi altında (Fordist dönemde), kitlesel üretim ve tüketimin toplumsallaşması, emek gücünün sosyal haklarının ve sendikal faaliyetlerinin güçlenmesinin sonucunda emeğin bizatihi kendisinin sermaye üzerinde bir baskı aracı haline geldiğini daha önce belirtmiştik. Belirtmek gerekir ki 1970’li yıllarda başlayan kriz sürecinden çıkış, yoğun birikim rejiminden yaygın birikim rejimine dönüşü ifade ederken; emek gücünü ve üretim sürecini esnek birikim modeline göre uyarlamayı kolaylaştırmıştır. Emek gücü stratejilerindeki bu düzenlemeler, 1980 sonrası dünya genelindeki esnekleştirme politikalarıyla paralel şekilde Türkiye gündeminde de yerini almıştır. 2003 yılında gündemde olan Yeni İş Kanunu da, sermayenin talebi olan esneklik çağrılarının ve bu düzenlemelerin hukuki ifadesi olarak okumak gerekir.

Emek rejiminin baskı altına alınmasına sağlayan bu kanun, işyeri kavramının bulanıklaşmasına, eve iş getirme, evde çalışma gibi yeni istihdam biçimlerine imkân vermekle birlikte, “Geçici İş İlişkisi” başlığıyla emek gücünün başka bir sermaye tarafından da kiralanmasını ve böylece emek üzerindeki despotik yaptırımın artmasını sağlamıştır. Öte taraftan çalışma ilişkisinin başlama ve bitişi ile ilgili esnekliğe vurgu yaparak “kısmi süreli çalışma” ve “çağrı üzerine çalışma” gibi ifadelerle çalışmanın biçimi ve tanımını ucu açık bir konumda bırakırken, emeğin sermaye karşısında elde ettiği hakları esnekleşme adı altında belirsizleştirmektedir. Her iki türlü kurulmuş olan iş ilişkisi tarzı işçinin işveren karşısında korunmasız kalmasına ve istihdam hakkını

kaybetmesine yol açarken sermaye açısından işgücü maliyetini azaltarak işçi-işveren ilişkisini formel düzeyden enformel düzeye taşıma olanağını da yaratmaktadır. Emek gücünün yeni kompozisyonu ve üretimin yeni organizasyonu üzerinde temellenen ve post-Fordist sistemle nitelenen dönemin temel göstergeleri arasında iç ve dış emek pazarının ve firmaların üretim süreci işleyişinin esnekleşmesi yer almaktadır (Jessop, 1991b).

Neoliberal dönemi karakterize eden esnek birikim rejiminin öngördüğü emek sürecinde, sermaye birikimi yeni talepler doğrultusunda ayarlanmaktadır. Post-Fordist dönemde ürün çeşitliliğine yönelik talebin karşılanması, Fordizm’de olduğu gibi yarı-vasıflı işçinin üretimdeki sabit rolüne göre değil, çok işlevli kafa işçisi ile niteliksiz işçinin bir arada ancak değişen kombinasyonlarla çalışmasına bağlı olarak gelişir. Dolayısıyla bu dönemde, emek gücünün tam zamanlı vasıflı merkez çekirdeği ile sadece genellikle yarı- zamanlı işlerde çalışan ve bu işleyiş mekanizmasının yeni Taylorizasyon¹³⁰ biçimlerine tabi vasıfsız çevre arasında giderek kutuplaşmayı görmek mümkün olmuştur (Jessop, 1991b). İşçi sınıfı içinde kutuplaşma yaratan bu durumun post-Fordist dönemde işçi örgütlenmelerini ve dayanışmasını da etkileyecek konumda olduğunu söyleyebiliriz.

AKP dönemi ile şekillenen emek politikalarının iki önemli ayağı güvencesizleştirme ve piyasalaştırma olarak saptanabilir (BSB, 2015: 73). Güvencesiz çalışmanın birçok boyutundan bahsedilebilir. Bunlardan ilki olan iş güvencesizliği, İş Kanunu’nda işten çıkarmaları engelleyen koruyucu hükümleri içermemesinin (Bahçe ve vd., 2011) sermaye sınıfına verdiği hukuki güçle işçi sınıfı açısından gelecek kaygısına neden olan uygulamalarla birlikte, ücretli emek üzerindeki baskı rejiminin daha etkili ve kontrolsüz şekilde ilerleyebilmesine de yol açabilir.¹³¹

Güvencesizleşmenin bir diğer boyutu, istihdam biçimlerinin güvencesizleşmesi ve mekânsal değişimidir. Taşeron çalışma, ev eksenli çalışma, çağrı üzerine çalışma, sözleşmeli çalışma, kısmi zamanlı çalışma biçimleri bunlar arasında sayılabilir (BSB,

¹³⁰ Taylorizm üretim sürecinin teknik örgütlenmesi ve işçinin yapacağı iş konusunda belirli bir eğitim ve ustalaşma sürecinden geçmesine karşılık gelmektedir. Ancak yeni Taylorizm olarak ifade edilen üretim sürecinde eğitime gerek kalmadan, kol emeğine dayanan işleri nitelendirebiliriz. Bu durum esnekleşmenin kurumsallaşması sürecinde sermaye sınıfına maliyeti düşük işgücü imkânı sunarken, işçi sınıfı açısından da yerine gelebilecek bir yedek işçi gücünün varlığından ötürü örgütlenme ve sermaye sınıfına karşı direnme gücünü kırmaktadır.

¹³¹ Güvencesiz çalışmanın emekçi kesim üzerindeki etkisi için bkz. Özügürlü, (2009).

2015: 74). Çalışma hayatının esnekleşmesi yukarıda da bahsettiğimiz Yeni İş Yasası Kanunu ile devreye girmişti. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nca (ÇSGB) işsizlikle mücadele amacıyla Şubat 2012'de hazırlanan "Ulusal İstihdam Stratejileri Taslağı (2012-2023)", işletmelerin rekabet ve verimlilik düzeyini etkileyen bir unsur olarak işgücü piyasalarındaki esnekliğin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Aynı şekilde bu esnekliğin sağlanabilmesi amacıyla işgücü piyasasının katılığından arındırılması gerektiğini ileri sürmektedir. Katı emek piyasası söylemi ve bunun bir uzantısı olarak yoğun sermaye birikimi rejimi yerine yaygın birikim rejimine geçilmesi ve esnek birikim rejimi stratejisi, krizin nedeni olarak görülen Fordist dönemin kurumlarına yönelik karşı bir saldırı temelini oluşturmaktadır. Bu girişim, krize karşı alternatifsizlik vurgusu ile yeni birikim stratejisinin toplumsal alandaki hegemonyasının kurulmasını hedefleyen bir çaba olarak yorumlanabilir. Emek gücünün elinden alınmaya çalışılan iş güvencesi, "sürekli istihdam edilebilme" adıyla işçinin tek bir işverene bağlı olmadan (Yeldan, 2012) birden fazla işverene kiralanabilmesi ve çalışmanın bu şekilde sürdürülmesini hedefleyen strateji taslağı, işverenin ihtiyaçlarına cevap veren ve emeğin kazandığı hakları kısıtlamayı öngören sınıfsal bir politika dönüşümü olarak okunmalıdır. Nitekim Fordist kurumsal düzenlemelere yönelik bu karşı saldırı da yeni birikim rejimini inşa edebilmek için bir yandan Keynesyen makro ekonomik politikalardan monetarist politikalara geçilmesini ve öte yandan devletin pazar için doğrudan hammadde ve yarı- mamul üretim alanlarından çekilmesini öngörmektedir (Topak, 2003a).

Özelleştirme ve piyasalaştırma sürecinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilecek olan işgücü piyasalarının katılığının ortadan kaldırılması kamusal üretim ve kamu hizmetlerinin de neoliberal yaklaşımla tabi olmasını gerektirir. Artık ortaya konulan bu model, örgütlü emek gücünün zayıflatılmasına (Nelson, 1994: 365) yapısal uyum politikalarının yol açacağı toplumsal eşitsizliklerin yeni birikim rejimini etkilemeyecek bir şekilde sürdürülmesine; stratejik öneme sahip olmayan ve eşitsizlikten etkilenecek yoksul kesimlerin yeni bir refah tanımı içinde hayatta kalabilecek durumda bırakılmasına dayanır. Bu durumu, sermayenin yeni birikim rejimini kurabilmek için Fordist birikimin ve onun uygulayıcı kurumlarının etkinlik alanlarını daraltarak ya da ortadan kaldırarak yeni birikim rejiminin kurulmasını sağlamaya yönelik bir tutum olarak okumak gerekir. Bu uygulama çerçevesindeki çalışmalar 1980'den AKP

hükümetine kadar olan dönemde istenen boyutlara ulaşamamış, çeşitli kesintilere uğramıştır. Yapısal uyum politikaları aracılığıyla Türkiye gibi azgelişmiş ülkelere yapılan dayatmalar, hükümetlerin bu politikaları uygulamaya yönelik istekleri ve elbette toplumsal sınıfların bu uygulamalara karşı gösterdiği direnç dikkate alındığında söz konusu kesintilerin nedeni anlaşılabilir. Türkiye özelinde, yeni sağın politikalarının uygulayıcısı olan uluslararası kurumların yaklaşımlarıyla iktidar bloku arasında kurulması hedeflenen uzlaşma ancak AKP hükümetleriyle sağlanabilmiştir. Nitekim esnek işgücü piyasası modeli adıyla anılan ve hayata geçirilen uygulama bu amacın somutlaştırılmış şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (World Bank, 1995).

Enformelleşmenin meşrulaştırılmasını sağlayan sermaye mantığı, yaygın birikim rejiminin gereğince emeğin yeniden üretimini sağlayacak ve koruyacak haklardan vazgeçilmesini ve böylelikle de üretimin sürekliliğinin güvence altına alınmasını hedeflemektedir. Güvencesiz istihdam biçimlerinde kendini gösterdiği üzere, yaygın birikim rejiminde mutlak artı değer sömürsünü sağlayacak olan uzun çalışma saatleridir. 2003 tarihli İş Yasasında bir işçinin haftalık çalışma süresi 45 saat ile tanımlanmışken, 2012 yılı itibarıyla tüm sektörlerde emekçilerin %44,8'i haftada 50 saatten fazla çalışmaktadır (Sosyal- İş, 2013). Dolayısıyla yaygın birikim rejiminin yerleştirilmesi için maliyet kaleminin bir unsuru olan emek gücünün esnekleştirilmesi söz konusudur. Bu amaç doğrultusunda emek rejimi, Fordist dönemde kamusal hizmet ve üretime yönelik faaliyetlerle pazarın düzenlenmesini ve kamu istihdamının yüksek tutulmasını sağlarken; Post-Fordist dönemde istihdam seviyelerinin düşürülmesini, hizmet ve üretim faaliyetlerinin metalaşmasını ve özelleştirmeler yoluyla kamu kurumlarının piyasalaşmasını gerektirmektedir. Öte yandan norm kadro, kalite kontrol çemberleri gibi uygulamaların benimsenmesi yoluyla personel rejimini de dönüştürülmektedir (Topak, 2003c). Toplumsal eşitlik talebinden uzaklaşma eğiliminin sergilendiği bu birikim rejimi, devletin maliyeti yüksek bir girdi olarak ele aldığı emekçi kesimlerden ayrışmasına ve stratejik önemi olan sermaye sınıfının taleplerine daha çok cevap vermesine bağlıdır. Jessop'ın (1991b) ifadesiyle, üretici güçler ve kâr arasına sıkıştırılamayacak kadar kapsamlı olan Fordizmin krizi, sermayenin yeni bir birikim rejimi yaratamamasından kaynaklanmaktadır. Yeni birikim rejimi, sadece sermayenin gerçekleşmesini değil, aynı zamanda birikim rejimine uygun kurumsal formların, toplumsal ilişkilerin ve iktidar bloku ile halk arasındaki toplumsal güç dengelerini de

içermektedir. Ayrıca, bu başarısızlık mevcut tarihsel blok (altyapı ve üst yapının organik birlikteliği) çerçevesinde gerçekleşmeyeceği için sermaye birikim rejimine uygun koşulların oluşturulması gerekir. Bu açıdan bakıldığında Post-Fordizmin niteliksel karakteri salt üretimin örgütlenme biçiminde (özellikle esnekleşme) değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin yeniden düzenlenmesi açısından devletin rolünde görünür olur.

Güvencesiz çalışmanın bir diğer vechesi de kayıtdışı çalışma ve sosyal güvencesizliktir. Resmi kaynaklarda kayıt dışı istihdamın verilerinde bir uyuşma olmadığını belirtmekle birlikte kayıt dışı istihdamın 2014 yılı için tüm sektörlerdeki istihdam içindeki oranı %38 dolaylarındadır (BSB, 2015: 23). Sosyal Güvenlik Kurumu'nun (SGK), TÜİK'in Hanehalkı İşgücü İstatistiklerinden yararlanarak hazırladığı kayıt dışı istihdam oranı 2002- 2016 yılları arasında şöyledir:

Tablo 8: Kayıt Dışı İstihdam Oranları

Yıllar	Tarım	Tarım Dışı	Sanayi	Hizmet	İnşaat	Genel
2002	90,14	31,74	36,40	29,19	-	52,14
2003	91,15	31,55	36,43	29,00	-	51,75
2004	89,90	33,83	37,28	31,96	-	50,14
2005	88,22	34,32	38,11	32,27	-	48,17
2006	87,77	34,06	38,12	31,88	-	46,97
2007	88,14	32,34	35,51	30,63	-	45,44
2008	87,84	29,76	31,61	28,77	-	43,50
2009	85,84	30,08	33,43	28,40	-	43,84
2010	85,47	29,06	32,68	27,11	-	43,25
2011	83,85	27,76	31,50	25,71	-	42,05
2012	83,61	24,51	27,89	22,73	-	39,02
2013	83,28	22,40	25,23	20,90	-	36,75
2014	82,27	22,32	20,26	21,09	36,61	34,97
2015	81,16	21,23	19,13	20,05	35,58	33,57
2016	82,09	21,72	20,20	20,35	35,76	33,49

Kaynak: SGK, Kayıt dışı İstihdam Oranı

Bu noktadan hareketle güvencesizliğin bir başka boyutu olan gelir güvencesizliği önemli olan bir başka deneyimlenmedir. Çalışanların yüksek üretkenlik içinde olduğu ama ücret baskılamalarına maruz kaldığı ve kısıtlı istihdam artışları ile de süreci omuzladıkları görülmektedir (Onaran, 2002; İlkaracan ve Yörükoğlu, 2004). Gelir güvencesizliği noktasında önemli olan bir başka husus da “çalışan yoksullar” çerçevesinde, küresel düzlemde çalışma ile yoksulluk arasındaki tarihsel bağın yeniden kurulmasıyla ilişkilidir. Türkiye’de neoliberal aktif işgücü piyasaları ve sosyal yardımlar ile düzenleme stratejileri çalışan yoksulluğunu hafifletmek yerine yeniden inşa etmektedir (Erdoğan ve Kutlu, 2014). Aktif işgücü piyasası politikalarının¹³² Türkiye’deki temel görünümleri arasında kamu çalışma programlarını, küçük işletmeleri geliştirmeye ve kadın-genç işgücü istihdamını pazara katmaya dönük programlarını, mesleki eğitim programlarını, istihdam ve danışmanlık hizmetlerini sayabiliriz (BSB, 2015). Genel olarak 2000’li yıllarda AKP’nin emeği piyasalaştırma veya metalaştırmaya dönük projeleri, emek piyasasının dünya emek stratejisiyle eklemlenecek bir konuma getirilmesi, kamu müdahalesinden arındırılmış bir şekilde eğitim, sağlık, sosyal güvence gibi kamunun sorumluluğunda olan alanların piyasaya devredilmesi kritik uğraklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Bürkeve ve Özügürlü, 2011). Meta-dışı bir özellikle sahip olan kamu hizmetleri piyasalaştırmanın bir getirisi olarak işlem gören bir gelir/ gider tablosuna dönüşmüştür. Piyasada işlem gören bu hizmetlerin, 1960’lı yıllarda kentleşme ve sanayileşmenin etkisiyle nicel ağırlığına kavuşmuş olan işçi sınıfının niceliksel azalmasına ve niteliksizleşmesine yol açtığını söylemek mümkündür.

¹³² Aktif işgücü piyasaları programlarının ilk kullanımı II. Dünya Savaşı’ndan sonra rastlamaktayız. 1960’lı yıllarda Avrupa’da ücret artışları ve işgücü kıtlığını aşmak için uygulanan program Keynesyen dönemde tam istihdamın sağlanmasının bir unsuru olmuştur. Böylece işgücü piyasalarında istihdam eksikliğinin olduğu yerlere kanaliz edici bir amaç doğrultusunda piyasalarda işgücü akıcılığını sağlayıcı bir etkiye sahip olmuştur. 1980’den sonra esnekleşmeyle beraber işsizliğin yoğunlaşması ve artmasına bir çıkış olarak yeniden gündeme gelen program geçici olarak istihdam düzeyinin yükselmesine ve güvencesizliğin kalıcı hale gelmesine de katkıda bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Dar ve Tzannatos (1999).

3.5.1.2 Tarımda Neoliberalleşme ve AKP

2002 sonrası dönemde AKP'nin uyguladığı ve Türkiye tarımının küresel kapitalizmle eklemlenmesini derinleştiren politikaların dünya ekonomisinin yönelimlerinden bağımsız düşünölmeyeceğini belirtmek gerekir. Bu doğrultuda mali disiplin, kamu harcamalarının yeniden yapılandırılması, vergi reformu, özelleştirme ve kuralsızlaştırma, ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi politik yaklaşımları yansıtan “Washington Mutabakatı”¹³³ tarım alanında devlet desteğinin de büyük ölçüde sınırlandırılmasına yol açtı.

Türkiye açısından 2000’li yılların tarım politikalarının temelinde IMF ile 1999 yılında imzalanan Stand-by ve DB ile yapılan Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması bulunmaktadır. Anlaşmaların detaylı bir şekilde anlatımı çalışmamızın odak noktasında olmayıp anlaşmaların Türkiye tarımı üzerindeki etkileri belirlenecektir. Bu bağlamda Dünya Ticaret Örgütü ile yapılan anlaşmanın üç ana eksen de yoğunlaştığını söylemek mümkündür: İthalat vergileri (pazara giriş), ihracat sübvansiyonları (ihracat rekabeti) ve iç destekler (Ekonomi Forumu, 1998). IMF ile yapılan anlaşmanın 2008 dönemine kadar süren aralıksız etkilerini değerlendirdiğimizde tarımla ilgili birçok taahhüttün belirleyici olduğunu gözlemleyebiliriz. Bu taahhütler arasında yer alan tarımda destekleme sisteminin elimine edilerek doğrudan gelir desteğine geçilmesi, Ziraat Bankası tarım kredi sistemine son verilmesi, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri’nin yeniden yapılandırılması, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş (TŞFAŞ), ÇAYKUR ve TEKEL’in özelleştirilmesi, tütün ve şeker yasalarının çıkarılması gibi uygulamalar Türkiye tarımının kritik derecede önemli kurum ve ürünleri ile bağlantılıdır. Aynı şekilde IMF taahhütleri doğrultusunda TEKEL’in içki ve sigara bölümlerinin özelleştirilmesi de bu çerçevede düşünölmelidir. Tarımdaki liberalizasyon ve ekim alanlarının giderek azalması 2000-2008 dönemi arasında giderek artmış ve bu dönem tarımda dış ticaret açığı verildiği zamanlar olarak kayda geçmiştir (Günaydın, 2009).

¹³³ Washington Mutabakatı, içinde Dünya Bankası (DB), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO)’nün yer aldığı ve gelişmekte olan ölkelere (başta Latin Amerika) dayatılan neoliberal anlayışa uygun iktisat politikalarının somutlaşmış halidir. Kavram ilk 1989 yılında Williamson tarafından kullanılmıştır. 1990’lı yılların sonuna kadar uygulanan politikalar gelişmekte olan ölkelerde istenilen düzeyde başarı sağlamadığı için “ikinci yeni nesil reformlar” (Rodrik, 2011: 150), “yönetim reformları” başlığında maddeler eklenerek sunuldu.

Tarım sektöründe dışa bağımlı bir şekilde ilerleyen liberalizasyon süreci tarımsal istihdamın da etkilenmesine neden olmuştur. 2000-2008 yılları arasında tarımsal istihdamın %10 dolaylarında düştüğü ve tarımsal istihdamı ilk erkeklerin terk ettiği görülmektedir (Günaydın, 2009). Dolayısıyla bu veriye dayanarak tarımda kadın sömürüsünün arttığını söylemek mümkündür. Tarım alanlarında kadın ağırlıklı ve eğitimsiz işgücünün kente göçmesi durumunda bunların nitelikli işgücü gerektiren sektörlere transfer olamayacağını ya da kayıt dışı istihdamda veya merdiven altı iş piyasasında güvencesiz çalışacağını belirten önemli bir göstergedir. Öte taraftan tarım sektörünün giderek küçülmesi ve devlet desteğinden uzaklaştırılması ülke ekonomisini dışa bağımlı bir hale getirirken küçük köylülüğün de tasfiyesine neden olmaktadır. Neoliberal ekonomi programları ile tarıma yönelik kamu harcamalarının devreden çıkarılması AKP iktidarının hegemonik projesi kapsamında da önemli bir aşamaya geldiği göstermektedir. Kırsal kesimde kalanların geçimlik düzeyde hayatını sürdürmesine imkan sağlarken; kente göç edenlerin vasıfsız işlerde çalışmasına ya da aktif işgücü piyasası kapsamında kentteki yedek iş gücü ordusunun konsolide edilmesine; sosyal yardımlar ve sosyal dayanışma çerçevesinde de başka türlü bir refah anlayışına geçilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla stratejik öneme sahip olmayan sınıflar esnek birikim rejimine uygun yasal prosedürler ve yeni refah olgusu kapsamında sermaye birikim sürecinde bağımlı ve bağlı bir şekilde devam edeceklerdir.

3.5.1.3 Emek Politikalarının Siyasi Temelleri

AKP dönemi iktisadi programların siyasi temelinde neoliberalizm, İslami-muhafazakârlık ve ulusalcı söylem ve politikalar öne çıkan unsurlar arasındadır. Neoliberal politikalar, stratejik öneme sahip sermaye kesimlerinin uzun vadedeki çıkarları doğrultusunda iktidarla yanyana yürümesini sağlayacak olan iktisadi ayağın dayanağına; İslami-muhafazakâr söylem, sosyo-kültürel bir çerçevede toplumun seçici-dışlayıcı kesimlerini bir arada tutarak birlikteliğine; ulusalcı söylem ise Türkiye siyaseti içinde merkez sağ söylem kapsamında milliyetçi orta sınıfa seslenmesine bağlıdır. AKP tarafından bu üç bileşenin yeni, kırılğan ve bu yüzden konjonktüre göre hassas bir dengeyle ağırlıkları değişen bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmektedir (Coşar ve Yeğenoğlu, 2011).

Neoliberalizm ve İslami dünya görüşünün siyasi alandan topluma taşınma iddiasında olan AKP, geleneksel dayanışma ağları ve aile üzerinden yeni bir toplum inşası amacındadır. Bu bağlamda neoliberalizmin dezavantajlı olarak gördüğü kesimlerin rekabet koşullarındaki çözümü, sosyal devlet uygulamalarından aile dayanışmasına aktarmış ve sonuçta da bu yük ücretsiz emeğe sahip olan kadına yüklenmiştir (Bütün, 2010: 91-92). Nitekim AKP'nin hegemonik inşasının temellerini iki göstergede belirlemek mümkündür. Bunlardan biri, Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı, 2011 tarihinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) ve diğeri ise yoksulluğun yönetimidir.

Bakanlığın mevzuatında isminin değişmesinin siyasal bir tercih olduğu çeşitli şekilde hissedilebilir noktadadır. Bunlardan ilki, metnin¹³⁴ içinde hiçbir şekilde sosyal politika, emek, çalışan gibi kavramlar içermemesidir. Bunun yerine, sosyal politikanın sosyal yardım, sosyal dayanışma gibi kelimelerle tanımlanmasıdır. Sosyal politika yerine sosyal yardım adıyla göndermede bulunulan kesim toplum içinde ihtiyaç kesimleri olarak içselleştirilmiştir. Bu kesim içinde kadınlar, çocuklar, özürlüler, yaşlılar ile şehit yakınları ve gaziler bulunmakta olup bir anlamda toplumda mağduriyet ve mahrumiyet açısından bir ayıklama göze çarpmaktadır. İhtiyaç grubu altında toplananlar aynı zamanda toplumun dezavantajlı grupları arasında da yer almaktadır. Özellikle Türkiye’de, iktidar tarafından işsizliğin kaynaklarından sayılan gösterilen kadınlar, seçici bir dışlamanın da tarafı olmaktadır.

AKP döneminde sosyal yardımların artış göstermesinin nedeni, piyasa dışında tutulmuş kesimlerin sosyal yardım ve sosyal hizmetlerden faydalanmasıdır. Sosyal hakların erozyona uğradığı bu dönem, kadın ve çocuklar üzerinden yükselen aile vurgusunun ve yoksulluğun kontrol altına alınmasına (İlkkaracan-Ajas, 2012: 215); ideolojik aktarımın gerçekleştirilmesi, iktidar-toplum/tabana arasındaki bağımlılık ilişkisinin de güçlenmesine tanıklık eder. Kadına yönelik demokratik ve eşit yurttaşlık vurgusunu sadece siyasal İslam’ın bir göstergesi olan başörtüsü sorununda gündeme getiren AKP, aslında 2002 seçimlerine girerken seçim bildirgesinde kadının toplumsal görevini üreten bir sınıf üzerinden değil, üretici sınıfı gelecek nesilleri yetiştiren taşıyıcı bir unsur olarak ortaya koymaktadır. Sosyal Politikalar başlığı altındaki “ Aile, Kadın ve Gençlik”

¹³⁴ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.633.pdf>, Erişim Tarihi: 07.11.2017

maddesinde yer verilen “Kadın Sorunlar”ı çerçevesinde “sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi ve ailede mutluluğun sağlanması için kadın sorunlarının giderilmesine önem vermektedir” cümlesiyle kadının esas statüsü anne ve eş üzerinden tanımlamaktadır. Dolayısıyla, AKP dönemindeki uygulamalar neoliberalizm ve İslami değerlerle anlamlandırdığı kadını, kamusal alandan elini çekecek ve sosyal yardımlar ile bağımlı kılınacak bir figüre dönüştürür.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, kadının üretici sınıf içinde konumlandırılmayarak piyasa dışına itildiği, işsizliğin nedenleri arasında kadın emek gücünün sayıldığı, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin belirleyici olduğu koşullar altında kadın istihdamının da giderek düştüğü görülmektedir. Kadın işsizlik oranı 1989’da %9,5, 1999’da % 7,6 iken 2009’da %14,3’e yükselerek son yirmi yılda %50,5 artmıştır (Sosyal-İş, 2010). Ayrıca aile yapısının dönüşümündeki tespitlerde de kadının ücretli istihdam sürecine dâhil olması, evlilik içi doğurganlık kontrolünün artması, ilk çocuğa sahip olma yaşının yükselmesi, boşanma hızlarının artmasına ek olarak en önemli rolün zihniyet değişimi olarak ifade edilmesi de dikkate değerdir (ASPB, 2014). Düşünce dünyasının değişimi olarak ifade edilen nokta da AKP iktidarının Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde başlayan ancak Cumhuriyet döneminde hızlanan modernleşme projesine yaptığı vurguyla ilintilidir. Bu proje kapsamında işsizliğin azalması için yapılan kontrollü nüfus artışını anti-natalist müdahaleler olarak ifade edilmiştir (ASPB, 2014). Çözüm odakları olarak düşünülen, aile danışmanları ya da uzlaştırma mekanizmaları gibi aracı kurumlarla 2023 hedefiyle ilgili olarak tasarladıkları düşünsel dönüşümün gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir.

3.6 NEOLİBERAL HEGEMONYANIN SEMBOLİK VE İDEOLOJİK KAYNAKLARI

Jessop (2005a: 176), kapitalist toplumlarda karakteristik ve normal olan hegemonyanın, belli başlı toplumsal güçlerin desteğini aldığını ifade eder. Aynı zamanda hegemonik gücün ortaya çıkması uzun vadede bağımlı sınıf ya da sınıf-dışı güçlerden ziyade, ekonomik olarak egemen sınıf ya da sınıf fraksiyonlarına bağlıdır. Bu bağlamda Gramsci’nin çalışmalarından faydalananarak Jessop (2005b), hegemonya, tarihsel blok ve entelektüeller kavramlarını kendi kuramsal modelinde işlevselleştirir. Hegemonya,

verili bir politik mekân içinde ve üzerinde toplumsal güçleri ve kurumları belirli bir dönemde kapitalist yeniden üretimin ihtiyaçlarıyla uyumlu hale getirecek şekilde uygulanan politik, entelektüel ve ahlaki önderliği içermektedir. Gramsci'nin terimleriyle ifade etmek gerekirse, başarılı bir hegemonya tarihsel bir blokta yansıtılmaktadır. Verili bir ekonomik, politik ve toplumsal düzen etrafında farklı toplumsal güçler arasındaki uzlaşma dengesinin pekiştirilmesine yaptıkları katkıyla etkili olan entelektüeller, birikim rejiminin ve ona denk düşen düzenleme tarzının belirli bir hegemonik strateji kapsamında toplumsal tabana yayılmasında önemli bir role sahiptir. Bu noktadan hareketle, Türkiye özelinde AKP iktidarı süresince hegemonik projenin unsurlarını değerlendirmek mümkün olacaktır. Bu bölümde hegemonik projenin sembolik ve ideolojik kaynaklarının neler olduğu, bağımlı sınıflar üzerinde hangi etkiler yarattığı ve 2013 sonrası AKP'nin başarısız olan hegemonik projesine rağmen bağımlı sınıfların neden karşıt hegemonya üretmekte başarısız olduğu soruları üzerinde durulacaktır.

3.6.1 İslami-Muhafazakâr Milliyetçi Millet Yaklaşımı

Kapitalizme özgü toplumsal egemenlik ve siyasal iktidar süreçleri, burjuvazi ile bağımlı sınıflar arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda, antagonist iki sınıf açısından rıza ve zorlamanın özgül bileşimlerini beraberinde getirmektedir. 2001 krizi sonrasında iktidarı elde eden AKP, sermaye sınıf ve fraksiyonlarının kendi çıkarlarını tüm toplumun çıkarları olarak sunmaya ve “ortak duyu” yaratmaya dönük başarılı bir hegemonya süreci yaşamıştır. Bu “ortak duyu”nun yaratılmasında üç sacayağından bahsetmek mümkündür. Bunlar, parti içinde toplumsal kesimlerin o zamana kadar dışında bırakıldığı olarak ifade edilen Kürtler, İslamcılar ve azınlıkta da olsa kimi Alevi kökenliler, iktisadi anlamda küçük ve orta ölçekli sermaye kesimleri ile büyük sermaye sınıfı, entelektüel düzlemde ise liberaller ve muhafazakâr yazar ve düşünürlerdir. Her ne kadar Parti Tüzüğü'nde “bir bölgenin, bir toplumsal zümrenin, bir sınıfın siyaseti yapılmadığı” (2002: 7) ifade edilse de, toplumun tümünü kapsama hedefini taşıyan bir merkez parti olma iddiası iktisadi politikaları ve sermaye sınıfıyla ilişkileri açısından değerlendirildiğinde neoliberal, sağ popülist ve pragmatist bir perspektifin dışavurumu olarak değerlendirilebilir.

Akça (2014b), 2002-2007 arasındaki hegemonyanın yaygın ve kırılğan olduğunu belirtmektedir, ne var ki biz bu tanımlamanın eksik olduğu kanaatindeyiz. Hegemonyayı farklı sınıfsal dinamikleri içinde barındırdığı için kırılğan ama öte taraftan da kapsayıcı olarak nitelendiren bu saptama, birikim rejimindeki dönüşümü ele almadığı için sorunludur. Aksine, AKP'nin, 2010 yılına kadar kapsayıcı ya da yaygın bir hegemonyaya sahip olduğu için değil, hem iktisadi alanda gösterdiği neoliberal politikalarındaki kararlılığından hem bağımlı sınıfların çalışma hayatında meydana gelen hak kayıplarından hem de sermaye sınıfı ile kurduğu bağdan ötürü iki ulus hegemonik projeyi gerçekleştirmeye yönelik kararlı bir pozisyonda olduğu söylenebilir. Akça, (2014b) “[f]arklı sınıfsal kesimlerle, kimlik gruplarıyla ve siyasi güç odaklarıyla çok dinamikli güç ilişkisi çerçevesinde” AKP’yi yorumlarken üst yapısal düzlemde hegemonya okuması yapmasından ötürü sağ-Gramscian bir yaklaşım sergilemektedir. Ancak, hegemonya ekonomik ilişkilerden bağımsız bir rıza yöntemi değildir. Hegemonyanın bizatihi kendisi iktisadi ilişkilerin doğasından yükselir.¹³⁵

Bu bağlamda AKP iktidarı boyunca entelektüel ve ahlaki önderlik belli başlı temalar üzerinden şekillenmektedir. Bu temalar arasında ön planda olan *millet* kavramı milliyetçi ve dini söylemleri birlikte dışa vuran belirleyici söylemi yansıtır. Millet kavramı, içinde ötekileri ve dışlanan unsurları içeren bir şema barındırmaktadır. İlk önce, millet içindeki milliyetçi taban anti-kapitalist ya da anti-emperyalist bir özelliğe sahip değildir. AKP’nin söylem düzeyindeki milliyetçiliği iç politika açısından bir tutunum aracı niteliğindedir. Böylece hem toplumsal sınıflar arasındaki sol ya da sola yakın eğilimleri milliyetçilik içinde ifade etmemekte hem de milliyetçilik Türk-İslam sentezi geleneğinin devamı niteliğinde olduğundan “mütedeyyin” kesimi içine alarak bağımlı sınıflar arasında seçici dışlayıcı bir öğeyi barındırmaktadır. Dolayısıyla AKP’nin millet anlayışının temel özelliklerini Türkçü, milliyetçi-muhafazakâr ve sünni olarak sıralamak mümkündür.

¹³⁵ Gramsci hegemonyanın her ne kadar üstyapısal düzeydeki ideolojik ve kültürel biçimler altında gerçekleştiğini belirtmiş olsa da sınıf üstünlüğüne dayanan hegemonyanın ekonomik-politik süreçler barındırdığını da ifade eder. Bu açıdan hegemonyanın ekonomik nitelikte olmak zorunda olduğunu ve yönetici sınıfın da ekonomik faaliyetlerde belirleyici işlevlere dayandığını söyler (Gramsci, 1971: 161). Bu bağlamda hegemonya her ne kadar rıza ve oydaşma süreçlerini içerse de, egemen sınıfın ekonomik yapıdaki ayrıcalıklı konumuna bağlıdır (Yetiş, 2014: 89). Dolayısıyla egemen sınıf, yönetilen sınıf ve toplumsal grupların taleplerine cevap vererek ekonomik tavizlerde bulunabilir. Böylece kendi ideolojisinin toplumda “ortak duyu” haline gelmesini sağlarken özsel olanı değiştirmez (Yetiş, 2014; 2009: 154-155).

AKP, her ne kadar başlarda kendisini “muhafazakâr-demokrat” olarak nitelendirmiş olsa da süreç içinde bir kimlik değişimi yaşadığı söylenebilir. Dini referansları ağırlık gösteren muhafazakâr anlayış Sünniliğe dayanırken; demokrat kimliği ise çoğulcu değil çoğunlukçu bir yapı dönüşmüştür. Stratejik-seçici ve stratejik-dışlayıcı bir karakteristiğe sahip olduğunu söyleyebileceğimiz millet yaklaşımı konjonktürel olarak taşıyıcı ve geçişken öğelerle hareket etmektedir. Alevilere, Kürtlere yönelik açılım paketleri ve söylemleri bu anlayışın taşıyıcı nesneleri arasında yer almaktadır.

Literatürde AKP üzerine yazılmış birçok akademik makale, kitap bulunmasına karşın AKP’nin milliyetçilik tutumu ya Kürt meselesi üzerinden ya da Kemalizm’e karşıt üzerinden incelenmektedir. Ancak AKP’nin dönemsel önkoşullar dikkate alındığında kendi içinde bütünleyici bir milliyetçilik anlayışına sahip olduğunu söylenebilir (Saraçoğlu, 2011; Taşpınar, 2012: 129). Milliyetçilik yaklaşımı İslamcılığa ya da ümmetçiliğe karşıt ya da uzlaşmaz iki ayrı pozisyon olmadan ideolojik yeniden üretim araçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Millilik ve milli çıkar üzerinden şekillenen millet kavramı “ortak” İslami kültürel öğelere ve Osmanlı geçmişini yâd etme, ona öykünme ve Osmanlı’nın yayılmacılığına referansla temellenen; Türklük ile özdeşleştirilen Sünni İslam’ın karakterize olduğu bir milliyetçilik anlayışı görülmektedir. Belirtmek gerekir ki AKP’nin yaslandığı siyasal söylemler Kemalist milliyetçiliğe karşı bir hegemonya olarak yorumlansa da ilk kez AKP tarafından icat edilmiş değildir (Saraçoğlu, 2013). Türk sağının üç hali olarak kaşımıza çıkan milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılık, AKP milliyetçiliğinin söylemsel içeriğini tamamlayan unsurlar olarak Kemalist milliyetçilikten farkını ve Türkiye sağı içindeki diğer ideolojik unsurlarla bağını ortaya koymaktadır. Böylesi bir milliyetçilik anlayışı, İslami- muhafazakâr bir zeminde tanımlanmasının sonucunda, sadece toplumsal hegemonyayı kurmakta kullanılan bir araca dönüşmemekte, aynı zamanda devletin yeni resmi ideolojisinin biçimlenmesine dönük yeni iktidar blokunun ve tarihsel blokun yansıması haline gelmektedir.

AKP’nin muhafazakâr kimliğinin salt kültürel bir olgu olduğuna dair akademik çalışmalar bulunmaktadır.¹³⁶ Ancak muhafazakârlık belirli bir hayat görüşünü, yansıtan,

¹³⁶ Buğra (2015), “İslami Siyasetten AKP’nin Muhafazakâr Liberalliğine doğru” başlığında Erdoğan’ın 2002’de Washington Post’a verdiği röportajı aktarır. Erdoğan “Türkiye’yi modernleştireceğim. (...) İslam bir dindir. Laiklik sadece yönetim tarzıdır. İnsan İslam’ı seçerse

kendine ait siyasal ve ekonomik unsurlar barındıran bir sistem olması nedeniyle bir ideolojidir ve bu açıdan değerlendirildiğinde geleneksellik ya da kültürel kodlara sıkışamayacak kadar önemli bir değerler sistemidir. Kendine ait iktisadi ve politik rezervi olmasından dolayı araçsal bazı unsurlarla eklemlenmektedir. Türkiye açısından İslami değerler sistemi ile eklemlenen muhafazakâr anlayış, toplumsal dünya görüşünü yansıttığı kendi sermaye sınıfıyla ve bu sınıfın çevresinde kümelenen bağımlı sınıfsal oluşumlarla yakından bağlantılıdır.

İslami-muhafazakâr milliyetçi dünya görüşünün sistematik bir şekilde ilerlemesi ve toplumsal ilişkiler örüntüsünde giderek güçlenmesi adına AKP, hegemonyayı tesis edecek ve yeniden üretecek kurumsal düzenlemelere dönük hareket etmektedir. Diyanet kurumunun toplumsal sınıfların gündelik hayatlarına giderek daha fazla dâhil olması ve bütçeden yıldan yıla daha fazla pay alması bu bakımdan dikkate değerdir.

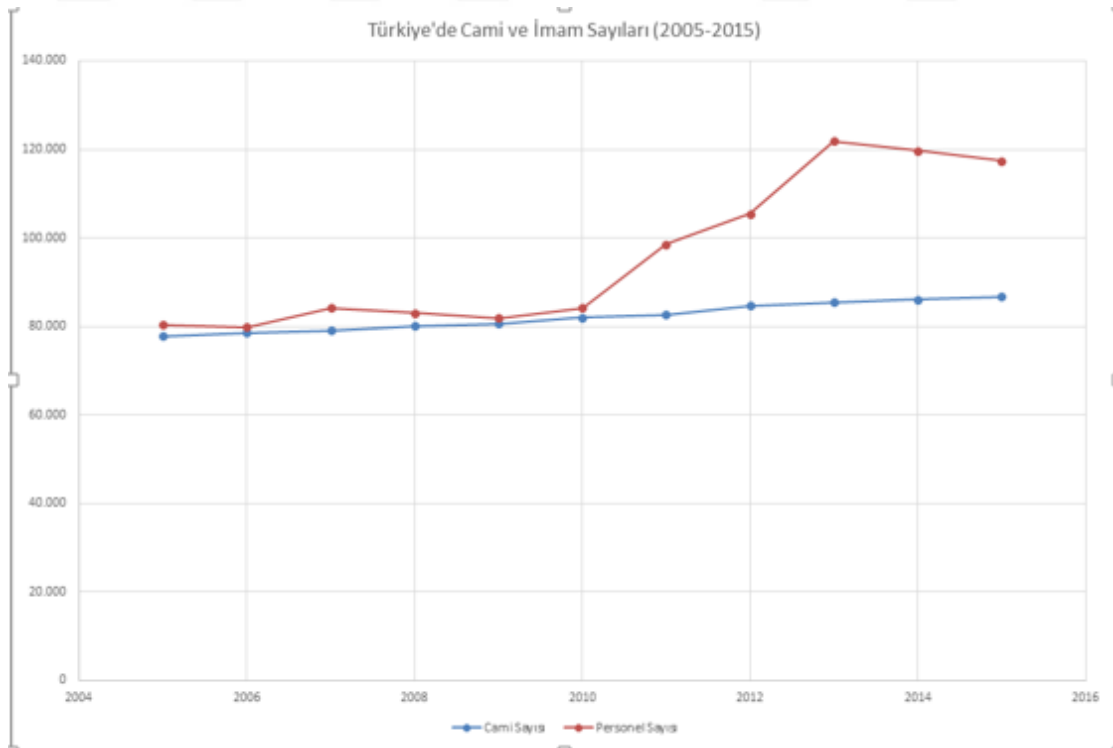
Müslüman olur, ama laikliği bir yönetim tarzı olarak seçebilir. Ben Müslümanım, ama laik yönetimi tercih ediyorum” demektedir. Dinin sadece kültürel ve inanç sistemiyle alakalı olduğunu gösteren bu cümlelere ek olarak Buğra, AKP hükümetinin kurulmasından sonra ekonomiyi dinin ilkelerine göre yeniden şekillendirme hedefinin siyasal söylemdeki yerini kaybettiğini ve dini muhafazakârlığın yükselişinin kültür politikalarındaki gelişmelerle ilişkili olabileceğini belirterek hem laikliğin sınıfsal arka planını hem de inanca sıkışan muhafazakârlık yaklaşımı ile sermaye sınıfı içindeki İslami kodların önemini göz ardı etmektedir.

Tablo 9: 2002- 2017 Diyanet İşleri Başkanlığı'na (DİB) Ayrılan Bütçe

YIL	BÜTÇE (TL/ YTL)	CAMİ SAYISI
2017	6.867.117.000	
2016	6.482.979.000	87.381
2015	5.743.383.000	86.762
2014	5.442.784.190	86.101
2013	4.604.649.000	85.412
2012	3.891.166.000	84.684
2011	3.178.992.500	82.693
2010	2.650.530.000	81.984
2009	2.445.616.398	80.636
2008	1.998.412.595	80.053
2007	1.638.383.000	79.096
2006	1.308.187.000	78.608
2005	1.122.041.000	77.777
2004	997.437.000	77.151
2003	771.267.000	76.445
2002	475.000.000	75.941

Kaynak: TÜİK

Görüldüğü üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ülke bütçesinden her yıl giderek artan miktarda bütçe ayrılmaktadır. Yazılı ve görsel basında birçok bakanlığı geride bırakan bu bütçe tahsisi ibadethane yapımından ziyade personel artışından kaynaklanmaktadır.

Tablo 10: Türkiye'de Cami ve İmam Sayıları (2005-2015)

Kaynak: Memur Sendikaları Federasyonu (Memur- Sen), 2017

Sünni-İslam üzerinden muhafazakâr milliyetçi bir toplum yaratma gayesinden hareketle kültürel hegemonya kurma girişiminde DİB de yer almaktadır. Söz sahibi olmaya çalışan yeni iktidar mekanizması ve araçları ne tür gıda tüketiminden nasıl giyinilmesine, patron- işçi ilişkisinden sermaye sınıfının gelir kalemlerine, gündelik hayatın her alanından üretim ilişkileri dinamiğine kadar pek çok alana yayılmaktadır. Nüfusun önemli stratejik kesimlerinin desteğini kazanma ve hegemonik projenin maliyetini diğer kesimlere yıkmayı hedefleyen iki uluslu/sınırlı hegemonya projesi, emekçilerin sırtına yüklediği neoliberal politikaların maliyetini inanç dünyası dolayısıyla katlanılır hale getirme amacındadır. Ancak belirtmek gerekir ki, hegemonyanın kültürel alan üzerinden yükselmesi pek mümkün görünmemektedir. Hegemonya, organik aydınların basit halk kitleleriyle bütünleşerek onların siyasal, toplumsal ve ekonomik taleplerini siyasal alana taşıdıkları ve eleştirel bir tutum gösterdikleri anda kurulabilecek kadar derinlikli bir yapıya sahiptir. AKP iktidarının, Sünni İslam’a referansla yaratmaya çalıştığı muhafazakâr-milliyetçi toplum ideali kendi organik aydınlarını oluşturmada, devreye sokamadığı ve basit halk kitlelerinin üretim ilişkilerindeki sorunlarına çare bulamadığı için tıkanmaktadır. Ayrıca AKP’yi destekleyen ve kendilerini muhafazakâr “çevre”nin aydınları olarak sunan liberal, İslamcı, milliyetçi kesime baktığımızda AKP tabanının siyasal, ideolojik taleplerini aşarak siyasal iktidara yansıtmaktan ziyade AKP’nin sözcülüğünü yapma niteliğinde olduklarını görmekteyiz. Bu açıdan kültürel alana sıkışan yeni iktidar mekanizmaları “ortak duyu”¹³⁷ yaratımını aile, kadın, din olgularına dayanarak örgütlemektedir.

Bu bağlamda, 1980 askeri darbe sonrası sınıf hareketlerinin zayıfladığını ve örgütsel bağın giderek çözüldüğünü vurgulamıştık. Bağımlı sınıfların sınıf bilincinin yerini alabilecek ve bu kesimlerin sınıf bilincinden uzaklaşmasını sağlayacak yeni saflaşma alanları arasında kültürel değerler, tarihsel geçmişe yönelik ideolojik yaklaşımlar, dini ve geleneksel bağlar sıralanabilir. Post-Fordist birikim rejiminin ve Çalışma Devleti’nin yeni emek örgütlenme tarzlarına denk düşecek bu toplumsal örgütlenme mekanizmaları sermayenin emek üzerindeki tahakkümünün konsolide edilmesini pekiştirmektedir.

¹³⁷ Ortak duyu yaratımı kültürel ve geleneksel kodlara yapılan vurguyla olduğu kadar sembolik ödülleri de mümkündür. Bunlar arasında askeri başarılar ya da dış politika söylemindeki “üst akıl” benzetmeleri, dini referanslara dayanan karşıtlıklar veya Batı-Doğu ayrımı gibi dost-düşman ikiliği örnek olarak gösterilebilir.

3.7 İŞÇİ SINIFININ AYRIŞMASI VE MÜMKÜN OLMAYAN KARŞI DEVRİM

Post-Fordist birikim rejimi devletin yeni bir düzenleme ve dönüşüm evresine neden olmaktadır. Sermaye birikiminin koşullarından bağımsız olmayan ve kurumsal ağını yenedünya düzeninin gereklilikleri üzerine inşa eden düzenleme modeli ve devlet biçimi Yeni-Sağ'ın "çalışma devleti" anlayışı etrafında bağımlı sınıflarla kurduğu ilişkiyi de dönüştürmektedir. Bu açıdan bakıldığında 1980 sonrası Türkiye'de sağ politikaların yükselişte olduğunu ve işçilerin artan oranda sağ partilere oy verdiğini saptamak mümkündür (Aktaş, 2001; Boratav, 2004; Coşkun, 2013). 12 Eylül rejiminin resmi ideolojisi olan Türk-İslam Sentezi bu eğilimin koşullarını yaratmış ve uygun zemin üzerinde neoliberalizmin yeni sağ ideolojisinin taşlarını döşemiştir. Yeni birikim rejiminin ve yeni sağ ideolojinin öncülüğünde uygulanan neoliberal karşı-devrim, işçi sınıfı bilincinin ve sol ideolojinin tasfiye edildiği; örgütlü ve sendikal mücadelenin yasaklandığı koşullar çerçevesinde işçi sınıfının maddi ve manevi değerlerinin hızla gerilemesine yol açmıştır (Boratav, 2015). Söz konusu karşı-devrim 1980'li yıllarda Özal liderliğinde ANAP'ı, 1990'ların ikinci yarısında Erbakan liderliğinde radikal sağın temsilcisi RP'yi, 2002'de ise AKP'yi iktidara taşımıştır. Sadece ideolojik nedenlerle açıklanamayacak olan sağ eğilim, iktisadi ve sermaye birikimi koşullarıyla birlikte düşünülmelidir.

Öte taraftan bu süreç içinde kolektif eylemlere katılma pratiğinin azalması (Coşkun, 2013: 188), işçi sınıfı mücadelesinin süreklilik göstermemesi ve 1980 öncesi genç kuşağın kendinden sonraki kuşaklara deneyimlerini aktaramaması gibi gelişmeler siyasi tercihlerde belli bir eğilimin güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. İşçi sınıfının bu süreç içindeki kendini gerçekleştirme biçimi çalışmayı aşan bir konu olduğundan işçi sınıfı bilincinin konjonktürel koşullardan etkilendiğini ancak daha yapısal nedenlere bağlı olarak şekillendiğini belirtmekte fayda var.

Sermayenin emek karşısında güçlendirilmesini amaçlayan ve bu doğrultusunda iktisadi programlar aracılığıyla siyasal önderlik sorununu çözme ve sınıf hareketini kalıcı bir biçimde bastırmakta başarılı olan (Öngen, 2011: 178) 24 Ocak yapısal uyum programları emek hareketi tarihinde önemli bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya kapitalist sisteminde esnek birikim rejimine geçişin önünü açan program aynı zamanda sendikal örgütlenmelerin zayıflatılmasını gerektirmektedir.

Esnek birikim rejiminin hâkim üretim biçimi olan post-Fordist birikim rejimi, üretimin parçalara ayrılması ve taşeron firmalara aktarılması üzerinden temellenmektedir. Böylece dünya çapında dolaşım imkânına sahip olan sermaye, devletin kurumsal yapısındaki düzenleme tarzıyla işçi çıkarma ve ücretleri düşük tutmayı engelleyen düzenlemelerden ve sendika baskısından kurtulmaktadır (Gülalp, 2003: 124). Üretim sürecinde meydana gelen desantralizasyonla işçi sınıfının örgütlü yapısı kesintiye uğratılmış ve sendikasızlaşma mümkün hale gelmiştir. Küresel sermaye bu yolla küçük ölçekli işletmeleri kendi yapısı içine eklemleyerek hem bu işletmelerin büyümesini hem de bu işletmeler içindeki paternalist örgütlenme tarzının yaygınlaşmasını ve işçi sınıfı örgütlenmesinin zayıflayarak sınıf mücadelesinin nesnel temelini dönüştürmesini sağladı (Harvey, 1999: 176-177). Akkaya (2004a: 105-106), neoliberalizmde emeğin sermaye lehine yeniden düzenlenmesini ve disipline edilmesini şöyle aktarmaktadır:

Küreselleşme sürecinin ideolojisini yapanların çok iyi bildikleri bir şey var. Dünden kalan bir deneyim olarak. Toplumda sınıflar varsa, işçiler hareketlenmişse, işçiler kendisi için sınıf olma kimliğine kavuşmuşsa, daha yüksek ücret ve daha iyi yaşam istemeyi öğrenmişlerse artık siyasal iktisadi da biliyorlardır, taleplerini buna göre biçimlendiriyorlardır. O zaman bu bilinci ve bu bilincin kaynağı örgütleri yok etmek ya da en azından zayıflatarak dumura uğratmak gerekir. Bunun için bir terbiye edici büyük korku gerekir. Kapitalizmde işsizlikten, bir gelirden yoksun kalmaktan daha büyük korku olmaz. Esneklik, rekabet bu korkunun oluşturulduğu ve hayata geçirildiği önemli araçlar olmuştur. Esneklik, rekabet ve işsizlik baskısı önce sendikaları zayıflatmış, ardından sendikaya üye olmanın “sakıncalarını” göstermiştir. Öyle olduğu için de 1980 sonrası dönem sendikasızlaştırma dönemi olmuştur.

Yeni birikim rejiminde sendikalaşmanın yıldan yıla azaldığını söyleyebiliriz.¹³⁸ Uçkan ve Kağnıcıoğlu (2009: 37), sendikaların zayıflamasının temel nedenleri arasında dünya çapında uygulanan neoliberal politikaların, esnekliğin, üretimin sektörel dağılımındaki değişimlerin etkisini şöyle ifade etmektedirler:

Türkiye’de artan işsizlik, enformelleşme, taşeronlaşma, işgücünün niteliğinin geliştirilememesi, işyerlerinin ölçeğinin her geçen gün

¹³⁸ Türkiye’de ücretli ve maaşlı çalışanları kapsayacak şekilde yapılan çalışmada, sendikalı işçi sayısının mutlak bir biçimde gerilediğini görünmektedir. 1998’de yüzde 22’ler olan sendikalaşma oranının 2000’lerde yüzde 10’un altına düştüğü detaylı şekilde açıklama için bkz. Çelik ve Lordoğlu (2006). Buna ek olarak DİSK (2016), Temmuz 2016 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın (ÇSGB) rakamlarına referansla hazırladığı raporda sendikalaşma oranı yüzde 11,5’dir. ÇSGB kayıt dışı işçilere dair resmi bir kayıt göstermediği için gerçek durumdan daha yüksek çıkan orana karşı DİSK, kayıt dışı işçileri kapsayacak şekilde sendikalaşma oranının yüzde 9,7’de kaldığını vurgular. İşçilerin yüzde 7’sinin toplu iş sözleşmesi ve özel sektörde ise yüzde 4,4’ünün toplu iş sözleşmesi kapsamında olduğu belirtilmektedir.

küçülmesi, ekonomik istikrarsızlık ve belirsizlik, sendika karşıtı işveren ve hükümet politikaları sendikaları zorlarken, işçilerin sendikalardan uzaklaşmasına ya da uzaklaşmak zorunda kalmasına neden olmaktadır.

Dolayısıyla işçi sınıfının yapısı, bileşenleri ve örgütlenme biçimi kapitalist üretim tarzının genelleşmiş yapısına ve toplumsal formasyondaki yansımalarına bağlı olarak değişmektedir. İşçi sınıfının nesnel yapısını ve bileşenlerini değiştiren neoliberal emek örgütlenmesi, parçalı ve karmaşık üretimin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslan, 2017). Merkez ve çevre ülkeler arasındaki işbölümünün yeniden düzenlenmesi ve üretim sürecinin desantralizasyon aşamasına gelmesi emek yoğun üretim faaliyetlerinin işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere kaymasına neden olmaktadır. Taşeronlaşmanın üretim sürecine eklenmesi ise emeğin kendi içinde bölünmesine uluslararası bir boyut getirmektedir (Öngen, 1998: 197). İşçi sınıfı içinde derin bir çatlağa neden olan ayrışma çerçevesinde, bir tarafta tam zamanlı, kalifiye ve merkez çekirdek emek; öte tarafta ise nicelik olarak yoğun, niteliksiz, vasıfsız, ucuz ve kısmi süreli emek yer almaktadır.

Sonuç olarak üretimin parçalı hale gelmesi aslında emek örgütlenmesinin ve toplumsal örgütlenmenin de parçalanması anlamına gelir. İşçi sınıfı arasında vasıflı-vasıfsız ayırımına dayanarak oluşturulan yeni emek biçimi, sınıfın “kendi için” olması önünde bir engel teşkil etmekte ve sınıf mücadelesinin zayıflamasına, gerilemesine yol açmaktadır. İki uluslu hegemonik proje kapsamında düşünebileceğimiz bu durum 2002-2010 arası AKP iktidarının başarılı bir şekilde uygulamaya geçirdiği çalışma mevzuatında görülmektedir. Yeni toplumsal ve ekonomik örgütlenme emeğin bireyselleşmesini, yönetimin merkezleşmesini ve piyasaların siparişe bağlanarak parça başı işlemlerini beraberinde getirmektedir (Castells, 2008: 357). Emeğin yeni devlet biçiminde tamamen güvencesizleşmesine dayanan yeni birikim rejimi emek örgütlenmelerinde sınıftan cemaat yapılanmasına doğru bir kayma sergilemektedir. Ancak hem birikimin 2008’de krize uğraması hem de Türkiye toplumsal formasyonundaki “politik ve toplumsal”¹³⁹ etkilenme 2010 sonrasında iki uluslu hegemonik projenin çözüldüğünü göstermektedir. 2013 yılında toplumsal bir halk

¹³⁹ Tekel Direnişi ile sergilenen ve kitlesel bir etkiye sahip olan ilk direniş biçimi 2013 yılında toplumsal bir halk hareketine evrilmiştir. Öte taraftan 2007 yılından itibaren askeriye içinde rütbelilerin tasfiyesi sonucu ve HSYK seçimlerinde cemaat üyelerinin kurumsal yapıya nüfuz etmesi iktidarın iki uluslu hegemonik proje kapsamında nüfusun önemli kesimlerini stratejik seçici bir statüde gördüğüne örnek verilebilir.

hareketinin açığa çıktığı Gezi İsyanı ve aynı yılın bitiminde cemaatle işbirliğinin sona ermesi sonrasında iki uluslu hegemonik projenin çözüldüğünü göstermektedir. İktidar bloku arasında meydana gelen derin çıkar çatışmasının açığa çıkması ve toplumsal muhalefetin sesini yeniden yükseltmesi 2013 sonrasında yeni bir devlet biçimine dönüşümün nüvelerini oluşturmaktadır. Süreci *neoliberal otoriteryanizm*¹⁴⁰ olarak ifade eden bazı akademik çalışmalar mevcut olmakla birlikte çalışma açısından işçi sınıfının karşı hegemonya yaratamamasından ötürü olağanüstü yönetim tarzına geçildiği ifade edilebilir.¹⁴¹ Bedirhanoğlu (2009), Gamble'dan hareketle neoliberal ideoloji içerisinde serbest ve sosyal piyasa olmak üzere iki hattın olduğunu belirtir. Serbest piyasacı yaklaşımı neoliberal politikaları uygulamak için güçlü bir devlete; sosyal piyasacı anlayışın ise piyasaların içinde iş göreceği doğru kurumsal yapıların kurulabilmesi açısından devlete önemli işlev ve sorumluluklara ihtiyacı olduğunu ifade eder. Bu noktadan hareketle, AKP iktidarının sermaye birikiminin gerekleri yerine getirebilmek adına sürece özgül bir katkısı olduğu söylenebilir. Partiye yüklenen liberal-demokratik misyonun aksine İslamcı muhafazakâr siyasi pratiklere içkin yeni bir otoriterlik biçimleriyle sermaye birikimine hizmet sunmaktadır (Bedirhanoğlu: 2009: 65). AKP'nin özgül olarak bu durumdaki katkısı iktidar blokunda neoliberal proje kapsamında bağımlı sınıflara popülizmin diliyle ulaşmasıdır (Yıldırım, 2009: 80). Yıldırım (2009), neoliberal popülizm kavramı üzerinden AKP'nin bağımlı sınıflar üzerindeki hegemonyasını açıklamaktadır. Bu bağlamda, neoliberal popülizm, bir yandan düşük gelirli kesimlere uygun taksitlerle gayrimenkul sahibi olmaları; öte taraftan da kent merkezinde olan ve zaman içerisinde değerlenen arazilerin toplu konut projeleri ya da kentsel dönüşüm projeleri çerçevesinde sermaye birikiminin ve rantın hizmetine açılmasıdır. Ancak burada belirtilmesi gereken nokta, siyasi iktidarın sosyal yardım politikaları, sermaye birikimi koşullarının sağlanması amacıyla bağımlı sınıfların belirli kesimlerinin seçilerek dışlanması anlamına gelir.

Bu doğrultuda Oğuz (2012: 12) neoliberal otoriter devlet biçiminin AKP ile başlamadığını, AKP'nin sürece ilerlemiş aşamasında dâhil olduğunu ekler. Aynı zamanda Oğuz, AKP iktidarının pek çok düzenlemeyle “devletin gömülü özerkliği”ni

¹⁴⁰ Detay için bkz. Bedirhanoğlu (2009); Oğuz (2012).

¹⁴¹ Oğuz (2016: 81), AKP'nin 2007 yılından sonra giderek belirginleşen, 2010 Anayasa Referandumu ve 2011 genel seçimleri sonrasında ise yeni boyutlar kazanan otoriter yönelimleri olduğunu vurgular.

pekiştirdiğini, devletin sermayedarların içine gömüştü ama onlardan özerk bir biçimde hareket ederek uluslararası rekabette ayakta kalmaları için gerekli adımları attığını ekler. Siyasal alanın daralması ve devlet aygıtının iç hiyerarşisinde yürütmenin özerkleşmesi ile karakterize edilen “otoriter devletçilik”, neoliberal politikaların geniş toplumsal kesimlerin direnciyle karşılaşmaksızın hızla uygulanması sonucunda Türkiye’de siyasi rejimin yeni bir devlet biçimine evrildiği görülmektedir (Oğuz, 2016: 82). AKP böylesi bir siyasi rejim üzerinde yükselerek hegemonik projenin gerçekleştirilmesinde katkıda bulunsa da, 2010’dan sonra iktidar blokunun yeni bileşenleri arasındaki siyasi iktidar savaşı, sermaye birikiminin koşullarının sağlanması amacıyla emek rejimindeki dönüşümün bağımlı sınıflar üzerinde yarattığı baskı ve AKP’nin toplumsal sınıflara dönük yeni maddi ve sembolik ödüller yaratamaması (minnet, millet ve iman ekseninde Yeni Türkiye misyonunun başarısız olması) iki uluslu hegemonik projenin başarısız olduğunu göstermekte olup 2013 yılı sonrası olağanüstü devlet biçiminin kristalize olmasıyla sonuçlanmaktadır.

SONUÇ

Kapitalizm doğuşundan itibaren farklı gelişim evreleri sergilemektedir. Kâr oranlarının düşüş eğilimi yasası, dünya kapitalist sisteminde sermaye birikiminin şartlarını etkilerken uluslararası koşullardaki dalgalanmalardan ulusal düzeyde sermaye birikimine de yansımaktadır. Bu tez çalışmasının çıkış noktası, sermaye birikimin Türkiye özelinde hegemonya projelerine nasıl tezahür ettiği üzerinedir. Kapitalist devlet ile ilgili gelişmelere, sermaye birikimine ve sermaye birikiminin süreç içindeki değişimlerine ve dönüşümlerine dair ele aldığımız çalışmada, öncelikle refah devletine dair kuramsal yaklaşımları açıklanmaktadır. Refah devletinin gelişimini kapitalizmin geçirdiği krizlere karşı bir restorasyon dönemi olarak ifade ederken ve kapitalist üretim tarzının devletin dönüşümünde önemli bir tarihsel moment olduğu ifade edildi.

Bu bağlamda kapitalist üretim tarzının kendine özgü bir devlet biçimi olan refah devleti ve bu bakış açısına yönelik yaklaşımlar önemlidir. Bu noktadan hareketle, refah devletine dönük değerlendirmeler arasında sanayileşme ve modernleşme, liberal ve yeni-sağ ile Marksist yaklaşımlar bulunmaktadır. Sanayileşme ve modernleşme tezi, tarihsel süreci doğrusal bir gelişim çizgisi üzerinden değerlendirirken, bu süreç içerisinde ekonomik ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal sorunların refah devleti ile aşılabileceğini vurgulamaktadır. Sisteme müdahaleyi dışsal bir yolla açıklamaya bu yaklaşım, refah devletinin işlevini kapitalizmin tahribatını ve ekonomik yetersizlikleri aşmaya yönelik dengeleyici bir kuruma indirgerken; liberal ve yeni-sağ anlayış refah devletini, pazar ekonomisine ve sisteme dışsal bir müdahale olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla kapitalizmin tarihsel gelişiminde bir moment olan refah devletini ya doğrusal bir süreç ya da iktisadi gelişimleri sekteye uğratan bir kurum olarak ifade eden yaklaşımlar refah devletinin doğasının kapitalizme içkin olduğunu kavrama noktasında eksik kalmaktadır.

Marksist yaklaşım ise kapitalizm ile refah arasındaki ilişkiyi yapı ve özne arasındaki ikilikten hareketle değerlendirir. Kendi içinde genişleyen ve farklı noktalar üzerinden konuya odaklanan Marksist açıklamalar bulunmaktadır. Bunlar arasında sınıf

mücadelesinin bir sonucu olarak değerlendiren eğilimler olmakla beraber toplumsal muhalefeti dizginlemek amacıyla refah devletini araçsal bulan yaklaşımlarda mevcuttur. Buna paralel olarak, refah devletini kapitalizmin gelişim süreciyle ilişkilendiren yorumlar da bulunmaktadır. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması ve emeğin toplumsallaşmasıyla birlikte devletin sosyal yardım ve harcamalar yoluyla sürece dâhil edildiği bu yaklaşım, sosyal harcamalar üzerinden kapitalizmin dolayısıyla refah devletinin krizinin ortaya çıktığını belirtmektedirler.

Öte taraftan bir başka yorumda sermayenin ihtiyaçlarına ve sermaye mantığına dayandırılarak sermaye birikim süreçleriyle refah devleti ilişkilendirilmektedir. Bu bakış açısına göre refah devleti, emeğin toplumsal yeniden üretimi için pazar dışı bir kurumsal yapı ve sistemin yeniden üretiminin bir ögesi olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, sermaye birikiminin tarihsel bir uğrağı olan Fordist ya da yoğun birikimin koşulları gereği refah devletinin ortaya çıkışı ve gelişimi söz konusudur.

Marksist literatür içinde kapitalist devlet tartışmaları üzerinden refah devleti analizi, hem refah devletinin ortaya çıkışını ve gelişimini hem de kriz sürecinin analizinde çeşitliliği içermektedir. Bu yaklaşımların kendi değerlendirmelerini yaparken literatüre birçok kavramla katkı yaptıklarını belirtmek gerekmektedir. Söz konusu kavramlar çalışma kapsamında, refah devletinin uygulamalarını ve bu uygulamaların toplumsal düzeyde nasıl bir tutunum sağladığını ve refah devletinin krizi sonrası yaşanan dönüşüm sürecinin açıklanmasını ele alırken kullanılmıştır. Bu bağlamda kapitalist üretim tarzı içerisinde sermaye birikim sürecini bütünlüklü bir şekilde değerlendiren ve Düzenleme Ekolü'nün temel saptaması olan *birikim rejimi* ve *düzenleme biçimi* kavramları çalışma açısından dikkate değerdir. Fordist yoğun birikim rejimine özgü bir düzenleme tarzı olan refah devleti, işlevleri ve kurumsal yapısı ile sonrasında yaşanan refah devleti krizi ve yeni emek biçimi hakkında Jessop'ın analiz yöntemi ve kuramsal yaklaşımı çalışmada kullanılmıştır. Buna ek olarak, sermaye birikiminin koşullarınca devletin kurumsal yapısının dönüşümünde ve emeğin emeğin kontrol ve tabiiyetini sağlamaya dönük işlevleri analiz edebilmek adına Poulantzas'ın kavramlarından yararlanılmıştır.

Bu noktadan hareketle, çalışmanın inceleme nesnesi olan ve Jessop'ın sermaye birikiminde devletin rolünü daha açıklayıcı bir şekilde ifade ettiği hegemonya projeleri kavramları, Türkiye tarihsel koşulları altında değerlendirilmiş ve hegemonyanın inşa

edilmesi devle-sermaye ve devlet-bağımlı sınıflar üzerinden giriş bölümünde öne sürülen tezlerle sınanmaya çalışılmıştır.

Tüm bu süreçleri ele alırken kuramsal yaklaşımların öncüllerinden ve Jessop'ın kavramsal setinden hareketle Türkiye'nin kapitalist gelişim süreci ve özellikle AKP iktidarı dönemi yeniden değerlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Düzenleme Ekolü'nün birikim rejimi ve düzenleme tarzı ile Jessop'ın tek uluslu hegemonik proje ve iki uluslu hegemonik proje kavramlarından yararlanılmıştır. Böylece çalışmanın ilk dönem aralığı olan 1960-1980 arası devletin sermaye birikimini sağlamak amacıyla tek uluslu hegemonik projenin kurulmasını; 1980'den günümüze kadar olan dönem ise iki uluslu hegemonik projenin kurulmasını içermektedir.

Ancak iki uluslu hegemonik proje, kendi dönem aralığında iki uğrak noktasından ele alınmaktadır. 1980-2000 arası dönemde iki uluslu hegemonik projenin başarıya ulaşamaması hem siyasal krizle hem de toplumsal muhalefetin yükselmesiyle ilişki olarak birikim stratejisiyle uygun olan düzenleme tarzının sekteye uğramasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu dönem, Fordist birikim rejimi kurumlarının tasfiye süreci olarak iki uluslu hegemonik projeye bir geçiş aşaması olarak ifade edilmektedir. Buna ek olarak, 2001 krizi, Sermayenin kendini restore edilmesine fırsat veren bir momenttir. Dolayısıyla 2002 yılında iktidara gelen AKP, İki uluslu hegemonik projenin uygulanabilmesi için uygun koşullara sahiptir.

Bu bağlamda 2002 yılı sonrası sermaye sınıfı arasında iktidar blokunun ve aynı zamanda yeni bir tarihsel blokun kurulumuna işaret eder. Söz konusu tarihsel blok, Post-Fordist birikim rejimi kapsamında yeni bir emek rejimini de ifade etmektedir. Dolayısıyla yeni emek rejiminin gelişmesi Schumpeterci çalışma devleti ile bağlantılıdır. Bu noktadan hareketle AKP iktidarı iki uluslu hegemonik proje kapsamında üç döneme ayrılarak ele alınır.

Çalışma boyunca sınanan ilk tez, 1960-1980 aralığını içeren tek uluslu hegemonik projeden iki uluslu hegemonik projeye geçiş süreciyle alakalıdır. Bu bağlamda ilk önce Türkiye kapitalist gelişim sürecini değerlendirdiğimizde Fordizmin ortaya çıktığı görülmektedir. Sermaye birikimini sağlamaya dönük 1960'lı yıllarda ortaya çıkan iktisadi uygulamalar ve bu amaç doğrultusunda dönüşen kurumsal yapı refah devletini ve düzenleme biçimini ifade etmektedir. Ancak belirtmekte fayda olan nokta, ithal

ikameci sanayileşme politikalarının gerçek anlamda Fordist birikim sürecini tanımlamadığına dair yorumların olduğudur. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki Fordist düzenleme tarzının bir yansıması olan “Çevre Fordizmi” Fordist biçimlerin eklektik bir sentezi olarak az gelişmiş kapitalist ülkelerde görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde az gelişmiş kapitalist bir ülke olarak Fordist birikim rejimi Türkiye için de söz konusudur. Özellikle kitlesel üretim ve tüketime dönük devletin öne çıkması, stratejik öneme sahip sınai alanlarında devletin doğrudan müdahalesinin, yönlendirmesinin ve kontrolünün bulunması ile girişimci rolün devlet tarafından yerine getirilmesi fordist birikim rejiminin önemli göstergelerindendir. Aynı zamanda 1930’lardan itibaren devletin yoğun bir biçimde kitlesel üretime yönelik sanayileşme hamleleri içine girmesi ve bu stratejiye yönelik hukuksal düzenlemeler yapmaya başlaması unutulmamalıdır. Buna karşın çalışma 1960 sonrasını ele almaktadır. Zira her ne kadar sermaye birikiminin koşulları 1930’lara dayanmış olsa da hegemonik projenin geçerliliğini kazanması ve sürdürmesi 1960’lı yıllardan sonrası için söz konusudur. Sanayileşme odaklı üretim mekanizmasına dayanan planlı ekonomi modeli bu süre zarfında belirgin bir işçi sınıfı yoğunluğuna karşılık gelmekte olup işçi sınıfının ve bağımlı sınıfların konsolide edilmesi, kitlesel üretim-tüketim odaklı iktisadi ve hukuki düzenlemelerinin yapılmasıyla devletin tüm toplumsal kesimleri kapsayacak bir şekilde sınıf uzlaşını sağlaması 1980’lere kadar sürmüştür. Dolayısıyla bu dönemde, tek uluslu hegemonik projenin uygulandığı görülmektedir.

Refah devleti krizi sonrasında devletin dönüşümüne yönelik ikinci tez, 1980’lerden 2000’lere kadar sermaye birikiminin sağlamaması yönünde olup iki uluslu hegemonik stratejinin kurulamaması ve başarısız olmasıdır. 1980’ler sermaye birikimiyle ilgili krize çözüm arayışlarının ağırlık kazandığı yıllardır. 1980 sonrası uygulamaya konan ve refah devleti krizinden çıkış için öne sürülen neoliberal ekonomi politikaları 1990’lı yıllara kadar refah devleti krizinin sürdüğüne işaret eder. Her ne kadar iktisadi politikalar 24 Ocak Kararları ile belirlenmiş, askeri darbe ve sonrasında Özal’la birlikte çalışma mevzuatıyla, kamu kurumlarının özelleştirilmesiyle ve bu amaca dönük hukuki düzenlemeleriyle ele alınmış olsa da, toplumsal muhalefetin ve sendikaların örgütlü mücadelesinin görece hüküm sürdüğünü söylemek mümkündür. Aynı zamanda, refah devleti kurumlarının tasfiyesi belli bir zamana yayılarak yapıldığı için 1990’lı yıllara kadar krizin devam ettiği ortadadır. Sermaye birikimi koşulları Fordist birikim rejimiyle

devam edemeyeceğinden yalın birikim rejimine geçilmiş ancak düzenlemeye dönük stratejiler arasındaki uyumsuzluk devam etmiştir. Bu açıdan bakıldığında, kriz 1980 ve sonrası uygulanan ekonomik, politik düzenlemelerle aşılmaya çalışılırken ilk önce ücret düzeyleri düşürülmüştür. Esnekliğin sisteme yedirilmesiyle bir anlamda kriz çözülmeye çalışılsa da yeterli olmamıştır.

1990'lı yıllar, yeni birikim stratejisinin hayata geçirildiği ve bu birikim stratejisine özgü düzenleme biçimleriyle bir bütünlük içinde hareket edilmeye çalışıldığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bu amaç doğrultusunda esnek birikim stratejisiyle ve neoliberal yaklaşımla kurumların yeniden yapılandırılması söz konusudur. 1990-2000 arası dönemde birikim stratejisinin asli özelliği Fordist emek rejiminin en önemli yapısal biçimi olarak yorumlayabileceğimiz çalışma mevzuatının yerini esnekleştirilmiş çalışma mevzuatına bırakmasıdır. Dolayısıyla devletin toplumsal yeniden üretim için refah kurumlarını da dönüştürmesi gerekmektedir. Sosyal güvenlik, eğitim ve sağlık alanlarında özelleştirmeye gidilerek pazarın ve sermaye sınıfının lehine egemenlik yeniden yapılandırılmaktadır. Ancak bahsedilen bu yeniden yapılandırılma sürecinde sermaye sınıfının iktidar blokunda yaşadığı rekabet ve siyasi düzeyde koalisyon hükümetleri arasındaki anlaşmazlık iki uluslu hegemonik stratejinin inşa edilmesini sekteye uğratmaktadır. Sermaye sınıfı içinde gelişen İslami sermayenin holdingleşmesi, iktidar blokuna hâkim konumda olmaya çalışması ve İstanbul sermayesi ile arasındaki anlaşmazlığın “ulusal popüler bir proje” olan AB’ye tam üyelik perspektifinde açığa çıkması yeni hegemonya girişiminin başarısızlığını beraberinde getirmektedir.

2001 kriziyle açığa çıkan dönem, iktisadi, siyasi ve toplumsal düzeyde yeni bir tarihsel bloka karşılık gelmektedir. Kriz sonrası ortaya çıkan yeni siyasi iktidar, hem önceki siyasi partilere güveni olmayan yoksullaşan ve güvencesiz hale gelen bağımlı sınıflar ile küçük üreticilerin hem de sermaye sınıfının (ulusal ve uluslararası finans kapitalin) desteği almasına fırsat vermektedir. Çalışmanın üçüncü hipotezi kapsamında değerlendirilebilecek bu analiz, eski ve yeni iktidar blokunun ve kent ve kırsaldaki emekçi, yoksul ve “çevre” olarak ifade edilen kesimlerin siyasal desteğini alarak iktidara gelen AKP’nin yeni birikim rejimine uygun düzenleme biçimini hayata geçirmesiyle alakalıdır. Söz konusu yeni birikim rejimi, sadece iktisadi uygulamaları değil aynı zamanda yeni siyasal, kurumsal, toplumsal, kültürel değer ve normların kendi organik aydınları eliyle nüfuz bulmasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla AKP iktidarı ile

yükselmeye başlayan sermaye grupları ve destek sınıflarıyla birlikte dinsel referanslarla şekillenen ve devletin politikalarını belirleme, öte taraftan devlet biçimini yeniden yapılandırma kapasitesine sahip konuma yükselmiş yeni bir “tarihsel blok”u ifade eder. Söz konusu yeni tarihsel blok içerisinde İslami entelijensiyanın ve sol liberallerin ayrıcalıklı konumu ve dinin sermayenin pratik ritüellerinin bir işlevi olması önemlidir. Neoliberalizm, kırsal alandaki dokunun bozulmasına, kentleşmenin hızlanmasına ve kentlerde giderek artan bir yoksulluğa neden olmuştur. AKP iktidarı döneminde izlenen yardımsever zenginler ile bağımlılığı artan yoksullar arasındaki ilişki dayanışma ağları üzerinden cemaatler eliyle sağlanmıştır. Muhafazakâr, ataerkil ve dindar değerler sistemi ile sarmalanan neoliberal yaklaşım bağımlı sınıfların vatandaşlık olgusundan “sadaka kültürüne” evrilmelerine ve yoksul kesimlerin sınıfsal tepkisinin kristalize olması ile AKP’de eklemelenmiştir. Bu noktadan hareketle AKP’i çevrenin merkeze ilerleyişi ya da cumhuriyet tarihinde baskı altında olan dindar kesimin haklı gururu olarak yorumlamak sorunlu bir bakış açısıdır. AKP’yi kapitalizmin sıradan bir muhafazakâr partisi olarak değerlendirmek, dini ve kültürü işlevsel bir hale getirerek neoliberalizmin koşulsuz uygulanışını ve hegemonya sürecinin temsil nesnesini göz ardı etmek demektir. Öte taraftan AKP’i doğru bir şekilde analiz edebilmek için onu oluşturan bileşenleri, iktidar blokunu, sınıf fraksiyonlarıyla ilişkisini, trasformismo sürecini, sermaye birikiminin koşullarını ve kapitalizmin yasalarını da ele almak gerekir. Böylesi bir bakış açısı siyasal iktidarın sınıfsal tavrını ve bu amaç doğrultusunda devletin dönüşümünü de içerir.

Çalışma zorunluluğuna dayalı refah kazanımlarının kurumsal düzenlemeleri şeklinde kendini gösteren, Dünya Bankası, IMF tarafından dayatılan yapısal uyum programlarının toplumsal politika ve kurumsal dönüşüm ayaklarını oluşturan ve bununla bağlantılı olarak devletin şirketleşmesine yönelik düzenlemeleri içermektedir. Bu uygulamaların aktörü olan AKP, üç dönem içinde değerlendirilmektedir. 2002-2010 arası kurumsal ve yapısal dönüşümler ışığında iki uluslu hegemonik stratejiyi inşa etmek; 2010-2013 çözülen iki uluslu hegemonik proje; 2013’ten günümüze yeni devlet biçimi olarak ayrılmaktadır.

Söz konusu ilk dönem, AKP’nin kendinden önceki dönemden ekonomik ve sosyal politikaları terk ettiği ve pazar egemenliğine dayanan bir iktisadi ve sosyal düzen söz konusudur. Bu dönem içerisinde, sermaye ve emek arasındaki tabiiyet ve kontrol ilişkisi

farklı bir aşamaya sıçramaktadır. Emeğin sermaye tarafından kontrolünde Fordist tekniklerin dönüştüğü ve yeni bir kontrol biçiminin kendisini dayatmaya çalışıldığı görülmektedir. Esnek üretim biçimine uygun yalın üretim iş kanunlarını doğrudan etkilemekte ve dönüşüme uğratmaktadır. Üretim sürecine uygun olarak emek rejimi açısından pazar yönelimli olarak yeniden yapılandırılma süreci yaşadığı görülmektedir. Hem kurumsal hukuki prosedürlerin tamamlanmaya çalışıldığı bu dönem 2008 küresel krizinin de etkisiyle 2010 yılına kadar sürmektedir.

Yeni emek rejiminin üretim sürecinde kurumların coğrafyasının değişmesini dayatırken merkezi yapıların işlevlerini en aza indirmesi ve yerel sektörel düzeyde talep dalgalanmalarına uyum sağlayabilecek kurumsal yapıları kurgulaması mali ve finans yapının da dönüşümüne karşılık gelir.

Böylece hem sermaye sınıfı arasında hem de bağımlı sınıflar arasında devletin stratejik seçicilik bir tavır aldığını ve sermaye sınıfı arasında İslami sermayenin yükseldiği; bağımlı sınıflar arasında da yeni emek rejimiyle bağlantılı olarak merkezde çekirdek bir nitelikli kadronun bulunduğu gözlemlenmektedir. Öte taraftan pazara kendisini sunamayan/sunmayan dışardakilerle ilişkiler dikkate değerdir. Emek gücü içerisinde yer alamayan marjinaler, işsizler, yaşlılar, engelliler gibi toplumsal kesimlere yönelik seçicilik mekanizmasının işletilmeye başladığını, devletin sosyal yardımlardan faydalanmak için belli kriterler üzerinden değerlendirmeye gittiği, sosyal yardımın kendisinin toplumsal seçicilik üzerinden işlevselleştiği görülmektedir. Kriterlere uyanlar üzerinden yeniden üretimin sağlandığını, bu kesimlerin bir taşıyıcı özne olarak konumlandırılması söz konusudur.

Bu dönem aralığında AKP, iktidarının hegemonik süreçlerini tamamlamaya çalıştığı kurumsal bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu amaca yönelik belli meslek dallarının yerel pazarın ihtiyaçlar temelinde sunulması, çalışma zorunluluğunun bir gereği olarak her türlü kurumsal getirinin metalaşması hegemonya sürecinin bir uzantısıdır. Söz konusu hegemonya projesi kapsamında devletin istihdam politikasındaki dönüşüm Kamu Personel Rejimi, Norm Kadro gibi uygulamalar yoluyla hizmetlerin piyasalaşmasına ve hizmetlerin devlet dolayımıyla şirketleşmesine örnekler arasında sayılabilir. Schumpeterci Çalışma Devleti'nin uygulamadaki biçimlerinde işgücü piyasasının sınırlarını daralttığı ve söz konusu piyasa arasındaki geçişkenliği

azaltmaktadır. İşçi sınıfı arasında yapılan keskin ayrım iki uluslu hegemonik projenin geçerlilik kazanması için uygun koşulları yaratmaktadır. Üretim süreci içerisinde maddi olmayan düzenlemeler aracılığıyla dışlanan işçi sınıfının kontrol altına aldığı görülmektedir. Enformel sektörün ve kayıt dışı işgücü piyasasının giderek artan hacmi yeni emek rejiminin bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. İşsizler ordusunun hem nedeni hem de sonucu olarak açığa çıkan kayıt dışı işgücü piyasası adına yeni devlet biçiminin somut karşılığı olan AKP, ekonomi-dışı mekanizmalar aracılığıyla bağımlı sınıflar üzerindeki hegemonyasını sürdürmeye çalışmaktadır. Refah devletinin sosyal yardım ve harcamalar yoluyla güvenceye aldığı kesimi bu kez muhafazakârlık ve dinsel kurumlar gibi tampon mekanizmalar aracılığıyla doldurmaya ayakta tutmaya çalışan iktidar, feodal toplumsal bağlarla Post-Fordist emek rejimini ve Schumpeterci Devlet kurumlarını eklemlenerek hegemonyasını yeniden üretmeye yönelmektedir. Özellikle sosyal politikaların devlet eliyle değil de cemaat, tarikat, dernek gibi dayanışma ağları üzerinden yapılıyor olması işgücü piyasasında iş mevzuatlarının ve güvencelerinin değil, ikili ilişkilerin ve dinsel birleşmelerin söz konusu olması esnek ve atipik ve güvencesiz çalışma koşullarının devamını sağlamaktadır. 2010- 2013 yılları arasında hem devletin askeri vesayetle savaştığını sürdürmesinin hezimetini yaşadığı, hem organik bağı olan cemaat ilişkilerinin sarsıldığı ve iktidar savaşı yaşadığı hem de toplumsal muhalefetin yeniden yükselişte olduğu bir dönem olarak iki uluslu hegemonik projenin çözüldüğü bir dönemdir. Bu bağlamda AKP iktidarının hem meşruiyet krizine hem siyasal yönetim krizine karşılık gelen bu dönem aralığı yeni emek rejiminin ve birikim rejiminin araçlarını işlevsiz kılmaktadır. Bu doğrultudan hareketle 2013 sonrasında bir devlet kriziyle karşı karşıyayız.

Çalışma devletinin uygulamadaki biçimlerine bakıldığında işgücü piyasalarının sınırlarına dayandığı, işçi sınıfının bölünmüşlüğü iki uluslu hegemonik proje için uygun koşulları oluşturmakta olsa da yönetim krizinin kendisi ideolojik ve ahlaki bir önderliğin önünde bir engel olması bakımından devletin ideolojik aygıtlarından ziyade baskı aygıtlarının yoğun bir şekilde uygulandığı yeni bir tarihsel blok noktasına gelinmektedir. Ancak unutmamak gerekir ki toplumsal kesimlerin çoğunluğunun asgari ücret düzeyinde çalışıyor olması, tarımın neoliberalleşmesi sonucu köylerin boşalması ve köylünün yeni işsiz ordu olarak kentlere kayması geleneksel aile dayanışmasını da etkilemekte ve bağımlı sınıflar üzerindeki iktisadi yükün giderek artmasına neden

olmaktadır. Öte taraftan muhafazakâr ve dinsel öğelerin neoliberal strateji ile eklemlenmesi toplumsal düzeyde milliyetçiliğin ve gerici ideolojinin katılaşmasına da katkıda bulunmaktadır. Yerel sermayenin uluslararası sermaye ile bütünleşmesini ifade eden neoliberal strateji, yoksullaşma ve artan işsizlik nedeniyle yabancı sermayeye karşı düşmanlığın pekişmesini doğuracaktır.

İşçi sınıfı açısından durumu değerlendirmek gerekirse, dünya genelinde neoliberal saldırılara karşı -belli başlı istisnalar dışında- anında ya da etkili bir direnişin olduğunu söyleyemeyiz. Dolayısıyla mevcut durum bağımlı sınıflar açısından salt Türkiye'ye özgü bir durum olmamakla birlikte işçi sınıfının örgütsüz ve sol ile bağlarının zayıf olduğu durumlarda direnişsizlik biçimi teslimiyete dönüşmektedir. Ancak kriz dönemlerinde artan sömürü ve mülksüzleşme süreci hem işsizliği ve yoksulluğu artırır hem de bağımlı sınıfın gelir ve yaşam standartları düşmesine neden olur. Paradoksal bir şekilde niceliksel olarak proletarya büyürken, niteliksel olarak da zayıflama eğilimi içindedir.

İki uluslu hegemonik proje sürecinde üretimden dışlanan işçi sınıfı arasında artan rekabet, sınıfın kendi içinde parçalanmasına, atomize olmasına ve dolayısıyla ortak çıkar ve dayanışmadan soyutlanarak örgütsüzleşmesine yol açmaktadır. Buna ek olarak işsizlik korkusunun yoğunlaştığı bu dönemde geçmişe özlem duyulmaya ve kendi kabuğu içinde daha fazla kalmasına ve gericileşmesine evrilmektedir.

Bağımlı sınıflar üzerindeki baskının yoğunlaşmasındaki bir başka neden de ekonomik zora dayalı olarak yasal-idari, politik-militer zor ile ideolojik manüplasyonların eşlik etmesidir. Nitekim hegemonik projenin kurulumadığı kriz ortamlarında din, muhafazakârlık, milliyetçilik, ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi sınıf dışı ideolojik reaksiyoner eğilimlerin yükselişte olması ve buna bağlı olarak emekçilerin sınıf mücadelesinden uzaklaşmalarına doğruna neden olur. Bağımlı sınıfların ekonomik ihtiyaçlarının ve siyasi taleplerinin karşılanmadığı anlarda siyasi iktidar, kültürel, dini ve etnik ayrımlar üzerinden yeni çatışma alanları yaratarak sınıf içi çelişkileri, bölünmeleri açığa çıkararak sınıf mücadelesinin alanını daraltmaktadır.

İşçi sınıfının 1980 sonrası dağılması, neoliberal-yeni muhafazakâr dönüşüm süreçlerinin mirasını hala taşıyor olması ücretli kesimin sosyolojik ve siyasal yönelimleri üzerinde deformasyona yol açmıştı. Sınıf dinamiğinin giderek sönümlenmesi, neoliberal küresel

kapitalizmin gereksinimleriyle uyumlu uysal, edilgen, itaatkâr ve işbirlikçi işçi tipolojisini geliştirmiştir. Burada dikkate değer nokta, 1980 sonrası kimlikler ve kültürler arası çatışmanın öne çıktığı “medeniyetler çatışması” tezi gibi postmodernist hegemonya stratejileri küresel ölçekte çelişki ve çatışmaları önemsizleştirmiştir. Buna ek olarak “Yeşil Kuşak”, “ılımlı “İslam” gibi projeler aracılığıyla İslami akımlar ve rejimler desteklenmiştir.

Öte yandan, yeni iş ilişkilerinin devreye girmesiyle esnekleşme, yerelleşme ve kurlsızlaşma üretim ve emek süreçlerini parçalarken iş ilişkilerini ve biçimini de farklılaştırmıştır. Özellikle 2003’teki 4857 sayılı İş Yasası ile esnek, güvencesiz ve atipik çalışma biçimleri giderek yaygınlaşmıştır. Bu süreçte sosyal devletle birlikte ona özgü sosyal politika modeli de tasfiye olmuş, yerine ihsan ve himmete dayanan “muhafazakar hayırseverlik” denilebilecek yeni bir model gelişmiştir. Bu çerçevede sınıfsal ihtiyaç ve talepler emek-sermaye ilişkisi dışına taşınarak, ikincilleşmiş ve İslami yerel yönetimler ve cemaatler aracılığıyla yoksul halk kitleleri siyasal İslam’la bütünleştirilmiştir. Çalışma ilişkilerinin İslamileşmesi, işçinin homo economicustan homo islamicusa dönüşmesine yol açmıştır. Bu amaç doğrultusunda, yeni iş ilişkileri ile buna özgü sosyal politika mekanizmaları, sınıf üyelerinin siyasal yönelimlerini de belirlemiştir. Zira sömürden doğan eşitsizlikler yardımseverlikle telafi edilebilecek bir toplumsal gerçekliğe dönüşerek sınıfsal özünden soyutlanmıştır.

Son olarak, olağanüstü devlet biçiminin özgül halini yaşadığımız süreç, sermaye birikiminin yeni mekanizmalarını ve gerekli hukuksal ve politik gücü yeniden ele alabilmek adına yeni bir yönetim biçimine evrilmektedir. Dolayısıyla başkanlık rejimi olarak gündemi kaplayan bu yeni açılım dönemi bir devlet krizi olarak yorumlanabilir.

Ancak sürecin hala devam ediyor olması ve dünya ölçeğinde iktisadi kodların yeniden tanımlanması, yeni paylaşım alanlarında söz sahibi olabilmek adına savaş politikalarının devam etmesi AKP iktidarının krizinin nasıl olacağına dair önemli parametreler arasında yer alır. Buna ek olarak, toplumsal alanın tüm bu dönüşümlere karşılık bir direniş gösterip göstermeyeceği de önemli bir dinamiktir.

KAYNAKÇA

- AB Komisyonu. (2007). *Türkiye İlerleme Raporu*. Brüksel: Avrupa Komisyonu.
- Adaş, E. B. (2003). Profit and the Prophet: Culture and Politics of Islamic Entrepreneurs in Turkey. *Yayımlanmamış doktora tezi*. Illinois Üniversitesi.
- Adaş, E. B. (2009). Production of Trust and Distrust: Transnational Networks, Islamic Holding Companies and the State in Turkey. *Middle Eastern Studies*(45:4), 625-636.
- Aglietta, M. (1988, November-December). Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change. *New Left Review*(232), 41 -90.
- AK Parti. (2002). *Önsöz*. Ak Parti Tüzüğü.
- Akça, İ. (2014b). AKP, Hegemonya Projesi ve Kriz Dinamikleri. *Başlangıç*.
- Akça, İ., & Özden, B. A. (2014a). AKP ve Türkiye’de Neoliberal Otoriterizmin Sınıfsal Dinamikleri. *Başlangıç*(2).
- Akdoğan, Y. (2003). *Muhafazakar Demokrasi*. Ankara: AK Parti.
- Akdoğan, Y. (2004). *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*. Ankara: AK Parti.
- Akkaya, Y. (2004). Küreselleşme Versus Sendikasılaştırma ve Yoksullaştırma. *Çalışma ve Toplum*(3), 93-122.
- Akkaya, Y. (2004). Türkiye’de İmalat Sanayiinde Emek ile Sermaye Arasında Bölüşüm Sorunu. 10. 31., 2017. tarihinde <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbare/erc2002/pdf/P082.pdf> adresinden alındı
- Akkaya, Y. (2013). *Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*. Eskişehir: AOF yayınları.
- AKP. (2003). *T.C 58. Hükümet Acil Eylem Planı (AEP)*.

- Aktaş, A. S. (2001). Türkiye Örneğinde Sınıf Analizleri ve Sınıf Şemaları. *Toplum ve Bilim*, 210-228.
- Aktaş, Ü. (2003). Özgürlükçü demokrasiden muhafazakar demokrasiye: Bir söylemsel değişimin eleştirisi. *Birikim*(172), 68-73.
- Aktay, Y. (2004). Muhtaç olduğu kudret.? Kendi "merkez"inde AKP, İslamcılık ve meşruiyet. *Birikim*(181), 46-61.
- Akyüz, F. (2010). Sosyal Güvenliğin Dönüşümü ve Sosyal Güvenlik Kurumu. *ALMANAK 2010 Analizleri*. içinde İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Alvater, E. (1973). Notes on Some Problems of State Interventionism. *Kapitalistate 1*, 97-108.
- Arın, T. (1986). Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, 86-125.
- Arın, T. (2004). Refah Devleti Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu. N. Balkan, & S. Savran içinde, *Neoliberalizmin Tahribatı Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*. İstanbul: Metis.
- Arslan, E. (2004). Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloku Karşısında Değişen Strateji ve Konumları. N. Balkan, & S. Savran içinde, *Sürekli Kriz Politikaları Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet*. İstanbul: Metis.
- Arslan, N. (2017, Haziran). Türkiye'nin Neoliberalleşme sürecinde İşçi Sınıfının Siyasal Yönelimi. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 8(11), 99-116.
- ASPB. (tarih yok). 10 13, 2017 tarihinde <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.633.pdf> adresinden alındı
- ASPB. (2014). *Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler, Öneriler*. Ankara: T.C Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Atasoy, Y. (2009). *Islam's Marriage with Neoliberalism State Transformation in Turkey*. New York: Palgrave.
- Avcıoğlu, D. (1962, Mart). Kalkınma Stratejisi. *Yön Dergisi*, 8.

- Avcioğlu, D. (1996). *Türkiyenin Düzeni (Dün- Bugün- Yarın)* (Cilt 2). İstanbul: Tekin.
- Aydın, S., & Taşkın, Y. (2015). *1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim.
- Bahçe, S., Yücesan-Özdemir, G., Voyvoda, E., Özdemir, A. M., Candan, A. M., & Kurt, I. (2011). *Emek Politikaları: Ne Oluyor? Ne Yapmalı?* Ankara: Belediye-İş Yayınları.
- Baran, A. P., & Sweezy, M. P. (1970). *Tekelci Kapitalizm*. (F. Onaran, Çev.) Ankara: Doğan Yayınevi.
- Bayramoğlu, A. (2004). Seçim sonuçlarının dip akıntıları. *Birikim*(180), 35-39.
- Bedirhanoğlu, P. (2009). Türkiye'de Neoliberal Otoriter Devletin AKP'li Yüzü. İ. Uzel, & B. Duru (Dü) içinde, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)* (s. 40-66). Ankara: Phoenix.
- Beriş, E. (2008). Türkiye'de 1980 Sonrası Devlet Sermaye İlişkileri Ve “Parçalı Burjuvazi”nin Oluşumu. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(69), 33-45.
- Bernstein, H. (1977). Notes on capital and peasantry. *Review of African Political Economy*(4:10), 60-73.
- Bianchi, R. (1984). *Interest Groups and Political Development in Turkey*. NJ: Princeton.
- Bonefeld, W. v. (1991). Introduction: Post-fordism and Social Form. B. v. (der.) içinde, *Post-fordism and Social Form*. Houndmills, Hampshire: Macmillan.
- Bora, T. (2009). AKP: Yeni Sağ. Ü. Kurt (Dü.) içinde, *AKP Yeni Merkez Sağ mı?* (s. 123-131). Ankara: Dipnot.
- Boratav, K. (1989). Türkiye’de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidar ile İlişkileri. *Marksizm ve Gelecek*, 1.
- Boratav, K. (1990a). Türkiye’de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi: Ç. Keyder’in Kitabının Düşündürdükleri. *Marksizm ve Gelecek*, 3, 61-73.
- Boratav, K. (1990b). Sermayenin İç Çelişkileri. *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar*. içinde İstanbul: BDS.

- Boratav, K. (1995). İktisat Tarihi: 1981 -1994. S. Akşin içinde, *Çağdaş Türkiye 1980-1995* (Cilt 5, s. 265-352). İstanbul: Cem Yayınları.
- Boratav, K. (2004). *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profileri*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Boratav, K. (2005a). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Boratav, K. (2005b). *1980li Yıllarda Türkiyede Sınıflar ve Bölüşüm*. Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2007). *Türkiye'de İktisat Tarihi 1908-1985*. Ankara: Gerçek Yayınevi 1990; (genişletilmiş) İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2009*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Boratav, K., Yeldan, E., & Köse, A. (2000). Globalization, Distribution And Social Policy: Turkey: 1980-1998. *CEPA and The New School for Social Research*. içinde New York: Working Paper Series.
- Boyer, R. (1990). *The Regulation School: A Critical Introduction*. New York: Colombia University Press.
- Braverman, H. (1998). *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Brown, R. (1997). Introduction: Work and employment in the 1990s. R. Brown (Dü.) içinde, *The Changing Shape of Work*. Hounsdsmill: Macmillan.
- BSB. (2007). *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset*. İstanbul: Yordam.
- BSB. (2008). *2008 Kavşağında Türkiye/Siyaset, İktisat ve Toplum*. İstanbul: Yordam.
- BSB. (2015). *AKP'li Yıllarda Emegın Durumu*. İstanbul: Yordam.
- Buğra, A. (2002, Nisan). Labor, Capital, and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 38(2), 187-204.
- Buğra, A. (2013). *Devlet ve İş Adamları*. İstanbul: İletişim.
- Buğra, A. (2015). *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*. İstanbul: İletişim.

- Buğra, A., & Keyder, Ç. (2013). *Sosyal Politika Yazıları*. İstanbul: İletişim.
- Bulut, F. (1999a). *Tarikat Sermayesi I: İslam Ekonomisinin Eleştirisi*. İstanbul: Su Yayınları.
- Bulut, F. (1999b). *Tarikat Sermayesi II İslamcı Şirketler Nereye?* . İstanbul: Su Yayınları.
- Burawoy, M. (1985). *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. New York: Verso.
- Bürke, Y., & Özügür, M. (2011). 21. Yüzyılda Toplumsal Hak Mücadelelerinin Sınıf İçeriği. Y. Bürke, M. Özügür, Y. Özdek, & E. Elgür (Dü) içinde, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri* (Cilt 1, s. 15 -50). Ankara: Nota Bene.
- Bütün, M. (2010). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifinden Çocuk Bakım Hizmetleri: Farklı Ülke Uygulamaları*. Ankara: Afşaroğlu Matbaası.
- Can, K. (1997). Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne Yaptı? *Birikim*(99), 59-65.
- Castells, M. (2008). *Ağ Toplumunun Yükselişi*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü., & Yeldan, E. (2000, Ocak). Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s. *Development and Change*, 31, 481- 508.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü., & Yeldan., E. (2005). The Turkish Encounter with Neoliberalism: Economics and Politics in the 2000/2001 Crises. *Review of International Political Economy*(12: 3), 387-408.
- Clarke, S. (1992). The Global Accumulation of Capital and the Periodisation of the Capitalist State Form. W. Bonefeld, & vd. içinde, *Open Marxism* (Cilt 1). Londra: Pluto Press.
- Coates, D. (2000). *Models of Capitalism: Growth and Stagnation in Modern Era*. Cambridge: Polity Press.
- Coşar, S., & Yeğenoğlu, M. ((2011). New Ground for Patriarchy in Turkey? Gender Policy in the Age of AKP. *South European Society and Politics*, 16(4), 555-573.

- Coşar, S., & Yücesan-Özdemir, G. (2014). *Iktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar*. İstanbul: Metis.
- Coşkun, M. K. (2013). *Sınıf, Kültür ve Bilinç: Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çamurcu, K. (2003). İslamcılığın değişim iradesi. *Birikim*(174), 57-63.
- Çelik, A. v. (2006). Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları Üstüne. *Çalışma ve Toplum*, 11 -29.
- Çetik, M., & Akkaya, Y. (1999). *Türkiye'de Endüstri İlişkileri*. İstanbul: Türk Tarih Vakf.
- Çınar, M. (2004). Seçimler vasıtasıyla AKP üzerine. *Birikim*(180), 31-35.
- Çınar, M. (2005). *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*. Ankara: Dipnot.
- Çınar, M. (2006). Turkey's Transformation under the AKP Rule. *The Muslim World*(96:3), 469-86.
- Çınar, M. (2009). Akp: İslamcılıktaki Dönüşümün Sınırları. A. Uysal (Dü.) içinde, *Siyasal İslam ve Liberalizm* (s. 146-168). İzmir: Yayın Kitabevi Yayınları.
- Çınar, M. (2015). *Vesayetçi Demokrasiden "Milli" Demokrasiye*. İstanbul: Birikim Kitapları.
- Dar, A., & Tzannatos, Z. (1999). *Active Labor Market Programs: A Review of The Evidence from Evaluations, Social Protection Department Working Paper*. Washington: World Bank.
- Demir, Ö., Acar, M., & Toprak, M. (2004, Kasım). Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges. *Middle Eastern Studies*, 40(6), 166-88.
- Develioğlu, A. T. (2010). Diktatoryanın Organik Aydınları: Liberal-Muhafazakar Entelijansiya. Ç. Sümer, & F. Yaşlı (Dü.) içinde, *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak* (s. 135-175). Ankara: Tan.
- Dinler, D. (2003). Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi. *Praksis*, 17-54.

DİSK. (2016). *Sendikalaşma ve Toplu İş Sözleşmesi Raporu*. 12. 20., 2017 tarihinde <http://disk.org.tr/2016/08/sendikalasma-ve-toplu-is-sozlesmesi-raporu/> adresinden alındı

Doğan, A. E. (2007). *Eğreti Kamusalılık Kayseri Örneğinde İslamcı Belediyecilik*. İstanbul: İletişim.

Doğan, E. A. (2006, Güz). Siyasal Yansımaları ile İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Subat Süreci. *Mülkiye Dergisi*, 30(252), 47-68.

Doğan, Y. (1985, Mart 30). Özal TV’de Konuştu, Newsweek’e Demeç Verdi. Cumhuriyet Gazetesi.

DPT. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*. Ankara.

Ekonomi Forumu. (1998). *Dünya Ticaret Örgütü’nün Tarım Anlaşması ve Türkiye*. İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung.

Ekzen, N. (2009). AKP İktisat Politikaları (2002-2007). İ. Uzgel, & B. Duru içinde, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*. Ankara: Phoenix.

Eraydın, A. (2000). Dış Pazarlara Eklemlenmeye Çalışan Konfeksiyon Sanayiinde Üretimin Örgütlenmesi ve Emek Süreçleri. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 27(1-2), 91-117.

Erbakan, N. (1991). *Adil Ekonomik Düzen*. Ankara: Refah Partisi.

Erbakan, N. (1993). *Adil Düzen*. Ankara: Refah Partisi.

Ercan, F. (2004). Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış. N. Balkan, & S. Savran içinde, *Sürekli Kriz Politikaları Türkiye’de Sınıf, İdeoloji ve Devlet*,. İstanbul: Metis.

Ercan, F. (2004). Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış. N. Balkan, & S. Savran (Dü) içinde, *Neoliberalizmin Tahribatı 2000’li Yıllarda Türkiye 2* (s. 9-44). İstanbul: Metis.

- Erder, S., & İncioğlu, N. (2008). *Türkiye’de Yerel Politikanın Yükselişi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Örneği, 1984- 2004*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, S., & Kutlu, D. (2014). Dünyada ve Türkiye’de Çalışan Yoksulluğu: İşgücü Piyasası ve Sosyal Koruma Politikaları Bağlamında Bir Değerlendirme. *Çalışma ve Toplum*, 63-114.
- Ergil, D. (1995). *Doğu Sorunu: Teşhisler, Tespitler; Özel Araştırma Raporu*. Ankara: TOBB.
- Ersoy, D., & Üstüner, F. (2016). ‘Liberal intellectuals’ narration of the justice and development party in Turkey. *Turkish Studies*, 17(3), 406-428.
- Ersöz, H. Y. (2011). Sosyal Politikada Yerelleşme. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayın.
- Ertekin, O., Özsu, F., & Şakar, M. (2014). *Türkiye’de İktidar Geleneği: Türkleşmek, İslamlaşmak, Memurlaşmak Yargıda Kumpasın Köşe Taşları AKP ve Cemaat*. İstanbul: Tekin.
- Ertüreten, M. B. (1996). *Cumhuriyet Döneminde Sınıflaşma Süreci ve Halkçı Sol*. İstanbul.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Femia, J. V. (1981). *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*. Oxford: Clarendon Press.
- Flora, P., & Heidenheimer, A. J. (1990). *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick: London: Transaction Publishers.
- Friedland, R. v. (1985). *Powers of Theory Capitalism, the State and Democracy*. Cambridge: Cambridge University.
- Friedman, M. (1988). *Kapitalizm ve Özgürlük*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and The Last Man*. New York: The Free Press.

Fukuyama, F. (2005). *Devletin İnşası: 21. Yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Gamble, A. (1994). *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism*. New York: Palgrave.

Gibbon, P., & Neocosmos, M. (1985). Some Problems in the Political Economy of "African Socialism. H. Bernstein, & B. K. Campbell (Dü) içinde, *Contradictions of Accumulation in Africa*. Beverly Hills,: Sage.

Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.

Gramsci, A. (1986). *Hapishane Defterleri: Seçmeler*. (K. Somer, Çev.) Ankara: Onur Yayınları.

Gülalp, H. (1985). Patterns of Capital Accumulation and State-Society Relations in Turkey. *Journal of Contemporary Asia*(15:3), 329-348.

Gülalp, H. (1987). *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. Ankara: Yurt.

Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*. İstanbul: Belge.

Gülalp, H. (1997). Globalizing Postmodernism: İslamısı and Western Social Theory. *Economy and Society*(26: 3), 419-33.

Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti*. İstanbul: Metis .

Gülalp, H. (2007). Patterns of capital accumulation and state-society relations in Turkey. *Journal of Contemporary Asia*, 15(3), 329-248.

Gümüşçü, Ş. (2010). Class, Status, and Party: The Changing Face of Political İslam in Turkey and Egypt. *Comparative Political Studies*(43:7), 835-61.

Günaydın, G. (2009). Türkiye Tarım Politikalarında “Yapısal Uyum”: 2000’li Yıllar. *Mülkiye Dergisi*, 33(262).

Gündoğdu, İ. (2009). Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme. *Praksis*(19), 267-302.

- Harvey, D. (1999). *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. (S. Savran, Çev.) İstanbul: Metis.
- Heclo, H. (1990). Toward a New Welfare State. P. Flora, & A. J. Heidenheimer (Dü) içinde, *The Development Of Welfare States in Europe and America*. Londra: Transaction.
- Hendrick, J. (2013). *Gülen : the ambiguous politics of market Islam in Turkey and the World*. New York and London: New York Press.
- Hendrick, J. D. (2009). Globalization, Islamic Activism, ve Passive Revolution in Turkey: the Case of Fethullah Gülen. *Journal of Power* 2, 3, 343-368.
- Hendrick, J. D. (2014). Küreselleşme, İslami Aktivizm, ve Türkiye'de Pasif Devrim. N. Balkan, E. Balkan, & A. Öncü (Dü) içinde, *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP* (s. 337-383). İstanbul: Yordam.
- Heper, M. (2005). The Justice and Development Party Government and the Military in Turkey. *Turkish Studies*, 6(2), 215-231.
- Heper, M. (2012). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı.
- Hirsch, J. (1978). The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State. J. Holloway, & S. Picciotto (Dü) içinde, *State and Capital: A Marxist Debate* (s. 57-108). London: Edward Arnold.
- Holloway, J., & Picciotto, S. (2004). Sermaye, Kriz ve Devlet. S. Clarke (Dü.) içinde, *Devlet Tartışmaları: Marxist bir Devlet Kuramına Doğru*. İstanbul: Ütopya.
- Hoşgör, E. (2011). Islamic Capital/ Anatolian Tigers: Past ve Present. *Middle Eastern Studies*(47:2), 343-360.
- Hoşgör, E. (2014). İslami Sermaye. N. Başkan, E. Balkan, & A. Öncü içinde, *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam.
- Hülagü, F. (2010). Türkiye'de Entelektüel Alan ve Liberal Sol Entelektüeller. Ç. Sümer, & F. Yaşlı (Dü) içinde, *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak* (s. 175-207). Ankara: Tan.

- İlkkaracan, İ., & Yörükoğlu, A. (2004). Ücret Belirleme Süreci. S. Gürsel, A. Eratak, I. İlkkaracan, H. Levent, K. Orhan, D. Sezer, . . . M. Ulus (Dü) içinde, *Türkiye İsgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İssizlik*. İstanbul: TÜSIAD.
- İlkkaracan-Ajas, İ. (2012). Türkiye’de Kadın İstihdam Sorununa Farklı Bir Yaklaşım. *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi*. içinde Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını.
- İnsel, A. (2002). Olağanlaşan Demokrasi ve Modern Muhafakârlık. *Birikim*(163-164), 21-28.
- İnsel, A. (2003). The AKP and Normalizing Democracy in Turkey. *The South Atlantic Quarterly*(102: 2-3), 293-308.
- Jessop, B. (1982). *The Capitalist State*. Oxford: Martin Robertson.
- Jessop, B. (1982). *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*. Oxford: Martin Robertson.
- Jessop, B. (1983). Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects. *Kapitalistate*, Double Issue 10/11.
- Jessop, B. (1985). *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*. Londra: Macmillan.
- Jessop, B. (1988). *Thatcherism: A Tale of Two Nations*. Cambridge: Politiy Press.
- Jessop, B. (1990). *The State Theory: Putting the Capitalist State In Its Place*. Londra: Oxford University Press.
- Jessop, B. (1991a). Thatcherism and Flexibility: The White Heat of a Post- Fordist Revolution. Bob Jessop, Hans Kastendiek, Klaus Nielsen, & O. K. Pedersen (Dü) içinde, *The Politics of Flexibility: Restructuring State and Industry in Britain, Germany and Scandinavia* (s. 135-161). Edward Eldar.
- Jessop, B. (1991b). The Welfare State in The Transition from Fordism to Post-Fordism. Bob Jessop, Hans Kastendiek, Klaus Nielsen, & O. K. Pedersen (Dü) içinde, *The Politics of Flexibility: Restructuring State and Industry in Britain, Germany and Scandinavia* (s. 82-104). Edward Eldar.

- Jessop, B. (1994a). Post-fordism and The State. A. (. Amin içinde, *Post-Fordism Reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Jessop, B. (1994b). The Transition to Post-Fordism and Schumpeterian Workfare State. B. B. Loader (Dü.) içinde, *Towards a Post-Fordist Welfare State*. Londra: Routledge.
- Jessop, B. (2001). Regulation Theory and The Crisis of Capitalism. 1,2,3,4,5. Londra: Edvar Elgar Publishing Limited.
- Jessop, B. (2004). Birikim Stratejileri, Devlet Biçimleri ve Hegemonya Projeleri. S. Clarke içinde, *Devlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* (İ. Yıldız, Çev.). Ankara: Ütopya.
- Jessop, B. (2005a). Birikim stratejileri, Devlet Biçimleri ve Hegemonik Projeleri. A. Ö. B. Yarar içinde, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist* (s. 153-189). İstanbul: İletişim.
- Jessop, B. (2005b). *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*. (B. Yarar, & A. Özkazanç, Dü) İstanbul: İletişim.
- Jessop, B. (2007). *State Power: A Strategic-Relational Approach*. Cambridge: Polity.
- Jessop, B. (2008). *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*. Ankara: Epos.
- Jessop, B. (2009). *Kapitalist Devletin Geleceği*. Ankara: Epos.
- Jessop, B. (2011). Bob Jessop Röportajı: Devleti Dönüşümü Neoliberalizmin Krize Refleksidir. 12. 8., 2017 tarihinde <https://selcukoktay.wordpress.com/2011/03/11/bob-jessop-roportajidevletin-donusu-neoliberalizmin-krize-refleksidir/> adresinden alındı
- Kahraman, H. B. (2008, Eylül 15). Anadolu-İstanbul Meydan Muharebesi. *Sabah Gazetesi*.
- Kalkınma Bakanlığı. (2015). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014*. 12. 11., 2017 tarihinde <http://www.kalkinma.gov.tr> adresinden alındı
- Kanar, H. (1997). *Türkiye’de Sınıfların Dünyü Bugünü Yarını*. Ankara: Doruk.

- Kapar, R. (2015). AKP İktidarında Sosyal Sigortalar. M. Koray, & A. Çelik (Dü) içinde, *Himmet, Fıtrat, Piyasa* (s. 195-228). İstanbul: İletişim.
- Karagöl, E. T. (2013). The Turkish Economy During the Justice and Development Party Decade. *Insight Turkey*(15(4)), 115-29.
- Karahanogulları, Y. (2017). Türkiye'de Kamu Maliyesinin Dönüşümü 1998-2017. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72(1), 259-289.
- Kazgan, G. (2013). 1960'lı Yıllarda Türkiye'de Planlı Ekonomi'nin Başarısı ve Günümüze Kalanlar. R. F. Barbaros, & E. J. Zürcher (Dü) içinde, *Modernizmin Yansımaları: 60'lı Yıllarda Türkiye*. Ankara: Efil.
- Kepenek, Y. (1993). *100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Keyder, Ç. (1987). *State and Class in Turkey-A Study in Capitalist Development*. Londra ve New York: Verso.
- Keyder, Ç. (2004, Temmuz Ağustos). The Turkish Bell Jar. *New Left Review*(28), 65-84.
- Keyder, Ç. (2006a). Türkiye Demokrasisi'nin Ekonomi Politikası. I. Shick, & E. A. Tonak içinde, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (s. 38-76). İstanbul: Belge.
- Keyder, Ç. (2006b). İktisadi Gelişme ve Bunalım. I. Shick, & E. A. Tonak içinde, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (s. 310-326). İstanbul: Belge.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim.
- Keyman, F., & Öniş, Z. (2003). A New Path Emerges. *Journal of Democracy*(14:2), 80-95.
- Keyman, F., & Öniş, Z. (2007). Globalization, and Social Democracy in the European Periphery: Paradoxes of the Turkish Experience. *Globalizations*(14:2), 211- 29.
- King, D. S. (1987). *The New Right: Politics, Markets and Citizenship*. Londra: Macmillan.
- Koç Yayın Topluluğu. (2013). Bizden Haberler: Özel Sayı 405.

- Koç, Y. (1998). *100 Soruda Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Koç, Y. (2003). *Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*. İstanbul: Kaynak.
- Koray, M. (2008). *Sosyal Politika*. Ankara: İmge.
- Koyuncu, B. (2002). Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı? F. Keyman (Dü.) içinde, *Liberalizm, Devlet, Hegemonya*. İstanbul, Everest.
- Köse, A. H., & A. Ö. (2000). 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii. *Toplum ve Bilim*(86), 72-91.
- Köse, A. H., & Öncü, A. (1998). Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu imalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz? *Toplum ve Bilim*, 77, 135 -58.
- Köse, A., & Bahçe, S. (2009). Hayırsever' Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk. I. Uzgel, & B. Duru (Dü) içinde, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* (s. 492-509). Ankara: Phoenix.
- Kutlu, D. (2015). *Türkiye’de Sosyal Yardım Rejiminin Oluşumu Birikim, Denetim, Disiplin*. Ankara: NotaBene .
- Laçiner, Ö. (2002, Kasım- Aralık). DP, ANAP ve Sonunda AKP. *Birikim*(163-164), 11-20.
- Lash, S., & Urry, J. (1987). *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Politiy Press.
- Lipietz, A. (1993). Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları. *Toplum ve Bilim*(61), 58-82.
- Lipset, S. M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday&Company.
- Macciocchi, M. A. (1977). Hegemonya, Tarihi Blok, Devlet. *Birikim*(26), 41-66.

Mai ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu. (tarih yok). IMF Politikalarının Çeşitli Ülkelerdeki Sonuçları. 10 11, 2017 tarihinde

<http://www.antimai.org/eko/eyapiyol1.htm> adresinden alındı

Marx, K. (2005). *Ekonomi Politikiğin Eleştirisine Katkı*. Ankara: Sol.

Marx, K. (2011). *Kapital* (Cilt 1). (M. Selik, & N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam .

Marx, K. (2013). *Alman İdeolojisi*. (T. Ok, & O. Geridönmez, Çev.) İstanbul: Evrensel.

Marx, K. (2016). *Fransa'da İç Savaş*. (E. Özalp, Çev.) İstanbul: Yordam.

Marx, K. (2016). *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*. (T. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim.

Memur-Sen. (2017). *Türkiye'de Cami ve İmam Sayıları (2005-2015)*. 12. 20., 2017 tarihinde <http://www.memursen.org.tr/turkiyede-cami-ve-imam-sayilari-2005-2015> adresinden alındı

Miliband, R. (1969). *The State in Capitalist Society*. New York: Basic Books.

Miliband, R. (1989). *Kapitalist Devlet*. (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.

Miliband, R., Poulantzas, N., & Laclau, E. (1990). *Kapitalist Devlet Sorunu*. (Y. Berkman, Çev.) İstanbul: İletişim.

Milios, J. v. (2002). *Karl Marx and the Classics An Essay on Value, Crises and the Capitalist Mode of Production*. USA: Ashgate Publishing.

Milli Selamet Politikası. (1973). *Seçim Beyannamesi*. İstanbul: Fatih Yayınevi.

Mishra, R. (1990). *The Welfare State in Capitalist Society*. New York: Routledge.

Miş, N., & Eren, A. (2014). *Siyasal Partilerin Yerel Vizyonu İstanbul Seçimleri*. İstanbul: SETA.

MÜSİAD. (1994). *İş Hayatında İslam İnsanı*. İstanbul: Müsiad.

Nelson, J. M. (1994). *Organized Labor, Politics and Labor Market Flexibility in Developing Countries*. Susan Horton, Ravi Kanbur, & D. Mazumbar (Dü)

- içinde, *Labor Markets in an Era of Adjustment EDI Development Studies*. London: World Bank Press.
- Nozick, R. (1974). *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Blackwell.
- Offe, C. (1984). *Contradictions of Welfare State*. Cambridge: MIT Press.
- Oğuz, Ş. (2012). Türkiye'de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 45, 2-15.
- Oğuz, Ş. (2016). "Yeni Türkiye"nin Siyasal Rejimi. T. Tören, & M. Kutun (Dü) içinde, *Yeni Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar* (s. 81-128). İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Onaran, O. (2002). Measuring Wage Flexibility: the Case of Turkey Before and After Structural Adjustment. *Applied Economics*(34), 767 -81.
- Ozan, E. D. (2012). *Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet*. İstanbul: Metis.
- Ölmezoğulları, N. v. (2002, Eylül-Ekim). 3 Kasım 2002 Seçimi Öncesi Siyasi Parti Ekonomik Programlarına Bakış. *Mülkiye Dergisi*.
- Öngen, T. (1997). Sınıf Mücadelesi Rejimi olarak Esneklik. *Petrol-İş Yıllığı (1995-1996)* (s. 829-848). içinde İstanbul: Petrol-İş Yayınları.
- Öngen, T. (1998). İşçi Sınıfının Yeniden Yapılandırılması. *Kongresi '97, Sanayi* (s. 196-200). içinde Ankara: Makine Mühendisleri Odası Yayınları.
- Öngen, T. (2005). İşçi Sınıfının Yapısı ve Mücadele Pratiklerini Belirleyen Nesnel Koşullar. I. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu içinde, *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler*. İstanbul: TÜSAM: SAV.
- Öngen, T. (2011). Yeni Liberal Dönüşüm Projesi ve Türkiye'nin Deneyimi. A. H. Köse, F. Şenses, & E. Yeldan (Dü) içinde, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar* (s. 161 -190). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öniş, Z. ((2006a). The Political Economy of Turkey's Justice and Development Party. H. M. Yavuz (Dü.) içinde, *The Emergence of a New Turkey and the Ak Parti*. Salt Lake City: The University of Utah Press.

- Öniş, Z. (2003). The Post-war Development Performance of the Turkish Economy: A Political Economy Perspective. C. Kolhas, & G. G. Şenesen içinde, *Greece and Turkey in the 21" Century: Conflict or Cooperation?* New York: Nova.
- Öniş, Z. (2006b). The Political Economy of Islam and Democracy in Turkey: From the Welfare Party to the AKP. D. Jung (Dü.) içinde, *Democracy and Development: New Political Strategies for the Middle East*. NewYork: Palgrave.
- Öniş, Z., & Türem, U. (2001). Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations. *Turkish Studies*(2: 2), 94- 120.
- Özcan, G. B., & Çokgezen, M. (2003). Limits to Alternative Forms of Capitalization: The Case of Anatolian Holding Companies. *World Development*, 31(12), 2061-2084.
- Özcan, G. B., & Çokgezen., M. (2006). Trusted Markets: The Exchanges of Islamic Companies. *Comparative Economic Studies*(48), 132-155.
- Özdemir, Ş. (2004). MÜSİAD ve HAK-İŞ'i Birlikte Anlamak. Y. Aktay (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık (cilt 6)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, Ş. (2006). *Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*. Ankara: Vadi.
- Özel, S. (2003). After the Tsunami. *Journal of Democracy*(14:2), 80-94.
- Öztürk, Ö. (2014). Türkiye'de İslamcı Büyük Burjuvazi. N. Başkan, E. Balkan, & A. Öncü içinde, *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam.
- Özügürlü, M. (2009). Taşeronlaşma, Güvencesiz İstihdam ya da 'Hayatta Dikiş Tutturamama' Halleri Üzerine. *Memleket Siyaset Yönetim*, 4(9), 122-8.
- Pelizzon, S., & Casparis, J. (1999). Dünya Beşeri Refahı. I. Wallerstein, & T. K. Hopkins içinde, *Geçiş Çağı/ Dünya Sisteminin Yörüngesi 1945-2025* (N. Ersoy, E. Abadoğlu, O. Akalın, & Y. Kaya, Çev.). Avesta.

- Petrol İş. (2000). Ücret ve İşçilik Maliyeti. *Petrol- İş Yıllığı (1997-1999)* (s. 499-515). içinde İstanbul: Petrol-İşYayınları.
- Poulantzas, N. (1976, Ocak-Şubat). The Capitalist State: Reply to Miliband and Laclau. *New Lef Review*(95).
- Poulantzas, N. (1978). *Classes in Contemporary Capitalism*. Londra: NLB.
- Poulantzas, N. (1980). *State, Power, Socialism*. Londra: Verso.
- Poulantzas, N. (2004). *Faşizm ve Diktatörlük*. (A. İnsel, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Poulantzas, N. (2006). *Devlet, İktidar ve Sosyalizm*.. (T. Ilgaz, Çev.) İstanbul: Epos.
- Poulantzas, N. (2008a). The Political Forms of Military Coup d'état. J. Martin içinde, *The Poulantzas Reader*. Londra: Verso.
- Poulantzas, N. (2008b). Preliminaries to the Study of Hegemony in the State. J. Martin içinde, *The Poulantzas Reader*. London: Verso.
- Poulantzas, N. (2013). *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*. (J. Martin, Dü., A. Sarı, & S. Güzelsarı, Çev.) Ankara: Dipnot.
- Poulantzas, N. (2014). *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. (Ş. Ünsaldı, Çev.) Ankara: Epos.
- Refah Partisi. (1993). *4. Olağan Büyük Kongresi Faaliyet Raporu*. Ankara: Gümüş Matbaacılık.
- Rodrik, D. (2011). *Akıllı Küreselleşme*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Sandıkçı, Ö., & G., G. (2001). Fundamental Fashions: Th Cultural Politics of the Turban and the Levi's. *Advances in Consumer Research*(28), 146-150.
- Saraçoğlu, C. (2011). İslami-Muhafazakar Milliyetçiliğin Millet Tasarımı: AKP Döneminde Kürt Politikası. *Praksis*, 31-54.
- Saraçoğlu, C. (2013). AKP, Milliyetçilik ve Dış Politika: Bir Milliyetçilik Doktrini olarak Stratejik Derinlik. *Alternatif Politika*, 5(1), 52-68.

- Sarioğlu, F. (2007). Türkiye’de Yerel Yönetim Reformları Üzerine: Ekonomik Bir Yaklaşım. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 16(4), 21- 37.
- Savran, S. (2010). *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908:1980*. İstanbul: Yordam.
- Savran, S. (2014). İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı. N. Başkan, E. Balkan, & A. Öncü içinde, *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam.
- Schick, I. C., & Tonak, A. E. (1981, Winter). The Political Economy of Quicksand: International Finance and the Foreign Debt Dimension of Turkey's Economic Crisis. *The Insurgent Sociologist*, X(3).
- Skocpol, T. (1985). Bringing the State Back in: Strategies of Analysis in Current Research. P. B. (vd.) içinde, *Bringing The State Back In*. NewYork: Cambridge Uni.
- Sosyal-İş. (2010). *Kadın Emeği ve İstihdamı Raporu*.
- Sosyal-İş. (2013). *Türkiye’de Fiili Çalışma Süreleri Sorunu*. İstanbul: Sosyal-İş Sendikası.
- Sönmez, M. (1986). *Türkiye Ekonomisinde Bunalım, 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politikası*. İstanbul: Belge.
- Sönmez, M. (2010). *Teğet’in Yıkımı. . . Dünyada Türkiye’de Küresel Krizin 2009 Enkızı ve Gelecek*. İstanbul: Yordam .
- Sönmez, M. (2015). *AK Faşizmin İnşaat İskelesi*. Ankara: Notabene.
- Stepan, A. (1985). State Power and Strength of Civil Society in Southern Core of Latin America. P. B. (vd.) içinde, *Bringing The State Back In*. Newyork: Cambridge University.
- Sunar, I., & Sayarı, S. (1986). Democracy in Turkey: Problems and Prospects. G. O’Donnell (Dü.) içinde, *Transition from Authoritarian Rule in Southern Europe*. Baltimore: John Hopkins University.

- Sümer, Ç., & Yaşlı, F. (2010). Liberal-Muhafazakar İttifak Üzerine Notlar. Ç. Sümer, & F. Yaşlı (Dü) içinde, *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak* (s. 9-29). Ankara: Tan.
- Şen, M. (2010). Transformation of Turkish Islamism ve the Rise of the Justice ve Development Party. *Turkish Studies*(11:1), 59-84.
- Şenses, F. (1993). Ekonomide Devletin Rolü ve Özelleştirme Tartışmaları Çerçevesinde Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB)'nin KİT Çalışmaları. B. K. 93 Sanayi Kongresi içinde, *Kamu Sektörüne Devletin Rolü; KİT'ler: Değerlendirme Öneriler ve Özelleştirme*. Ankara: TMMOB.
- Şenses, F. (2003). Economic Crisis as an Instigator of Distributional Conflict: The Turkish Case in 2001. B. Rubin, & Z. Öniş içinde, *Turkey's Economy in Crisis*. London: Frank Cass.
- Şimşek, H. A. (2007). Türkiye'de 2000 sonrasında Uygulanan İstikrar Programlarının Kamu Maliyesine Etkileri. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(512).
- Tanyılmaz, K. (2014). Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak. N. Başkan, E. Balkan, & A. Öncü içinde, *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam.
- Taşkın, Y. (2009). Türkiye'de Sınıfsal Yeniden Yapılanma, AKP ve Muhafazakâr Popülizm. Ü. Kurt (Dü.) içinde, *AKP Yeni Merkez Sağ mı?* (s. 157- 180). Ankara: Dipnot.
- Taşkın, Y. (2013). *AKP Devri*. İstanbul: İletişim.
- Taşkın, Y. (2015). *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakar Entelijansiya*. İstanbul : İletişim.
- Taşpınar, O. (2012). Turkey's Strategic Vision and Syria. *The Washington Quarterly*, 35(3), 127-140.
- Taylan, T. (1984). Capital and The State in Contemporary Turkey. *Khamsin*.
- Taymaz, E., & Suicmez, H. (2005). Türkiye' de Verimlilik Büyüme ve Kriz. *Turkish Economic Association Discussion Paper*(4).

- Tepe, S. (2006). A Pro-Islamic Party? Promises and Limits of Turkey's Justice and Development Party. H. M. Yavuz (Dü.) içinde, *The Emergence of a New Turkey and the Ak Parti*. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Therborn, G. (1983). When, how and why does a welfare state become a welfare state? *Paper presented at the ECPR Workshops; (March)*. Freiburg.
- TİSK. (2009). *4857 Sayılı İş Kanunu ve Gerekçesi*. Matsa Basımevi.
- TİSK. (2009). *4857 Sayılı İş Kanunu ve Gerekçesi*. Ankara: Matsa Basımevi.
- Titmuss, R. (1958). *Essay on The Welfare State*. London: Allen &Unwin.
- TOBB. (1990). *Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi*. Ankara: TOBB.
- TOBB. (2000). *Anayasa 2000: Türkiye Cumhuriyeti için Anayasa Önerisi*. Ankara: TOBB.
- Topak, O. (2001, Aralık). Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sisteminin Yeniden Yapılandırılması. *Toplum ve Hekim*.
- Topak, O. (2003a). Esnekliğin Ötesi: Yeni İş Kanunu Tasarısı. *Petrol- İş Yıllığı 2000-2003*.
- Topak, O. (2003b). Yeni İş Kanunu Esneklik ve Devlet. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*(14).
- Topak, O. (2003c). Esnekliğe Hukuksal Kılıf: Yeni İş Kanunu. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*(49).
- Topak, O. (2004). İşçiden İş Kavramına Geçiş ve Değişikliğin Gizli İdeolojisi. *TTB Mesleki sağlık ve Güvenlik Dergisi*(18).
- Topak, O. (2008). Türkiye Sendikal Hareketi, Enternasyonalizm ve Milliyetçilik. 3. S. Sempozyumu içinde, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?* (s. 108-132). İstanbul: SAV: TÜSAM.
- Topak, O. (2012). *Refah Devleti ve Kapitalizm: 2000'li Yıllarda Türkiye'de Refah Devleti*. İstanbul: İletişim.

- Tuğal, C. (2009). *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- TÜİK. (2007). *İstatistik Göstergeler 1923- 2006*. Ankara: TÜİK.
- TÜİK. (2010). *İstatistik Göstergeler 1923-2009*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- Tünay, M. (2002). Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi. *Praksis*(5).
- Türel, O. (1993). Ekonomik büyüme, istihdam ve sendikalar: Uzun döneme bakış. *METU Studies in Development*(20 (1-2)).
- TÜSİAD. (1978). *1978 yılına girerken Türk Ekonomisi*.
- TÜSİAD. (1982). *1982 Ortalarında Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: TÜSİAD.
- TÜSİAD. (1984). Ekonomide Kamu- Özel Ayrımı. *GÖRÜŞ*, 12(7).
- TÜSİAD. (1995). *Optimal devlet: 21. yüzyıl için yeni bir devlet modeline doğru: Kamu ekonomisinin ve yönetiminin yeniden yapılanması ve küçültülmesine yönelik öneriler*. Ankara: TÜSİAD.
- TÜSİAD. (2007). *Towards Full Membership to the EU on January 1, 2014: Deeper Democracy, More Stable Social Structure, Stronger Economy*. İstanbul: TÜSİAD.
- TÜSİAD. (2013). *2012 Çalışma Raporu*. Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği.
- Uçkan, B., & Kağıcıoğlu, D. (2009). İşçilerin Sendikalara İlişkin Algı ve Tutumları: Eskişehir Örneği. *Çalışma ve Toplum*, 3, 35-56.
- Uzgel, İ. (2013). AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü. İ. Uzgel, & B. Duru (Dü) içinde, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)* (s. 11- 40). Ankara: Phoenix.
- Ülsever, C. (2005, Mart). Türkiye'nin Yeni Dinamiği Muhafazakâr Girişimciler. *Çerçeve*(35), s. 26-28.
- Ülsever, C. (2013, Mart 18). *Türkiye Nereye Gidiyor? Siyasal İslam'ın Yakın Tarihteki Yükselişi*. 03 02, 2018 tarihinde Türkiye Politika ve Araştırma Merkezi

(Research Turkey): (<http://researchturkey.org/?p=2932&lang=tr>) adresinden alındı

Üstün, M. (2002). Türkiye İşçi Sınıfına Bakarken. *Praksis*(8), 230-252.

Von Hayek, F. (2006). The Meaning of the Welfare State. C. Pierson, & F. G. Castles (Dü.) içinde, *The Welfare State Reader*.

White, J. (2002). *Islamist Mobilization in Turkey: A Study of Vernacular Politics*. Seattle: University of Washington Press.

World Bank. (1995). *Workers in Integrating World, World Development Report 1995*. Washington: World Bank Press.

Yalman, G. (2002). Hegemony projeleri olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa. F. K. (der.) içinde, *Liberalizm, Devlet ve Hegemonya*. İstanbul: Everest.

Yalman, G. (2004). Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi. N. Balkan, & S. Savran içinde, *Sürekli Kriz Politikaları Türkiye’de Sınıf, İdeoloji ve Devlet*. İstanbul: Metis.

Yalman, G. (2009). *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yalvaç, F. (2003). Uluslararası İlişkiler Kuramında Yapısalcı Yaklaşımlar. A. Eralp (Dü.) içinde, *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar* (s. 131-185). İstanbul: İletişim.

Yanardağ, M. (2017). *Liberal İhanet*. İstanbul: Kırmızı Kedi.

Yavuz, M. H. (1997). Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey. *Comparative Politics*(30:1), 63 -82.

Yavuz, M. H. (2003). *Islamic Political Identity in Turkey*. New York: Oxford University Press.

Yavuz, M. H. (2006). Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement. H. M. Yavuz (Dü.) içinde, *The Emergence of a New Turkey Democracy and the Ak Parti*. Salt Lake City: The University of Utah Press.

- Yazıcı, K. (2012). *Ortak Akıl*. İstanbul: Anadolu Grubu.
- Yeldan, E. (2012). Ulusal İstihdam Stratejisi: Eleştirel Bir Bakış. *Ulusal İstihdam Stratejisi Sempozyumu*. Türk- İş.
- Yeldan, E. (2015, 09. 16). *Fed'i Beklerken*. 11. 09., 2017 tarihinde Cumhuriyet: http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/369967/FED_i_beklerken.html adresinden alındı
- Yetiş, M. (2009). Antonio Gramsci. Ç. Veysal (Dü.) içinde, *1900'den Günümüze Büyük Düşünürler*. İstanbul: Etik Yayınları.
- Yetiş, M. (2014). Hegemonya. G. v. Atılgan (Dü.) içinde, *Siyaset Bilimi*, İstanbul: Yordam.
- Yıldırım, D. (2009). AKP ve Neoliberal Popülizm. İ. Uzel, & B. Duru (Dü) içinde, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* (s. 66-108). Ankara: Phoenix.
- Yıldırım, E., & diğ. (2007). A Sociological Representation of the Justice and Development Party: Is it a Political Design or a Political Becoming? *Turkish Studies*(8:1), 5-24.
- Yıldızoğlu, E. (2009). AKP ve Liberal Entelektüellerin Yavaş İntiharı. İ. Uzel, & B. Duru (Dü) içinde, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* (s. 108-126). İstanbul: Phoenix .
- Yıldızoğlu, E. (2015). *AKP Siyasal İslam ve Restorasyon*. İstanbul: Tekin.
- Yılmaz, A. (2002). *Kapitalist Devleti Anlamak*. İstanbul: Aykırı.
- Yılmaz, M. (2004). Darbeler ve İslamcılık. Y. Aktay (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık* (Cilt 6). İstanbul: İletişim.
- Yurtsever, H. (2006). *Tarihten Güncelliğe SınıfSavaşları ve Devlet*. İstanbul: Yordam.
- Zubaida, S. (1996). Turkish Islam and National Identity. *Middle East Report*, 199: 10-15.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 16/03/2018

Tez Başlığı / Konusu: Türkiye'de Neoliberalizm ve Devletin Dönüşümü: İki Uluslu Hegemonik Proje Üzerine Bir Analiz

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16/03/2018

Adı Soyadı: MELEK HALİFEOĞLU
Öğrenci No: N09127469
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Siyaset Bilimi
Statüsü: ☐ Y.Lisans ☐ Doktora ☒ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Etik Kurul iznine ihtiyac yoktur

Mete Kaan KAYNAR
Mete Kaan
Doç. Dr. Mete Kaan KAYNAR

Telefon: 0-312-2976860

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 16/03/2018

Tez Başlığı/Konusu: Türkiye’de Neoliberalizm ve Devletin Dönüşümü: İki Uluslu Hegemonik Proje Üzerine Bir Analiz

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 209 sayfalık kısmına ilişkin, 16/03/2018 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5 ‘tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16/03/2018

Adı Soyadı: MELEK HALİFEOĞLU

Öğrenci No: N09127469

Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Programı: Siyaset Bilimi

Statüsü: ☐ Y.Lisans ☐ Doktora ☒ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doc. Dr. Metin Kaan KAYNAR